

NÁRODOPISNÝ ČASOPIS -
ETHNOLOGICAL JOURNAL

ČESKÝ LID
- supplement

ROČNÍK 83/1996

(ZALOŽEN 1891)

VYDÁVÁ: ÚSTAV PRO ETNOGRAFIÍ
A FOLKLORISTIKU AKADEMIE VĚD
ČESKÉ REPUBLIKY - ACADEMIA,
NAKLADATELSTVÍ AKADEMIE VĚD
ČESKÉ REPUBLIKY
ISSN 0009-0794

Odpovědný redaktor: Zdenek Hanzl

Redakční kruh: Stanislav Brouček (vedoucí),
Václav Hubinger, Josef Kandert, Lubomír Tyllner,
Josef Vařeka

Předseda redakční rady: Josef Kandert

Redakční rada: Bohuslav Beneš, Dušan Holý,
Ludvík Kunz, Hannah Laudová, Milan Leščák,
Mířjam Moravcová, Jan Pargač, Lydia Petráňová,
Alena Plessingerová, Jana Pospíšilová, Olga
Skalníková, Milan Stanek, Andrej Sulitka, Jiří
Traxler, Zdeněk Uherek, Miroslav Válka

Redakce: Máchova 7, 120 00 Praha 2 - Tiskne
Nová tiskárna Pelhřimov - Rozšiřuje PNS. In-
formace o předplatném podá a objednávky přijímá
každá administrace PNS, doručovatel a předplati-
telská střediska. **Objednávky do zahraničí** vyři-
zuje PNS, a. s., administrace vývozu tisku, Hvož-
ďanská 5-7, 148 31 Praha 4 - Rožtyly. **Vychází
čtyřikrát ročně.**

Exclusive sales in the East European Countries,
China, Cuba, North Korea, Mongolia and Viet-
nam: ACADEMIA, Publishing House of the
Czech Academy of Sciences, Distributors, Legero-
va 61, 120 00 Prag 2, Czech Republic; in all re-
maining areas: KUBON & SAGNER, Postfach,
D - 80328 München, Germany, fax (089) 54 218
218.

Toto mimořádné číslo vyšlo v červnu 1997

Zdeněk Salzmann

Jazyk, kultura a společnost

Úvod
do lingvistické antropologie

Přeložili

Zdeněk Hlavsa
Jaroslava Hlavsová
Vladimíra Šatavová

Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR,
Praha 1997

SUPPLEMENT
83/1996

Přeložili:
Zdeněk Hlavsa
Jaroslava Hlavsová
Vladimíra Šatavová

Zdeněk
Salzmann

Jazyk, kultura a společnost

Ústav pro etnografii a folkloristiku
Akademie věd České republiky, Praha

*Úvod
do lingvistické antropologie*

Obsah

Předmluva k českému vydání (Zdeněk Salzmann)	9
1. Úvodem o lingvistické antropologii (přel. Zdeněk Hlavsa)	10
Antropologie, lingvistika a lingvistická antropologie	12
<i>Text 1.1: Lingvistika ve srovnání s lingvistickou antropologií</i>	13
Složka terénního výzkumu	13
Počátky moderní lingvistické antropologie	17
Shrnutí a závěry	18
2. Komunikace a řeč (přel. Zdeněk Hlavsa)	20
Komunikace a její kanály	21
Komunikace u společenského hmyzu	23
Komunikace u některých primátů a jiných obratlovců	24
Systémové vlastnosti jazyka	27
Osvojování jazyka	30
<i>Text 2.1: Chomsky o osvojování jazyka</i>	31
Jazyk a mozek	34
Shrnutí a závěry	35
3. Počátky jazyka (přel. Zdeněk Hlavsa)	38
Starší teorie	39
Milníky lidského vývoje	40
Kdy se systém komunikace stává jazykem?	43
Kontaminace (blending) a dvojitá strukturace	44
Monogeneze versus polygeneze	44
Odhad stáří jazyka z lingvistického hlediska	46
Odhad stáří jazyka: pohled z kulturní prehistorie	47
Doklady anatomické	48
Posunková teorie vzniku jazyka	51
Shrnutí a závěry	51
4. Jazyk v čase (přel. Zdeněk Hlavsa)	54
Změny v jazyce	55
Rekonstrukce prajazyků	61
Datování minulosti: glotochronologie	63
Rekonstrukce pravlasti	65
Rekonstrukce prakultury	67
<i>Text 4.1: Siebert o původním domově praalgonkinského národa</i>	71
<i>Text 4.2: Jazykové dedukce o raných bantuských dějinách</i>	72
Časová perspektiva v kultuře	72
Genetická klasifikace jazyků	73
Shrnutí a závěry	75

5. Variace jazyka v prostoru (přel. Zdeněk Hlavsa)	76	Posunkové řeči	146
Idiolekty, dialekty a styly	77	Původ písma	149
Multilingvnost, diglosie a přepínání kódů	79	Typy systémů písma	151
Pidžiny	82	Písmo a tisk	155
Od pidžinů ke kreolštinám	83	Dešifrování písma	156
Text 5.1: Kreolizace toku písní	86	Shrnutí a závěry	156
Černá angličtina: její užívání a vlastnosti	86		
Jak vznikla černá angličtina?	87	10. Ústní slovesnost a umění mluveného slova (přel. Vladimíra Šatavová)	158
Svět jazyků	88	Sbírání a třídění tradičních vyprávění	159
Shrnutí a závěry	90	Ústní podání: funkční přístup	161
		Hledání struktury	163
6. Jazyk a kultura (přel. Zdeněk Hlavsa)	92	Text 10.1: Šibal jako prostředník	165
Podnětnost Sapirových prací	93	Ústní slovesnost jako živé vystoupení	166
Whorfova hypotéza o jazykové relativitě	94	Text 10.2: Umělec slova u Jurubů	168
Jazyk, kultura a světový názor: ještě jednou o vztazích mezi nimi	96	Dvě nedávné studie o promluvě: starobylý text a současná řeč	168
Text 6.1: Klasifikování interakce jazykem	102	Shrnutí a závěry	170
Etnověda	103	Poznámky	171
Shrnutí a závěry	105		
Text 6.2: Carroll o jazykové relativitě	106	11. Lingvistická antropologie v současném světě (přel. Vladimíra Šatavová)	172
		Moderní mýty o jazycích	173
7. Jazyk v společenském kontextu (přel. Zdeněk Hlavsa)	108	Text 11.1: Sapir o jazykové a kulturní složitosti	175
Sociolingvistická změna	109	Transkulturní komunikace	176
Formy oslovení a pozdravu	112	Aplikace v soudních řízeních	177
Jazyková etiketa u Javánců	115	Jazykové plánování	180
Řeč a rod	116	Udržování a posilování jazyka	181
Rodová tendence v jazyce	119	Vztahy k těm, které lingvističtí antropologové studují	183
Text 7.1: Co znamená slovo man?	119	Shrnutí a závěry	185
Jazykové varianty v pluralitní společnosti	120	Poznámky	185
Shrnutí a závěry	122		
		Mapa jazyků zmiňovaných v textu	186
8. Etnografie komunikace (přel. Jaroslava Hlavsová)	124	Některá neobvyklá, v textu použitá písmena a značky	190
Řečové společenství a pojmy s ním související	125	Literatura	191
Jednotky řečového chování	127	Rejstřík	201
Participantů a situace	127	"Úvod do lingvistické antropologie" a český čtenář (Jiří Nekvapil)	207
Účel, kanály, kódy, obsah a forma sdělení	128	Bibliografický dodatek (výběr)	210
Žánry, klíč, pravidla interakce a normy interpretace	130		
Jak se Subanunové baví při pití	131	Zdeněk Salzmann – několik slov o autorovi	3. str. obálky
Text 8.1: Slavnostní pití a rozhovory u Subanunů	132		
Postoje k užívání řeči	132		
Současné trendy v etnografii řeči	134		
Etnografie psaní	135		
Tvůrčí užívání jazyka	137		
Text 8.2: Jazyk ilongotského krasořečnění	138		
Shrnutí a závěry	138		
9. Neverbální komunikace a písmo (přel. Vladimíra Šatavová)	140		
Paralingvistika, kinesika a proxemika	142		
Hvízdané a bubnové "jazyky"	144		
Text 9.1: E. T. Hall o proxemice v mezikulturním kontextu	145		

Předložený suplement *Českého lidu* roč. 83/1996 tvoří překlad publikace **Zdeňka Salzmann** *Language, culture, and society*, kterou v roce 1993 vydalo nakladatelství **Westview Press, Boulder**, Colorado. Její české vydání umožnil souhlas autora, který se vzdal honoráře, a souhlas výše uvedeného nakladatelství, které se pro toto vydání vzdalo finanční úhrady vydavatelských práv. Jménem redakce časopisu a jeho vydavatele, Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR, děkuji za tento velkorysý postoj autorovi i vydavateli anglického originálu. Osobně pak děkuji prof. Salzmannovi za pomoc, kterou nám při přípravě českého vydání své knihy po celou dobu věnoval.

Zdenek Hanzl

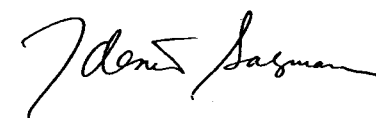
Předmluva k českému vydání

Redakce *Českého lidu* mě požádala, abych napsal předmluvu k českému vydání knihy *Language, culture, and society*. To, že bude moje kniha dostupná českým čtenářům, mě neobyčejně těší. Ve Spojených státech, kde vyšla v roce 1993, to byl první obsáhlý úvod do lingvistické antropologie, a proto si myslím, že je na místě, aby i čtenáři v zemi s vynikající jazykovědnou tradicí měli příležitost poznat – alespoň podle mého názoru – jak se američtí antropologové dívají na jazyk a řeč v sociokulturním kontextu.

Využívám této příležitosti, abych poděkoval překladatelům knihy – Zdeňku Hlavsovi, Jaroslavě Hlavsové a Vladimíře Šatavové, kteří se svého namáhavého úkolu zhostili výborně. Současně chci vyjádřit své upřímné díky Zdenku Hanzlovi, Kateřině Sedlické a dalším spolupracovníkům výše jmenovaného časopisu za péči, kterou tomuto náročnému projektu věnovali.

Zbývá už jen poznamenat, že český překlad má o něco menší rozsah, než anglický originál. Shodli jsme se s vydavatelem, že nebude na škodu, budou-li vynechány dvě kapitoly a několik stránek původního textu. Jde tu o kapitolu 3 (*Struktura jazyka: fonologie*) a kapitolu 4 (*Struktura slov a vět*); vynechány byly proto, že v češtině existuje několik moderních úvodů do jazykovědy, které o těchto tématech detailně pojednávají. Navíc je většina příkladů v těchto dvou kapitolách z angličtiny a pro českého čtenáře by asi takové příklady měly jen omezený užitek. Z podobných důvodů byl vynechán i dosti podrobný popis *Black Vernacular English* (černá angličtina) a ukázky etnovědeckého (*ethnoscience*) rozboru a komponentové analýzy – obě jsou založeny na anglickém lexikálním materiálu.

Přeji všem čtenářům, aby si v knize pěkně počtli.

Úvodem o lingvistické antropologii

Velmi jednoduchá definice **antropologie** by mohla znít asi takto: antropologie je věda o člověku. Aspekty podmínek lidského života se ovšem zabývají i mnohé jiné disciplíny - strukturou a fungováním lidského těla, institucemi a funkcemi lidských společností, tvůrčími činnostmi jejich členů atd. Patří k nim například anatomie, fyziologie, historie, politologie, ekonomie, dějiny umění, lingvistika, literární věda a sociologie. Jestliže existuje tolik specializovaných oborů, které upírají pozornost na lidskou zkušenost, k čemu potřebujeme takovou širokou disciplínu, jako je antropologie? Čím se liší to, co antropologové dělají? Odpovědět na tyto otázky nám pomůže několik stručných poznámek o historii moderní antropologie.

Ve Spojených státech má moderní antropologie svůj počátek v 19. století jakožto studijní témat, kterými se do té doby nezabývali vědci v jiných oborech. První antropologové se zvláště soustřeďovali na nepísané kmenové národy, které jiní považovali za "primitivní" nebo "divošské", a tedy - alespoň pro ně - málo zajímavé nebo důležité. Tyto skromné počátky se dodnes odrážejí v populárním chápání antropologů jako lidí, kteří zásobují muzea exotickými exponáty ze vzdálených částí světa nebo vykopávají pozůstatky po minulých kulturách.

Protože se první antropologové zajímali o národy opomíjené jinými odborníky, zabývali se všemi aspekty společnosti. Franz Boas (1858 - 1942), původem Němec, vůdčí postavou moderní antropologie a první univerzitní profesor antropologie ve Spojených státech (na Clark University ve Worcesteru, Massachusetts, v letech 1888 - 1892), byl autorem, spoluautorem nebo editorem více než 700 publikací, sahajících od statí o indiánské hudbě, umění, folkloru a jazycích až k studiím o teorii kultury, biologii člověka a archeologii. Boas měl až do své smrti - ve věku osmdesáti čtyř let - přímý vliv na další vývoj americké antropologie, který z velké části utvářeli jeho bývalí žáci na Kolumbijské univerzitě - patří k nim Alfred L. Kroeber (1876 - 1960), Edward Sapir (1884 - 1939), Ruth Benedictová (1887 - 1948) a Margaret Meadová (1901 - 1978). Kroeber byl také jeden z těch výjimečných antropologů, jejichž zájmy a příspěvky v tomto oboru měly encyklopedický ráz.

Do druhé světové války se antropologie pevně konstituovala jako univerzitní obor a přednášela se na všech větších amerických vysokých školách. Tehdy se rozlišovaly čtyři hlavní podobory: fyzická (nebo biologická) antropologie, kulturní antropologie, lingvistická antropologie a archeologie. Uvnitř těchto subdisciplín se vyvinuly specializovanější oblasti zájmu a výzkumu - mezi nimi politická, ekonomická, urbánní, feministická, lékařská, symbolická, vizuální a psychologická antropologie, jakož i antropologie Latinské Ameriky, Evropy, a také antropologie právní - abychom se zmínili aspoň o některých.

Jediným závazkem, k němuž se antropologové hlásí bez ohledu na svou specializaci, je holistický přístup. Termínem **holistický** se rozumí přístup k systému jako celku než jen k některým jeho částem. Protože studium celé kultury do všech detailů by se snadno mohlo stát celoživotním úkolem, antropologové soustřeďující se na jen určité její aspekty snaží se studovat je v úplném kulturním kontextu. Jestliže tedy při studiu člověka aplikují holistický přístup, znamená to, že zdůrazňují souvislosti mezi mnoha různými stránkami podmínek lidského života, což umožňuje pochopit člověka v celé jeho složitosti - kulturní, sociální i biologické.

Jeden rys, jenž antropologii odlišuje od ostatních sociálních věd, je výrazná složka terénně výzkumná, kterou - pokud jde o archeologii a fyzickou antropologii - doplňuje práce v laboratoři. Archeologové zkoumají terén, aby objevili nová naleziště, vykopávají pozůstatky minulých kultur a pak některé své nálezy analyzují v laboratoři. Nalezený materiál datují metodami radioaktivního rozpadu (např. radiokarbonovou nebo kalium-argonovou metodou) nebo srovnáváním letokruhů ve stromech a ve starém dřevě; rekonstruují vlastnosti minulého prostředí na základě fosilních pylů nebo spór a zkoumají hliněnou keramiku z hlediska tvrdosti, způsobu vypalování, poréznosti a jiných vlastností. Fyzičtí antropologové studují nejen chování jiných primátů (šimpanzů, goril a dalších) v jejich přirozeném prostředí nebo hledají v určitých oblastech světa kosterní pozůstatky vztahující se k vývoji člověka, ale provádějí i výzkum v laboratořích - zkoumají fosilní pozůstatky z hlediska dávných nemocí, vypočítávají pomocí analýzy vzorků krve frekvenci genů v genovém fondu, analyzují fosilní chrup dávných lidí, aby z něho mohli vyvodit závěry o jejich stravovacích zvycích atd.

Od jisté doby se antropologové neomezují jen na studium kmenových společností, zemědělských vsí nebo tlup lovců a sběračů ve vzdálených částech světa, ale zkoumají také společnosti moderní. Tak to jistě má být. Jestliže antropologie je opravdu studiem člověka, pak se musí zajímat o lidstvo jako celek.

Antropologie, lingvistika a lingvistická antropologie

Použiji-li toho, co jsem s jedním ze svých kolegů uvedl už jinde (Pi-Sunyer - Salzman 1978: 3), mohu shrnout celkový rozsah antropologie pomocí následujících tezí:

(1) Protože členové druhu *Homo sapiens* jsou biologické organismy, musí se studium lidských bytostí pokusit pochopit jejich původ a podstatu v příslušném kontextu.

(2) Když se lidé snažili adaptovat na velmi rozmanité podmínky jak přírodní, tak jimi samými vytvořené, vynaložili své úsilí na dlouhou řadu inovací, která se označují termínem **kultura**.

(3) V průběhu kulturního vývoje během minulého milionu let lidem nesmírně pomohlo, že si vytvořili efektivní prostředky komunikace, z nichž nejpozoruhodnějším a rozhodujícím komponentem je lidský jazyk.

Lingvistická antropologie se zabývá důsledky procesu, o kterém se zmiňuje třetí teze.

Zde je na místě poznámka terminologická. Ačkoli se podobor antropologie jinak známý jako lingvistická antropologie běžně označuje také jako antropologická lingvistika a pod tímto názvem existuje i uznávaný časopis, je třeba dávat přednost termínu lingvistická antropologie, jak argumentoval před lety Karl V. Teeter (1964). Stručně řečeno, jestliže antropologie je studium člověka a jazyk je jedním z jeho nejcharakterističtějších znaků, pak studium jazyka je zjevným a nezbytným aspektem antropologie jako celku. Připojovat k substantivu lingvistika adjektivum antropologická je zřejmě redundantní, protože - pokud je známo - žádný jiný živočich neužívá nic, co by bylo s lidským jazykem srovnatelné, i když komunikují příslušníci všech živočišných druhů. Jenom kdyby, řekněme, členové čeledi kočkovitých (*Felidae*) nebo třídy ptáků (*Aves*) užívali něco jako lidskou řeč (nikoli jen nějaký komunikační systém, třebaš jakkoli složitý), mělo by smysl mluvit o antropologické lingvistice, abychom ji odlišili od oblastí bádání jako felidická nebo avidická lingvistika (tj. studium jazyka koček nebo ptáků). Jak jsme již viděli, existuje

několik podoborů antropologie; jeden z nich, podobor zabývající se jazykem, se proto vhodně nazývá **lingvistická antropologie**. V této knize užíváme jen tohoto termínu: vyjadřuje přesně, čeho se tento podobor týká - jde o studium jazyka (nebo řeči) v rámci antropologie.

Jiná disciplína, která se rovněž soustřeďuje na výlučně lidský atribut jazyka, je **lingvistika**, vědecké studium jazyka. Lingvistikou se nerozumí studium konkrétního jazyka za tím účelem, abychom se naučili jím mluvit; spíše jde o analytické studium jazyka, jakéhoko-li jazyka, s cílem odhalit jeho strukturu - různé druhy jazykových jednotek (distinktivní hlásky, nejmenší smysluplné části slov atd.) a pravidla, podle nichž se tyto jednotky skládají do řečových úseků. Mezi lingvisty a lingvistickými antropology tedy existuje dělba práce: první se zajímají o strukturu jazyka, zatímco druhé zajímá užívání řeči a vztahy, které existují mezi jazykem na straně jedné a společností a kulturou na straně druhé (viz *text 1.1*). Pokud jde o nutné přípravné studium, lingvista nepotřebuje studovat antropologii, aby plně ovládal jazykovědu; naproti tomu lingvistický antropolog musí mít jisté lingvistické vědomosti a získat určitou základní zručnost v lingvistické analýze, aby byl schopen provádět v lingvistické antropologii úspěšný výzkum.

Text 1.1: Lingvistika ve srovnání s lingvistickou antropologií

Na rozdíl od lingvistů lingvističtí antropologové nikdy nechápu jazyk jako izolovaný od společenského života, ale trvají na tom, že je mezi ním a kulturními a společenskými strukturami vzájemná souvislost. V tomto smyslu představují jejich lingvistické analýzy prostředky pro nějaký cíl, data, z kterých je možno dělat závěry o širších antropologických záležitostech. Proto pod ...hlavičkou "jazyk a kultura" antropologové studují témata jako vztahy mezi světovým názorem, gramatickými kategoriemi a sémantickými poli, vliv jazyka na zespolečenštění a vztahy mezi lidmi a interakce jazykových a sociálních společenství... Jak vhodně poznamenal Hymes, "jazyk není všude stejný co do své komunikační role a sociální hodnoty... a žádný normální člověk a žádné normální společenství není ve svém repertoáru omezeno na jedinou stylovou varietu, na neměnnou jednotvárnost, která by znemožňovala naznačit úctu, drzost, posměšnou vážnost, humor, odstup plynoucí z rozdílnosti rolí atd. přepínáním z jedné kódové variety do druhé". V důsledku toho vztah mezi jazyky a sociálními skupinami nemůže být považován za samozřejmý, ale je to problém, který musí být etnograficky zkoumán.

(Giglioli 1972: 9-10)

Složka terénního výzkumu

Výzkum týkající se kultur a jazyků současných společností se většinou provádí v terénu. Pobyt antropologů v společnostech nebo ve vesnicích, které chtějí studovat, je zpravidla nejen dosti dlouhý (trvá aspoň několik měsíců, běžně celý rok), ale opakuje se (jsou-li antropologové skupinou přijati, mají snahu se vrátit k dalšímu výzkumu). Zapojení se antropologických terénních badatelů do každodenních aktivit lidí, které studují, na delší dobu, se označuje jako **zúčastněné pozorování** (participant observation). Pro antropologa znamená velkou pomoc, jestliže je schopen s lidmi, které studuje, komunikovat v jejich vlastním jazyce. Jestliže tuto schopnost nemá, musí spoléhat na tlumočnický, kteří bez ohledu na to, jak dalece touží pomoci, někdy bezděčně zjednodušují nebo deformují to, co bylo řečeno lidmi poskytujícími kulturní nebo jazyková data. Protože členové společnosti, kteří plyně umějí dva jazyky, bývají lidé kulturně okrajová, měli by být vybíráni pečlivě: jednotlivci, kteří se adaptovali v jiné kultuře nebo z ní převzali mnoho rysů, mohli ztratit převážnou část rysů kultury vlastní. Není pochyby o tom, že studium toho, jak a do jaké

míry jednotlivci nebo celé skupiny modifikovali svou kulturu dlouhým nebo živým stykem s jinou společností, je velmi důležité a zajímavé, ale takové studium nelze uspokojivě provádět, jestliže není dobře pochopen tradiční základ té kultury, která se mění.

Jestliže má antropolog k dispozici někoho, kdo s ním dovede komunikovat, nezbavuje ho to potřeby seznámit se s jazykem skupiny, kterou studuje. Znalost jazyka slouží antropologovi jako neocenitelný nástroj k tomu, aby získal poučené chápání mnoha aspektů kultury - například umožňuje badateli posoudit relativní postavení členů komunity na základě toho, jak se navzájem oslovují. Již v roce 1911 to zdůraznil Boas v úvodu k prvnímu svazku *Handbook of American Indian Languages*, kde zastává názor, že "znalost jazyka je nezbytným prostředkem k tomu, aby byla získána přesná a důkladná znalost [kultury, která je studována], protože mnoho informací může být shromážděno tak, že posloucháme konverzaci domorodců a účastníme se jejich denního života, které tomu pozorovateli, jenž jazyk neumí, pak zůstanou zcela nepřístupné" (Boas 1911: 60).

Pro lingvistické antropology je přiměřeně dobrá schopnost mluvit jazykem společnosti, kterou studují, opravdu nepostradatelná. ("Přiměřeně dobří" mluvčí jsou ti, kteří se dovedou bez potíží vyjadřovat o netechnických tématech; má-li se ovšem o někom říci, že mluví tak plynně jako rodilý mluvčí, pak dosáhnout takové schopnosti i při dlouhodobém terénním výzkumu je velmi obtížné). Pro lingvistické antropology je také nezbytné, aby se toho hodně dozvěděli o kultuře cizí společnosti, protože mnoho z toho, co studují, se týká sociokulturních funkcí jazykového chování. Zkrátka mají-li mít terénní výzkumy relevantní výsledky a mají-li být tvrzení o vztahu mezi jazykem a kulturou nebo společností přesná a hodnotná, vyžaduje to jak znalost jazyka, tak i uspokojivou obeznámenost s kulturou.

Rodilý mluvčí, od něhož výzkumník získává informace o jazyce (nebo kultuře), se nazývá **informátor**. V posledních letech se s rostoucí frekvencí užívá termínu **konzultant**, zčásti protože část americké veřejnosti plete výraz **informátor** s nelichotivým **informer**, tj. udavač. Ale důležitější je to, že termín **konzultant** oceňuje intelektuální příspěvek k lingvistickému a antropologickému studiu ze strany těch rodilých mluvčích, kteří s antropology nebo lingvisty spolupracují.

O spolupráci mezi členy společnosti a těmi, kteří společnost navštíví zvenčí, aby studovali její různé aspekty, svědčí rostoucí počet spoluautorských článků. Jiný způsob, jak těžit z vzhledu rodilých mluvčích do vlastního jazyka, je umožnit zájemcům, aby se vzdělali v lingvistice a antropologii, a pak je povzbuzovat k tomu, aby získané dovednosti a vědomosti využívali nejen ku prospěchu lingvistické antropologie, ale také jejich vlastních společností. Snad nejvýznamnějším mezi těmi, kteří požadují, aby lingvističtí informátoři byli zapojeni do plné spolupráce, je Kenneth Hale z Massachusettského technologického institutu. Již v roce 1969 Hale poznamenal, že "pro některé lingvistické problémy [je pochybné], zda tradiční postup, při němž je lingvistický problém formulován v jednom způsobu myšlení a kritická jazyková intuice uložena v jiném, může vůbec být účinný, nebo pokud se zdá, že je, zda rodilý mluvčí vlastně nefunguje jako lingvista", a trochu dále, že "rozložení lingvistických vloh a zájmů, které můžeme zjistit [například] v americkém indiánském společenství, nutně nemusí žádným způsobem odpovídat rozložení formálního vzdělání v západním smyslu. Jestliže se tyto vloh mají rozvíjet a mají být dovedeny k tomu, aby pomohly při zjišťování toho, jaký je specifický přínos studia jazyka těm společenstvím, kde se ho užívá, pak je třeba najít cesty, jež by umožnily jednotlivcům, kteří odpovídají takovému typu ... poskytnout přípravu a oprávnění, které by jim umožnilo vynakládat energii na studium jejich vlastních jazyků" (Hale 1974: 387, 393).

Údaje pro analýzu jazyka nebo jazykového úzu mohou být samozřejmě shromažďovány i mimo oblast, kde se tím jazykem mluví, jestliže informátor žije lingvistickému antropologovi na dosah. Jazyková data získaná takovýmto způsobem mohou být docela užitečná, jestliže informátorovy jazykové schopnosti jsou stále dobré a cílem výzkumu je provést předběžnou analýzu jazyka. Ale má-li se stanovit, jak jazyk funguje ve společnosti, není to možné udělat s pomocí jen jednoho rodilého mluvčího, který je oddělen od těch, s nimiž by normálně komunikoval. (Zvláštní okolnosti mohou opravňovat výjimku. Popis gramatiky jazyka tunika, severoamerického indiánského jazyka, kterým se dříve mluvilo v severní Louisianě, byl založen na řeči jediné osoby, která stále tímto jazykem dovedla mluvit "alespoň do určité míry plynně". Autorka gramatiky, Mary R. Haasová, která většinu terénního výzkumu realizovala v roce 1933, poznamenala, že její informátor "neměl příležitost rozmlouvat v jazyce tunika od smrti své matky v roce 1915" [Haas 1941: 9]. V tomto případě bylo třeba dát přednost jedinému dosažitelnému informátorovi před žádným.)

V devadesátých letech 20. století zůstává na světě jen několik jazyků, o kterých se vůbec nic neví. Existují však stále stovky jazyků, o nichž lingvisté a antropologové vědí relativně málo. Většinou jsou tyto jazyky v Západním Irianu, v Papui-Nové Guineji a v pánvi řeky Amazonky. Podle nedávných odhadů se mluví v Papui-Nové Guineji asi 850 jazyky, v Indonésii asi 670 jazyky a asi 210 jazyky v Brazílii - úhrnem téměř třiceti procenty jazyků ve světě (Krauss 1992: 6).

Výsledkem velkého množství terénních výzkumů prováděných po celém světě po druhé světové válce je, že antropologové stále častěji studují společenství nebo společnosti, jejichž jazyky byly již alespoň do určité míry popsány (a pro něž mohly být dokonce vytvořeny psací soustavy, ačkoli mluvčí takových jazyků mohou mít jen malou potřebu psát, popř. ji nemají vůbec). Takoví badatelé mají tu výhodu, že se mohou na terénní výzkum připravit předem tím, že si přečtou relevantní publikace nebo nepublikované rukopisy, poslouchají magnetofonové záznamy pořízené v terénu někým jiným, nebo dokonce studují jazyk pomocí rodilých mluvčích, jsou-li po ruce. Ale stále nastávají situace, kdy lingvistický antropolog musí začínat od nuly. Následující výklady mají tedy dvojitý účel: zaprvé velmi stručně ukázat, jak by potenciální terénní badatelé, kteří neznají nic ze zkoumaného jazyka, měli postupovat a zadruhé ukázat, jak si lingvisté a antropologové poradili s neznámými jazyky v minulosti.

Vedle toho, že informátoři plynně ovládají svůj rodný jazyk, měli by se aktivně podílet na své kultuře. Ve většině případů jsou ideálními informátory starší muži a ženy, kteří nebyli výrazně ovlivněni jinými jazyky a vnějšími kulturními vlivy. Takoví lidé skoro vždy umějí své jazyky lépe než mladší členové společnosti, kteří obvykle také užívají jazyka dominantní kultury, která je obklopuje. Situace je ovšem různá podle toho, o kterou část světa jde. Například v mnoha indiánských společnostech ve Spojených státech mladí rodiče už nedokážou mluvit se svými dětmi jazykem, který byl rodným jazykem jejich vlastních rodičů nebo prarodičů. Starší členové společnosti si nejen obvykle vzpomenu na tradiční pohádky, v kterých se pravidelně zachovávají gramatické tvary, slova a spojení, která se neobjevují v každodenních rozhovorech, ale také znají tradiční aspekty své kultury - obřady, příbuzenská pravidla, výrobky, jídla apod., - a proto dobře znají i příslušnou slovní zásobu.

Informátoři by měli být schopni jasně vyslovovat. Řeč mužů a žen, kterým schází většina nebo všechny přední zuby, může být do té míry deformovaná, že popis hlásek jejich řeči i

nezachytí typickou výslovnost členů dané společnosti. Antropologové - muži nejčastěji používají v počátečních stádiích terénního výzkumu mužských informátorů, antropoložky užívají žen prostě proto, že osoby téhož pohlaví obvykle pohodlněji spolupracují, zvláště v tradičních společnostech. Ale v jistém okamžiku během terénního výzkumu je nezbytné získat také údaje od druhého pohlaví, protože v některých společnostech obsahuje jazyk žen některé hlásky nebo slova, která se liší od těch, jež slyšíme v řeči mužů. Všechny takové rozdíly se musí vzít v úvahu a popsat. Je také důležité přibrat mezi informátory mladší členy společnosti, aby se zjistilo, zda a jaký je vztah jazykových obměn k věku mluvčích a do jaké míry může být jejich řeč ovlivněna jinými jazyky nebo dialekty v oblasti užívanými, nebo oficiálním jazykem země, v které se skupina nachází. Například ačkoli typický český chlapec nebo dívka a jejich prarodiče mluví tímž jazykem, jejich "dialekty" se do jisté míry liší, zvláště pokud jde o slovník; starší mluvčí asi neznají slang mládeže, a pokud ano, nemusí být ochotni ho používat. Mluvčí jazyka badaga (č což je drávidský jazyk v jižní Indii), kteří se naučili mluvit tímto jazykem do třicátých let 20. století, užívají dvaceti distinktivních samohlásek, zatímco mladší Badagové jen třinácti (Samarin 1967: 61). Důsledkem tohoto zjednodušení samohláskového systému badažtiny je rostoucí počet homonym, slova stejně vyslovovaných, ale významově různých (jako jsou například česká slova *pila* [nástroj k řezání] a *pila* [polykala nápoj] nebo *rys* [šelma] a *rys* [narýsovaný výkres]). Obecně vzato, řečové variace mohou vyplývat z rozdílu věku, pohlaví, sociálně-ekonomické třídy, kasty, náboženství a různých jiných činitelů.

Když terénní badatel sbírá údaje - tj. když od informátorů získává slova, výpovědi, texty a názory o jejich jazyce -, měl by se snažit shromáždit takový materiál, který je nářečně jednotný, pronášený s přirozenou intonací a v normálním tempu. Jestliže informátor mluví nepřirozeně pomalu, aby lingvistovi umožnil snáze výpovědi transkribovat, má sklon deformovat hlásky, přízvuk a délku samohlásek; když jsou věty pronášeny příliš rychle, setkáváme se s tendencí hlásky vynechávat, nebo je dokonce měnit (srov. české *Nashle*, které se již běžně užívá jako neformální pozdrav při loučení místo "Na shledanou", *gynda* místo "gynekologie", *želbet* místo "železový beton", *menuje se* místo "jmenuje se", *mlačí* místo "mladší" atd.).

Protože nářečí jazyka mohou mít poněkud odlišný repertoár hlásek a slov, používání informátorů, kteří mluví různými dialekty, by mohlo terénního badatele v počátečních stádiích výzkumu zmást. Časem ovšem nářeční rozdíly stojí za zaznamenání, stejně jako hláskové modifikace, ke kterým ve slovech dochází při rychlé výslovnosti.

Během počátečních stádií terénního výzkumu se údaje získávají tak, že se informátorovi kladou jednoduché otázky jako "Jak řeknete 'Mám hlad' ve svém jazyce?", "Co znamená ... ve vašem jazyce?", "Opakují správně slovo, které jste právě řekl?" a podobně. Jakmile si lingvistický antropolog zvykne poslouchat daný jazyk a pracovat s ním, lze získat údaje spontánnější a bohatší. Informátory pak žádáme, aby bez pobízení mluvili o tématech, která je osobně zajímají - například "Řekněte mi, prosím, jak vás otec učil lovit, když jste byl mladý" nebo "Když jste byla dítětem, jaký byl váš oblíbený způsob, jak pomáhat mamince?" -, nebo o nějakém pozoruhodném zážitku, jehož byli svědky, aby vyprávěli nějakou tradiční pohádku nebo aby konverzovali s jiným rodilým mluvčím. Promluvy delší než jen pár vět je nejlépe nahrát na magnetofon. Záznamy lze později znovu přehrát tolikrát, kolikrát je to třeba, aby byl zaručen přesný přepis. Když se magnetofonu použije poprvé, může u informátora vyvolat jisté zábrany, ale jestliže ho užíváme dostatečně často, informátoři si na něj zvyknou a jejich řeč by neměla být závažně ovlivněna.

Jestliže terénní badatelé chtějí do svých výzkumů zahrnout i komunikaci tělem, **body language** (pohyby očí, gesta nebo krčení ramen), což může být velmi důležitou součástí komunikačního chování, pak je užitečný videorekordér. Zaznamenává nejen zvuky řeči a pohyby těla mluvčích jednotlivců, ale také reakce posluchačů a celé prostředí, což lingvistickému antropologovi umožní dospět k přesnému a úplnému popisu komunikačního chování charakteristického pro obřady, rozmluvy a setkání jiného druhu.

Jak rozsáhlý by měl být korpus, soubor jazykových údajů, které má lingvista k dispozici? Korpus je pro studium hlásek a gramatiky jazyka adekvátní tehdy, jestliže uplyne několik dní zapisování a analyzování bez toho, aniž byly zaznamenány nějaké nové hlásky nebo gramatické tvary. Pokud jde o slovník, bylo by nepraktické a nemožné chtít sebrat všechna slova, která členové společnosti znají nebo užívají. Slova, která lze slyšet při každodenní komunikaci členů skupiny, zcela běžně nezahrnují slova, jež slyšíme v takových tradičních kontextech, jako je vyprávění mýtů, modlitby, obřady apod. Vyčerpávající popis jazyka (jeho hláskového systému, gramatiky a tvoření vět) by proto měl být založen na údajích získaných jak z náhodné, tak z formální řeči, tj. řeči různých stylů - z každodenní konverzace, z řeči mladých i starých, mužů i žen, z řeči tradičních vypravování, z jazyka užívaného při formálních příležitostech atd.

Lingvistické antropology zajímá samozřejmě mnohem víc jevů než jen hlásky, gramatika a slovník jazyka, jak ukážou další kapitoly této knihy. Ale jak praktické jazykové schopnosti, tak znalost struktury jazyka jsou předpokladem pro plné pochopení vztahů mezi jazykem na straně jedné a společností a její kulturou na straně druhé.

Počátky moderní lingvistické antropologie

Když se Herodot, řecký historik 5. století př. n. l., stručně zmínil o etnickém původu dvou národů jihozápadní Malé Asie a vzal v úvahu i nářečí, kterými mluvili, zabýval se také (když trochu rozšíříme její pojetí) něčím, co by se mohlo nazývat lingvistickou antropologií. Během období námořních objevů upoutalo zájem evropských vědců mnoho různých národů amerických kontinentů a jazyky, kterými mluvili. Přesto však je lingvistická antropologie v moderním smyslu slova poměrně nedávnou oblastí bádání, které se vyvinulo ve Spojených státech a je realizováno především učiteli na amerických vysokých školách.

Podnět k prvním fázím toho, co se později stalo lingvistickou antropologií, vyšel ze styků evropských příslušovalců s americkými indiány. Kultury a jazyky těchto lidí studovali vzdělání Američané různých profesí - lékaři, přírodovědci, právníci, kněží a političtí vůdové. K těmto lingvistům - amatérům patřil například Thomas Jefferson, který sbíral slovní zásobu amerických indiánských jazyků. Ve svých *Notes on the State of Virginia* (1787) Jefferson napsal: "Vznikla závažná otázka, odkud přišli tito původní obyvatelé Ameriky" a pak navrhl toto: "Kdyby byly vytvořeny slovníky všech jazyků, kterými se mluví v Severní a Jižní Americe ... a uloženy ve všech veřejných knihovnách, byla by dána příležitost těm, kteří jsou zběhlí v jazycích Starého světa, aby je s nimi srovnávali, nyní nebo kdykoli v budoucnosti, a zformulovali nejlepší argumenty pro původ této části lidské rasy" (Jefferson 1944: 225-226). To, k čemu v této partii Jefferson odkazuje, není jen srovnávací studium jazyků; musel mít na mysli i to, že lingvistické argumenty budou využity v otázkách týkajících se kulturní prehistorie lidstva.

Během 19. století ještě jednou upoutalo studium amerických indiánů a jejich jazyků jak významné Američany, tak množství evropských badatelů, kteří cestovali po západní části Spojených států. Někteří z nich shromáždili a publikovali o amerických indiánech a jejich jazycích cenné údaje, které by byly jinak ztraceny. Ale vážné a cílevědomé studium amerických indiánských jazyků a kultur začalo až po zřízení Kanceláře pro (americkou) etnologii Smithsonova institutu (Bureau of Ethnology of the Smithsonian Institution) v roce 1879. Jejím prvním ředitelem se stal John Wesley Powell (1834 - 1902), snad známější jako první člověk, který sjel řeku Colorado po celé délce Grand Canyonu. Byl to Powell, který roku 1891 publikoval dosud uznávanou klasifikaci amerických indiánských jazyků na sever od Mexika. O dvacet let později vydal Boas první svazek *Handbook of American Indian Languages* (1911), za nímž následovaly další dva (1922 a 1933 - 1938) a část čtvrtého (1941). Ačkoli Boas zdůrazňoval psaní gramatik, sestavování slovníků a sbírání textů, stále častěji se začal provádět výzkum jak postavení jazyka v amerických indiánských společnostech, tak vztahu jejich jazyků ke kulturám. Po druhé světové válce bylo studium vztahu mezi jazykem a kulturou (nebo společností) plně uznáno jako dostatečně důležité k tomu, aby mohlo být považováno za jeden ze čtyř podoborů antropologie.

Shrnutí a závěry

Lingvistická antropologie byla ve své moderní formě poslední částí antropologie, která se rozvinula, byla uznána a pěstována především severoamerickými antropology. Její počátky sahají nazpět k zájmu vědců devatenáctého století o velmi rozmanité americké indiánské společnosti a o jazyky, kterými se v nich mluvilo. Lingvističtí antropologové se dívají na jazyk v jeho kulturním rámci a zabývají se pravidly jeho společenského užívání; analýza jeho struktury je proto jen prostředkem. Na rozdíl od toho lingvisté při svém studiu jazyka zdůrazňují jeho strukturu a historický vývoj.

Podobně jako v ostatní antropologii, údaje pro lingvistickou antropologii se většinou získávají v terénu. Během desetiletí vyvinuli terénní pracovníci techniky a metody do takového stupně, že antropologické katedry s rozsáhlým programem z lingvistické antropologie nabízejí nyní i kurzy terénních metod.

Komunikace a řeč

Dnes se všeobecně uznává, že komunikace mezi členy zvířecích druhů je velmi rozšířená a že většina obratlovců předává informace pomocí akustických signálů. Rozmanitost a vynalézavost těchto komunikačních systémů podnítila velkou část výzkumu zvířecí komunikace a její srovnávání s lidskou řečí. Jestliže přijmeme názor, že jediný moderní lidský druh (*Homo sapiens*) je jedním z velmi nedávných výsledků vývoje živých organismů po více než miliardu let, pak asi budeme také předpokládat, že lidská řeč představuje konec dlouhého vývojového procesu, který zformoval komunikační chování v celé živočišné říši.

Kniha Erika H. Lenneberga (1921 - 1975) zabývající se biologickými základy jazyka (1967) obsahuje rozsáhlý výklad o jazyce ve světle vývoje a genetiky. Vývoj jazyka, zdůrazňuje autor, lze nahlížet z dvou výrazně rozdílných pozic. Jedna, kterou Lenneberg nazývá kontinuitní teorie, je toho názoru, že řeč se musela v samé podstatě vyvinout z primitivních forem komunikace užívaných nižšími živočichy a že bádání pravděpodobně ukáže, že se jazyk vyvíjel během dob přímou linií. Podle tohoto názoru se lidský jazyk od zvířecích "jazyků" liší jen kvantitativně, tzn. jen díky své mnohem větší složitosti. Ačkoli zastánci varianty této teorie hájí stanovisko, že rozdíly mezi lidskou a zvířecí komunikací jsou spíše kvalitativní než jen kvantitativní, věří rovněž, že veškeré komunikativní chování ve zvířecí říši vzniklo bez přerušení. Jednodušší formy z minulosti přispěly k vývoji forem pozdějších, složitějších.

Druhá teorie, označovaná jako diskontinuitní teorie jazykového vývoje a zastávaná Lennebergem, prohlašuje, že lidský jazyk musí být chápán jako jedinečný, bez vývojových předstupňů. Jeho vývoj nemůže být objasněn náhodným studiem různých komunikačních systémů živočišných druhů a jejich následným srovnáváním s lidským jazykem. Ale na jednom tvrzení týkajícím se stáří jazyka lze trvat se značnou jistotou: protože všichni lidé mají stejný biologický potenciál pro osvojení si jakéhokoli jazyka, schopnost řeči musela charakterizovat společné předky všech lidí, dříve než se lidské populace adaptovaly na různá prostředí a rozlišily se fyzicky (rasově).

Lenneberg odmítá kontinuitní teorii jazykového vývoje z několika důvodů. Ačkoli lidoop i jsou zvířata, která jsou člověku nejpříbuznější, ukazuje se, že mají velmi málo, možná i žádné z dovedností nebo biologických předpokladů pro řeč. Často citované příklady zvířecí komunikace byly zjištěny u hmyzu, ptáků a mořských savců, ale vývojové vztahy těchto živočichů k člověku jsou velmi odlišné. Jenom několik druhů uvnitř velkých rodů nebo tříd má zvláštní vrozené komunikační rysy, což naznačuje, že takové pro druh specifické rysy chování se nestaly obecnými, a proto asi jsou relativně nedávného data. V dalších výkladech lidská řeč a některé reprezentativní komunikativní systémy jiných živočichů by proto měly být chápány tak, že nemají vývojovou kontinuitu. Zkrátka nejsou důkazy pro to, že lidská řeč je nahromaděním zvláštních dovedností během dlouhého vývoje. Kdyby tomu tak bylo, gibboni, šimpanzi, orangutani a gorily by nebyli tak neschopní řeči, jak jsou.

Komunikace a její kanály

Komunikace mezi členy živočišných druhů je univerzálním jevem, protože je důležitá pro jejich přežití; uskutečňuje se vždy, kdykoliv jeden organismus dostane signál, který

vznikl u druhého. Raný (ze čtyřicátých let), ale použitelný model komunikace využívá pěti komponentů: vysílatele (nebo zdroje), sdělení, kanálu, příjemce (nebo cíle) a výsledku. Tyto komponenty berou v úvahu celý proces přenášení informace, to znamená: kdo předává co jakými prostředky komu a s jakým výsledkem. Tento model se ukazuje být poněkud jednoduchý a přímočarý, ale protože komunikace není v žádném případě uniformní, je na místě o tom pojednat.

Ačkoli komunikaci mezi členy každého druhu můžeme očekávat, ani mezidruhová komunikace - tj. předávání signálů mezi členy různých druhů - není zdaleka výjimkou. Zkušený jezdec předává příkazy koni a očekává, že ten je přijme a bude se jimi řídit. Pes kňučící venku přede dveřmi svého majitele sděluje přání být vpuštěn. Velmi běžná je komunikace mezi lidmi na straně jedné a jejich domácími a pracovními zvířaty na straně druhé, která není omezena jen na zvuky. Doteky (pohlazení, poplácávání a objímání) zvířat jsou obvykle účinnější než mluvení na ně a pes, který vrtí ocasem a horlivě tře čumák o koleno člověka, nás nenechá na pochybách o svých pocitech uspokojení a radosti. Prostředky, jimiž se předávají sdělení, jsou samozřejmě různé a nejsou omezeny na zvuky (jako je tomu v případě řeči) nebo viditelné znaky (jako v případě knih nebo gest rukama), ačkoli tyto dva kanály nebo média vybraná pro komunikaci jsou prostředky, kterých lidé užívají nejčastěji.

Nejobvyklejším a neefektivnějším kanálem pro lidskou komunikaci je **akustický kanál**, kterého se užívá, když lidé spolu mluví, stejně jako v tzv. jazyce bubnů nebo hvízdání řeči (probírané v kap. 9). Psaní, gesta a obrázkové znaky využívají optického kanálu, vztahujícího se k vidění. Braillovo písmo pro slepce užívá písmen skládajících se z vyvýšených teček a je přijímáno hmatem, taktilním kanálem. Olfaktorický kanál se volí tehdy, když někdo chce komunikovat čichem: lidé někdy používají osvěžovače vzduchu, než přijmou hosty, jindy parfémy a deodoranty, když čekají, že budou trávit čas s někým v intimní vzdálenosti. Ze stejného důvodu většina Američanů považuje dech, který je cítit česnekem nebo cibulí, za signál nepříznivě vypovídající o svých vysílatelech.

Olfaktorický kanál je zvlášť důležitý u společenského hmyzu, který značnou část své komunikace realizuje pachy látek, které vyměšuje. Tyto látky, specifické pro daný druh, se nazývají feromony: Ať už jde o jakýkoli kanál, zvířata vysílají sdělení z rozmanitých důvodů, například aby vedla jednotlivce k jiným jedincům téhož druhu nebo aby pomohla synchronizovat chování těch, kteří se mají množit. Jinými slovy komunikace umožňuje organismům udržovat určité vztahy, které jsou výhodné pro ně individuálně i pro jejich druh jako celek.

Členové každého živočišného druhu mohou užívat různé druhy signalizačního chování. Lidem jsou známe případy z živočišné říše, kterým se říká okázalé chování. Mohou mít formu ptačího zpěvu, kvákání (žab), cvrkání (cvrčka), rozprostření ploutví nebo změny barvy těla (u některých ryb), tlučení se do hrudi (mezi gorilami) atd. Některé signální jednotky jsou kooperativní, zahrnující nejméně dvě individua; jiné jsou spíše formalizované. Sameček dlaska se dotýká svým zobákem zobáku samičky a během dvojení sameček lemčička staví komůrku nebo cestičku vyzdobenou barevnými předměty, aby přilákal svou družku. Někteří živočišové (například psi a vlci) používají moči jako chemického signálu omezujícího jejich teritorium, zatímco jiní (skunkové a brouci prskavci, abychom se zmínili alespoň o dvou rodech) užívají chemických signálů na obranu. Některé objevy v oblasti zvřecí komunikace byly zcela neočekávané a podněcují další pokračování výzkumu.

Komunikace u společenského hmyzu

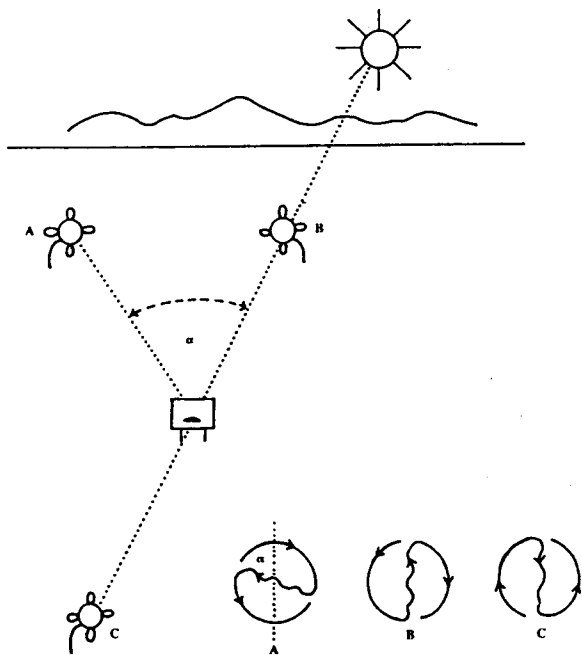
K společenskému hmyzu patří určité druhy včel a vos a všichni mravenci a termiti. Z mnoha druhů společenského hmyzu má medonosná včela mírného pásu (*Apis mellifera*) v genetické výbavě značně vyspělé komunikativní chování. Za naše porozumění takzvanému včelímu tanečnímu jazyku vděčíme zejména rakouskému zoologovi Karlu von Frischovi (1886 - 1982), který strávil mnoho let pracným výzkumem tohoto jevu a spolu s dalším i dvěma vědci dostal v roce 1973 Nobelovu cenu za fyziologii nebo medicínu.

Jeden z několika feromonů, které královna včelstva vyměšuje, je požíván včelami, které ji stále doprovázejí a slouží jí. Tyto včely pak šíří tento feromon po úlu, aby potlačily vaječnickový vývoj dělnic, a tak zabránily vychování nových královen. Když v důsledku královniny smrti nebo neobvyklé velikosti včelstva začne distribuce feromonu ochabovat, vychovají se nové královny a dělají se přípravy k rojení. Když vyvíjející se potenciální královny komunikují ze svých buněk, že jsou připraveny převzít své povinnosti, jejich vibrace přijímají detektory umístěné v dutých nohách úlové populace (vibrace včely spíše pociťují než slyší, protože nemají uši). Akustický signál k rojení samému dá jedna dělnice. Jakmile se první nová dospělá královna vylíhne, najde buňky obsahující její potenciální královské rivalky a zničí je. Pak opustí úl, aby se spářila s trubci, lákajíc je vyměšováním jiného feromonu.

Nejzajímavějším aspektem komunikativního chování včel je shánění potravy (viz obr. 2.1). Včela, která pátrá venku po potravě, dovede tancem uvnitř úlu sdělit ostatním, na kterém místě je zvlášť bohatý zdroj. Vzdálenost zdroje nektaru od úlu je naznačována formou tance, který průzkumnice provozuje na vertikálním povrchu plástve. Je-li zdroj docela blízko úlu, včela tančí v kruhu. Jestliže je zdroj vzdálenější, od asi 100 metrů, průzkumnice vytváří tancem jakousi osmičku. Při tomto předvádění doplňuje včela svůj zhruba kruhový tanec lezením spojeným s kýváním zadečkem napříč kruhem, přičemž zadečkem pohybuje ze strany na stranu. Interval času odměřený kyvem zadečku sděluje vzdálenost zdroje potravy od úlu; čím je vzdálenost větší, tím delší je interval. Úhel mezi směrem lezení a pomyslnou čarou směřující k centru zemské přitažlivosti odpovídá úhlu mezi sluncem a zdrojem nektaru, přičemž úlu je využito jako výchozího bodu. Je-li slunce náhodou nad zdrojem potravy a v přímé čáře s ním, část tance charakterizovaná vrtěním zadečkem je vertikální a včela tančí na plástvi vzhůru; je-li slunce v čáře se zdrojem potravy, ale na opačné straně úlu, hlavní část tance je opět vertikální, ale včela tančí směrem dolů. Při polojasných dnech jsou průzkumnice schopny vyvodit si postavení slunce z polarizace světla. Dále se také ukazuje, že délka zvláštního bzučivého zvuku, který včela vydává během doby lezení s kýváním zadečkem, doplňuje informaci o vzdálenosti. Pokusy ukázaly, že pomocí včelího tance je možno přesně sdělit místo zdroje potravy až do vzdálenosti deseti kilometrů.

Komunikační systém včel je vrozený, to znamená, že se mu mladé včely nemusí učit. Ale čím zkušenější včela je, tím přesnější jsou zprávy. Taneční jazyk včel se také trochu liší od jednoho včelího poddruhu ke druhému. Například černé rakouské medonosné včely provozují trochu jiný tanec než včely z Itálie. Tyto rozdíly se podobají nářečním variantám v jazyce lidí, ale s jedním důležitým rozdílem: dialekty lidských jazyků jsou aspekty chování, kterým se učíme, zatímco varianty v komunikativním chování včel jsou zděděné.

Obr. 2.1: Komunikace medonosných včel. Úl je umístěn uprostřed, tři zdroje nektaru (A, B, C) jsou v různých směrech od úlu. Tři schémata tance s pohybem zadečku vpravo dole ukazují, jak je sdělován směr zdroje potravy od úlu, přičemž se jako výchozího bodu užívá slunce.

Komunikativní chování mravenčích druhů není snad tak komplikované jako u včel, ale obsahuje velké množství různých signálů. Pro několik druhů mravenců je obvyklé, že vyměšují z různých žláz feromony, aby vytvořili pachové cesty, které zavedou jiné mravence k potravě, nebo aby podnítili poplašné obranné chování. Specifičtější je to, že feromon vyměšovaný z kusadlových žláz samečků mravence tesaříka synchronizuje svatební lety samečků a samiček; samička mravence faraona sexuálně vzrušuje samečka feromonem, dotýkáním se ho svými tykadly nebo nabízením zvětšené části zadečku; některé druhy mravenců, kteří provádějí otrokářské výpravy na jiné mravence, vyměšují feromony pro různé účely, mimo jiné aby napadené mravence dezorientovali; a dělníci různých druhů vydávají taktilní signály tykadly a předními nohama, aby podnítili dělníky vracející se do mraveniště, aby vyvrhli potravu a rozdělili se o ni.

Hmyz je obvykle zařazován v živočišné říši k nižším organismům, ale jeho komunikativní chování - zejména u společenského hmyzu - je vysoce specializované a efektivní.

Komunikace u některých primátů a jiných obratlovců

Rozsah výzkumu týkajícího se komunikativního chování jiných obratlovců než lidí je už značný; zde můžeme dát jen stručně a velmi obecně několik typických příkladů.

Z několika kanálů, jimiž komunikují ptáci, lidé nejlépe znají zvukový. Ptačí zvuky tvoří dvě větší třídy: zpěv a hlas. Ptačí zpěvy mají několik částí, zpívají je obvykle jen samečci a jsou složitější než hlasy. Jejich dvě hlavní funkce jsou jednak zajistit a udržet vlastní teritorium před jinými samečky, jednak během období rozmnožování přivolat samičky. Podle příslušného druhu jsou ptačí zpěvy buď vrozené a naučené, nebo zčásti vrozené a zčásti naučené. U mnoha druhů ptáků je schopnost učení maximální během několika prvních měsíců jednotlivcovy života, ale ptáci se naučí jen zpěv charakteristický pro jejich vlastní druh. Ptačí hlasy jsou naopak krátké (jednotlivé noty nebo krátké posloupnosti not) a užívá se jich k signalizování poplachu, krmení, úzkosti, okamžitého vzletu nebo usednutí apod. Ptačí hlasy jsou většinou vrozené, ale u některých druhů se do určité míry učí. Nářeční rozdíly existují, zvláště u ptačích zpěvů.

Po jistou dobu přitahovala pozornost vědců i veřejnosti komunikace kytovců, řádu mořských savců zahrnujícího delfíny a velryby. Ačkoli existuje hodně studií o delfínech skákavých, jejich akustické komunikativní chování chápeme stále nedostatečně. Příslušníci tohoto druhu delfínů mlaskají, štekají, kňučí a sténají, a také hvízdají a ječí. Funkci těchto různých zvuků úplně nerozumíme: některé se zdají vyjadřovat emocionální stavy, jiné mohou být užívány k určení místa ozvěnou a k navigaci, a ještě jiné snad identifikují jednotlivé delfíny. Dosud však nejsou důkazy pro to, že by delfíni komunikovali jeden s druhým ve větším měřítku než třeba ptáci.

Kytovci dlouhoploutví vydávají vedle různých jiných zvuků "zpěv" skládající se z několika uspořádaných podčástí a trvající až půl hodiny. Všichni velrybí jedinci z určité oblasti zpívají touž "píseň", i když během času se tyto zpěvy mohou trochu změnit. Je známo, že zpěvní shromáždění velryb trvala i několik hodin. Naše pochopení velrybí komunikace má také dosud daleko do adekvátnosti.

Nejvíce výzkumu zvířecí komunikace po druhé světové válce bylo věnováno primátům, hlavně šimpanzům. V divočině bezocasé opice užívají vedle vizuálních a jiných signálů různých zvuků: bručí, funí, štekají, kňučí, ječí, piští a houkají. Každý zvuk je spojen s jednou nebo několika situacemi. Tělesná podoba lidoopů a lidí dávno vzbuzuje zájem pozorovatelů a již před několika staletími zazněly návrhy, že by se opice mohly naučit mluvit. Z různých pokusů naučit šimpanze řeči je nejlépe dokumentován pokus započatý Keithem J. Hayesem a Catherine Hayesovou koncem čtyřicátých let. Vzali si k sobě nově narozenou šimpanzici, Viki, a vychovávali ji, jako by to bylo lidské dítě. Přes všechno úsilí Hayesových naučit Viki mluvit se ta po šesti letech naučila přibližně napodobit jen čtyři slova (*mama, papa, cup, up*), a ještě špatně. Výsledky tohoto a jiných podobných pokusů na doma vychovávaných šimpanzech zklamaly; ukazují, že schopnost mluvit mají výlučně lidé a že hlavní komunikační kanál pro opice je optický - postoje, výrazy tváře a gesta.

V nedávnějším pokusu učili Washoe, malou šimpanzici, jazyku gest, kterého užívají němí Američané. Na konci druhého roku tohoto projektu byla Washoe údajně schopna užít spontánně přes třicet znaků. Po pěti letech cvičení prý ovládala kolem 150 znaků rukama, dovedla porozumět více než dvojnásobku a uměla několik znaků kombinovat. Asi ve stejné době jiná šimpanzice, Sarah, se učila psát a číst pomocí plastikových známek různých tvarů, rozměrů a barev, když každá známka představovala jedno slovo. Podle zprávy, publikované v roce 1972, si Sarah osvojila slovník asi o 130 termínech, jichž využívala se spolehlivostí mezi 75 a 80 procenty. Její komunikační schopnost zahrnovala i užívání plastikového symbolu, který představoval podmínkový vztah **jestliže - pak**, například: "Jestliže si Sarah vezme banán, pak Marie nedá Sarah čokoládu" (Premack - Premack 1972).

Výzkumy komunikativního chování lidoopů pokračují a máme zprávy o nových důležitých objevech. Některé z nich se týkají bonobů (*Bonobo paniscus*), jejichž domovem je hustý rovníkový prales jižně od řeky Kongo v Zairu. Protože jejich populace je poměrně malá, můžeme tento druh považovat za ohrožený. Chování bonobů je nápadně odlišné od chování běžných šimpanzů (*Pan troglodytes*). Bonobové se zdají být inteligentnější, více sociabilní a rychleji se učí; zřejmě se též častěji pohybují na dvou nohách, jsou méně agresivní a ochotnější se dělit o potravu. Dospělí samci a samice se sdružují těsněji, a jsou-li v zajetí, kontakt s lidmi se jim - jak se zdá - líbí. Zajímavá je nedávná studie od E. S. Savage-Rumbaughové (1984), zakládající se na pozorování dvou bonobů v Yerkes Regional Primate Research Center v Atlantě, Georgia. V době, kdy byl prováděn výzkum, centrum mělo dva bonoby, dvanáctiletou samici, narozenou v divočině, a jejího "adoptovaného" syna Kanzi, kterému bylo jeden a půl roku. Když Kanzi něco chtěl, záměrně užíval kombinace gest a zvuků, aby upoutal pozornost některého člena výzkumného týmu. Jeho přání se mimo jiné týkala přemístění z jednoho prostoru do jiného, pomoci při nějakém úkonu, který sám nedokázal provést (např. otevření láhve), apod. Ukazoval napřaženým ukazováčkem na neznámé předměty, přičemž tuto činnost doprovázel zvuky a vizuálním ověřováním, vedl své učitele za ruku tam, kam chtěl, aby šli, a tahal je za ruku, když chtěl, aby si sedli. Někdy Kanzi vyjadřoval nářkem a kňouráním pocit frustrace. Pokud tak můžeme soudit z malého vzorku bonobů v středisku i jinde, zdá se, že mají lepší schopnost rozumět společenským situacím než šimpanzi, a odpovídajícím způsobem i komunikovat. Jinak řečeno jejich chování více připomíná chování lidské, než je tomu u chování jiných druhů opic.

Při jiném výzkumném projektu byli spolupracovníci badatelů požádáni, aby mladého šimpanze učili znakům pro předměty, odměňovali ho za správné reakce, ale nezacházeli s ním jako s lidským dítětem. Na rozdíl od lidských dětí Nim dal přednost reagování na své společenské prostředí spíše fyzicky než komunikativně a neměl velký zájem o to, aby produkoval znaky prostě jen kvůli kontaktu. O několik let později byl realizován experiment proto, aby se ověřila hypotéza, že společenský kontext může ovlivnit komunikativní počínání šimpanze užívajícího znaků. Z výsledků experimentu vyplynulo, že Nim přizpůsobuje svůj konverzační styl tomu, zda interakce s lidmi je společenská, nebo vyučovací (jako při lekcích). Například v sociálním kontextu Nim produkoval více než čtyřnásobek spontánních příspěvků v znakovém jazyku než v průběhu cvičení. Šimpanzi zřejmě - stejně jako děti - mají tendenci spontánně působit na jiné, jestliže je situace uvolněná; v zkouškových situacích opakují, imitují a jejich příspěvky nejsou zpracovány. Jestliže se komunikativní chování šimpanzů opravdu liší podle kontextu, starší zprávy o kognitivní kapacitě šimpanzů užívajících znaků nepodávají úplnou informaci.

Jiný zajímavý objev, učiněný v Institutu for Primate Studies na Oklahomské univerzitě, se týká Loulise, kterého Washoe adoptovala, když mu bylo deset měsíců. Ačkoli byli členové výzkumného týmu požádáni, aby neužívali při styku s Loulisem znaků a neměli to dělat ani s jinými šimpanzi v Loulisově přítomnosti, Washoe a několik jiných šimpanzů při styku s Loulisem nenuceně užívali znaků, kterým se od svých lidských učitelů dříve naučili. Po pěti letech a třech měsících, když Loulisův "slovník" obsahoval 51 znaků, zákaz užívat znaků lidmi byl zrušen. Během dalších dvou let se Loulis naučil ještě devatenácti dalším znakům. Nezávislí pozorovatelé, znalí amerického znakového jazyka, dokázali rozpoznat znaky, kterým se Loulis naučil od ostatních šimpanzů, a 90 procent z nich identifikovat (Fouts - Fouts - Van Cantford 1989; Fouts - Fouts 1989).

Podle některých pozorování někteří lidoopi také rádi generalizují, tj. reagují na podnět, který je podobný, ale ne totožný s podnětem základním. Několik příkladů: Washoe rozšířila znak pro "špinavý" z výkalů a špíny na opici, která ji ohrožovala, také na Rogera Foutse, který ji vychoval, když odmítl vyhovět její žádosti. Gorilí samice jménem Koko zobecnila "brčko" z brček na pití na hadice, plastické trubky, cigarety a jiné předměty podobného tvaru. Šimpanzice Lucy užíla znaků "plakat - bolet - jídlo" ve významu "ředkvička" (Hill 1978).

Tyto a další výsledky experimentů jsou přirozeně velmi zajímavé, ale je třeba si uvědomit, že šimpanzi se učili komunikovat v umělém prostředí a většinou byli pečlivě vedeni lidmi. Bylo by významnější, kdyby někteří z šimpanzů cvičených lidmi, byli pak sami od sebe schopni přidat nové znaky do svých "slovníků" a rozumět konverzačním replikám. Vědci namítají, že přinejmenším některé z popsanych zvířecích reakcí mohly vzniknout na základě neúmyslné neverbální narážky od těch, kteří je studovali. I když to může být pravda, není třeba pochybovat o tom, že opice se komunikativnímu chování mohou naučit, jak to řada badatelů popsala. Ale i když je tomu tak, pohlavně téměř dospělý šimpanz je velmi omezený co do komunikačních signalizačních prostředků, jestliže to srovnáme s šestiletým lidským dítětem, které je schopno verbálně komunikovat o mnoha různých věcech. Zkrátka velmi dobré využívání repertoáru gestických znaků, kterého jsou šimpanzi dobře schopní, je příliš daleko od vědomé práce s jazykem, běžné u všech lidí od dětství.

Systémové vlastnosti jazyka

Jestliže je lidský jazyk jedinečný mezi mnohými známými komunikačními systémy, které v živočišné říši existují, pak musí mít některé systémové vlastnosti, které jinde nenajdeme. Za první moderní pokus vytvořit seznam těch systémových vlastností, které charakterizují řeč, vděčíme Charlesi F. Hockettovi (1958). Výklad, který zde následuje, se zakládá na rozšířené verzi, v níž Hockett zvýšil počet systémových vlastností z původních sedmi na šestnáct (Hockett 1977).

(1) **Hlasově-sluchový kanál.** Některé zvuky vydávané zvířaty nejsou hlasové (např. cvrlikání cvrčků) nebo nejsou přijímány sluchem (jak jsem se o tom již zmínil, včely nemají uši). Psaní sem ovšem také nepatří už svou samou podstatou: kanál užívaný pro písemná sdělení je optický a ne hlasově-sluchový. Mezi savci je však užívání hlasově-sluchového kanálu velmi obvyklé. Jednou důležitou předností hlasového kanálu ke komunikaci je to, že zbytku těla se ponechává volnost, aby se mohlo zároveň zabývat i jinými činnostmi.

(2) **Přenos na všechny strany a směrový příjem.** Zvuky řeči vycházejí ze zdroje svého vzniku na všechny strany a vysílatel a příjemce se navzájem nemusí vidět, aby komunikovali. Binaurální příjem (využívající obou uší) umožňuje určit místo zdroje zvuků.

(3) **Rychlý únik (*fading*).** Řečové zvuky je slyšet ve velmi omezeném okruhu a jen v době, kdy jsou vytvářeny. Pak jsou neodvratně ztraceny. (Na rozdíl od toho je psaní relativně trvalé, některé psané záznamy se zachovaly po tisíciletí.) Tato vlastnost má své výhody i nevýhody; existence moudrých slov, jsou-li vyslovena, je poměrně dlouhá, ale našťástí totéž platí i o hloupých slovech.

(4) **Zaměnitelnost.** Lidské bytosti jsou - aspoň teoreticky - schopny vyslovit, co říkají jiní (samozřejmě jestliže znají jazyk, jehož bylo užito). To neplatí o mnoha zvířecích druzích, kde se povaha sdělení mění podle toho, jde-li o samce nebo samice, nebo podle jiných přirozených rozdílů. Například u některých druhů cvrčků cvrkají jen samečci, a to vzájemným třením částí svých předních křídel, a tanečnímu jazyku včelích dělnic nerozumí královna ani trubci téže kolonie.

(5) **Úplná zpětná vazba.** Mluvčí každého jazyka slyší, co sami říkají, a proto jsou schopni sledovat svá sdělení a rychle provést změny, které považují za nutné nebo vhodné. Na rozdíl od toho sameček koljušky nedovede sledovat změnu barev očí a bříška, která povzbuzuje samičky ryby tohoto druhu.

(6) **Specializace.** Lidská řeč neslouží žádné jiné funkci než komunikování. Na rozdíl od toho základním účelem např. funění psa je ochlazovat tělo vypařováním, i když funěním produkuje zvuk, který přenáší informaci (například o tom, kde pes je, nebo o stupni jeho nepohodlí).

(7) **Sémantičnost.** Mnoho komunikačních systémů v živočišné říši má sémantickou složku. Například některé rysy včelího tanečního jazyka označují vzdálenost zdroje potravy od úlu a jiné sdělují směr, kde lze potravu najít. Ale v žádném jiném systému než v lidském neexistuje tak složitá korelace mezi obrovským množstvím slov a možných vět a velmi diferencovanými tématy, o kterých lidé mluví.

(8) **Arbitrárnost.** Neexistuje vnitřní vztah mezi formou významové jednotky jazyka (např. slovem) a pojmem, který jednotka zastupuje. Běžný domácí živočich, který štěká - jeho latinské vědecké jméno je *Canis familiaris* - se v angličtině nazývá *dog*, v němčině *Hund*, ve francouzštině *chien*, ve španělštině *perro*, v češtině *pes*, v rumunštině *câine*, v ruštině *sobaka*, v turečtině *köpek*, *kutya* v maďarštině, *fééchaqʔi* v navažštině atd., ačkoli se to týká téhož zvířecího druhu (ovšem ve všech jeho obměnách). Dokonce i zvuky psiho štěkání slyší různé národy různě: Japonci jako *wanwan*, Češi jako *haf haf*, Němci jako *wauwau*, Angličané jako *bowwow* atd.

(9) **Nespojitost (diskrétnost).** Sdělení v lidských jazycích se neskládají ze spojených zvuků (jako např. siréna), ale jsou utvořena z jednotlivě odlišných segmentů. Například rozdíl mezi českými otázkami "Dal byste mi sklenici vody?" a "Dal byste mi sklenici sody?" tkví jen v rozdílu mezi dvěma oddělitelnými hláskami v týchž větách: jedna je napsána a vyslovena jako *v* a druhá jako *s*. Naproti tomu taneční jazyk včel je spojitý, neuzívá kontrastních oddělitelných prvků.

(10) **Posunovatelnost.** Lidé mohou mluvit (nebo když na to přijde i psát) o něčem, co je velmi vzdáleno v čase nebo prostoru od prostředí, v němž dochází ke komunikaci. Můžeme například živě a podrobně popisovat tažení kartaginského vojevůdce Hannibala proti starověkému Římu, ačkoli druhá punská válka proběhla před více než dvěma tisíci lety v jiné části Evropy. Nebo lidé mohou mluvit o svých plánech, kde budou bydlet v důchodu v budoucnosti po dvaceti nebo třiceti letech. Takový posun nikde jinde v živočišné říši neexistuje.

(11) **Otevřenost (produktivnost).** Lidé jsou schopni vytvářet tvrzení, která nikdy předtím nebyla vyslovena, a posluchači jim rozumějí. To se sice dozajista v denním životě běžně nestává, ale vymyslet úplně novou větu není vůbec obtížné (například "Naše dvě kočky, kdykoli je necháme doma o samotě, se hádají o přístupech k lingvistické antropologii"). Dobří básníci užívají jazyka takovým inovačním způsobem zcela běžně.

(12) **Dvourovinná strukturace.** Nejmenší významové jednotky jazyka, jako například osm dále nedělitelných částí slovního spojení *ne - vy - léč - i - tel - ný narko - man* (morfémové řezy jsou naznačeny spojovací čárkou) se skládá z hlásek pro tento jazyk charakteristických. Počet různých kontrastivních hlásek v češtině je poměrně malý - přes třicet-, ale celkový počet významových jednotek, které tyto hlásky vytvářejí, jde do desítek, včetně slov, která už nemohou být dále rozčleněna (například *lék, most, netopýr, klíč, páteř, sloh*). Omezený počet jazykových jednotek jednoho typu vytváří obrovské množství jednotek na jiné rovinně, podobně jako kolem devadesáti přirozeně existujících prvků vytváří molekuly milionů různých sloučenin.

(13) **Kulturní přenos (přenos tradic).** Člověk nedědí určitý jazyk geneticky; děti se učí jazyku od rodičů nebo jiných lidí, kteří mluví na ně a s nimi. Mluvení konkrétním jazykem je tedy část celkového kulturního chování, tj. chování osvojeného učením.

(14) **Lhaní.** Co člověk řekne, může být zcela nepravdivé (jako když někdo tvrdí, že měsíc je z tvarohu nebo že Washington je vzdálen od Petrohradu hodinu pohodlné chůze). Pokud jde o zvířata, vačice může dělat mrtvou, když je přistřižena na zemi, nebo pták dovede předstírat, že má zlomené křídlo, aby odvedl vetřelce od hnízda. Ale pokusy něco předstírat nejsou vcelku mezi zvířaty běžné.

(15) **Reflexivita (zvrátlost).** Lidé dovedou - a také to dělají - užívat jazyka k tomu, aby mluvíli o jazyce a komunikaci obecně, jak se to dělá při vyučování nebo u kávy. Zdá se, že zvířata nejsou schopna předávat informace o svém vlastním nebo o jiném systému komunikování.

(16) **Naučitelnost.** Mluvčí jednoho jazyka se mohou naučit jiný jazyk, nebo dokonce několik jazyků vedle své mateřštiny. Něco z komunikativního chování mezi zvířaty je také výsledkem učení, buď na základě zkušenosti, nebo od lidí. Schopnost naučit se jeden nebo více komunikativních systémů tak složitých jako jazyk však nemají žádní jiní živočichové.

Jazyky lidí mají všechny tyto systémové vlastnosti, zatímco komunikační systémy jiných živočichů mají jen některé z nich. Například podle Hocketta (1960) volání produkovaná gibbony jsou charakterizována vlastnostmi 1 - 9, ale schází jim 10 - 12 (Hockett si není jist, pokud jde o přenos tradic). Jednou z obtíží, kterou máme při aplikaci seznamu systémových vlastností jazyka na komunikační systémy zvířat, je to, že vyžaduje odpovědi ano - ne, nebo má - nemá, zatímco spíše bychom měli mluvit o stupni, v němž se určitá vlastnost vyskytuje. Revidovaný systémově vlastnostní přístup (Hockett a Altmann 1968) umožňuje udávat stupeň uplatnění každé ze systémových vlastností, a navíc navrhuje užívat pěti rámců, které se týkají rysů sociálního prostředí, předchozího chování a důsledků komunikativních aktů, kanálu (kanálů), kontinuity a změny v komunikačních systémech, jakož i struktury sdělení a jejich repertoárů v daných systémech. Podle toho pak - jestliže máme studovat určitý komunikační systém nebo komunikační transakci - bychom se měli tázat i na to, kdo jsou účastníci a kde a za jakých okolností komunikují, který kanál nebo kanály užívají, jaká je struktura jejich sdělení a kódu jako celku atd.

Tyto a podobné zřetelky jsou nutné nejen pro lepší porozumění zvířecí komunikaci, ale jsou stejně důležité pro studium a pochopení lidského jazyka v kontextu společnosti a kultury.

Osvojování jazyka

Většina studentů ví až příliš dobře, že naučit se cizímu jazyku je náročný úkol, který vyžaduje, aby se potýkali s neznámými hláskami a hláskovými kombinacemi, ovládli gramatická pravidla, která se odlišují od pravidel jejich mateřštiny a naučili se novému slovníku s tisíci slov. Ale jestliže je pro většinu dospělých učených cizímu jazyku tak náročný úkol a jen relativně málo z nich dosáhne toho, že užívá další jazyk plynule, jak je možné, že malé děti se naučí jazyk, nebo dokonce dva nebo tři, a to bez velkého úsilí?

Aby byly děti schopny reprodukovat hlásky nějakého konkrétního jazyka, když začínají mluvit, musí se naučit rozlišovat zvuky, které mohou být velmi podobné. K českým hláskám, které se považují za navzájem velmi podobné, patří počáteční souhlásky v takových dvojicích slov jako *brát* a *prát* nebo *ten* a *den*, koncové souhlásky v dvojicích jako *sut'* a *sud* nebo *sled* a *sled'* a samohlásky jako *v lak* a *lák* nebo *vir* a *vír*. Schopnost rozlišovat mezi hláskami, mezi nimiž je stejně velký akustický rozdíl, když stojí v kontrastní pozici (ale jsou vnímány jako stejné, když netvoří kontrast) je nazývána kategoriálním vnímáním.

Jak brzy a jak dobře rozlišují děti hlásky řeči a dovedou je kategoriálně vnímat? Jedna z technik, kterou se testuje ostrost vnímání hlásek, je test výšky amplitudy sání. Míru sání zaznamenává dudlík napojený na systém, který generuje zvuky, když dítě saje. Když děti začnou slyšet zvuky, sají intenzivně, ale postupně ztrácejí zájem, když pokračuje stejný zvuk. Když se však zvuk změní, energické sání se obnoví. Zdá se, že již jednoměsíční děti jsou schopny rozlišit dvě syntetické slabiky se strukturou souhláska - samohláska, které se liší jen počátečními souhláskami *p* a *b*. Jiné testy prokázaly, že se děti narodí se schopností rozlišovat mezi ještě podobnějšími hláskami, ale tato schopnost se zmenší nebo zmizí asi do jednoho roku věku, a pak vnímají jen rozdíly podstatné pro rodný jazyk. Zkoušela se i ostrost vnímání hlasu u novorozeňat. Zjistilo se, že třídní děti jsou schopny odlišit hlas svých matek od jiných ženských hlasů. Také se ukázalo, že novorozeňata raději poslouchají svůj jazyk mateřský než jiný.

Ačkoli tempo řečového rozvoje u normálních dětí je poněkud různé, je možno dospět k zobecnění, pokud jde o stadia charakterizující osvojování jazyka. Během prvních osmi nebo deseti týdnů děti vydávají jen reflexní (základní biologické) zvuky, jako řhání, pláč a kašel; v následujících asi třech měsících je doplní vrčením a smích. Kolem šestého měsíce lze pozorovat hlasovou hru, již tvoří dosti široká škála zvuků připomínajících souhlásky a samohlásky. Druhou půli prvního roku dítěte charakterizuje žvatlání. Podle některých pozorovatelů jsou zvuky tvořené během tohoto období méně rozmanité a mají tendenci přiblížit se k zvukům jazyka, který má být osvojen. Žvatlání se zdá být z velké části instinktivní, protože dokonce i děti, které neslyší, stadiem žvatlání projdou. Obecně platí, že se u dětí projevuje touha komunikovat už před začátkem žvatlání a touha začít zpracovávat informace, které dostávají prostřednictvím různých kanálů. Ukazuje se také, že bez ohledu na jazyk, který si osvojují, se učí užívat maximálně odlišných samohlásek svého jazyka (obyčejně *a*, *i* a *u*) dříve než ostatních, a dále souhlásek artikulovaných pomocí rtů a zubů (běžně to jsou *p*, *b*, *m*, *t* a *d*), před těmi, které jsou vytvářeny více vzadu v ústech (Jakobson 1968). Ačkoli další výzkum naznačil, že pořadí, v kterém jsou hlásky jazyka osvojovány, není univerzální, Romanu Jakobsonovi patří zásluha, že objevil důležité statistické tendence.

Intonační kontury (například ta, která charakterizuje otázku) se začínají objevovat kolem konce prvního roku, přibližně v době odpovídající jednoslovnému období (například

máma, *hapá*, *bába*). Za tímto stadiem následuje kolem dvou let stadium víceslovné. Nejdříve dítě kombinuje dvě slova (např. *Dáda hapá*, *máma pryč*), ale brzy rozvine taková spojení do krátkých vět. Slovník mluvených výrazů dvouletých dětí dosahuje v průměru 200 i více slov, ale rozumějí několikanásobnému počtu výrazů. Tato věková skupina má tendenci vyslovovat počáteční souhlásky ve slovech zřetelněji než souhlásky na konci slov. Do věku asi pěti let dokážou všechny normální děti na celém světě klást otázky, tvořit záporné věty, souvětí (skládající se z hlavních a vedlejších vět), mluvit o věcech, které jsou od času a prostoru komunikace vzdálené, a většinou rozmlouvat zcela rozumně o tématech, kterým dovedou rozumět (ale musí se ještě naučit zavázat si boty). Ačkoli mnoho z toho, co v řeči slyší, je zcela variabilní a náhodné, ovládnou mnoho hlásek, tvarů a pravidel natolik dobře, že dovedou říct a opravdu říkají věci, které nikdy předtím neslyšely - a to vše bez jakéhokoli formálního učení.

Existuje několik teorií osvojování jazyka. Jedna z nich, behavioristická psychologická teorie, založená na principu podnět - reakce - odměna, nemá daleko k laickému pohledu. Podle této teorie dává lidské prostředí (rodiče, starší kamarádi a jimi) podněty, na které dítě reaguje, a to většinou opakováním toho, co slyší. Jestliže reakce je přijatelná nebo chvaly-hodná, učící se dítě je odměněno (pochvalou nebo nějak jinak). Děti opravdu imitují, ale ne tak důsledně, jak se obecně myslí, jinak by netvořily analogické podoby jako *vejec*, *sheeps*, nebo *taked* místo *vajec*, *sheep* nebo *took*. Takové tvary jako *vejec*, *sheeps* a *taked* ve skutečnosti ukazují, že děti - spíše než by napodobovaly - odvozují tvary na základě předpokládané gramatické pravidelnosti tím, že rozšiřují "pravidelné" znaky plurálu a minulého času na slova kam se takové koncovky nehodí.

Jiná teorie, nazývaná kognitivistická, spojuje osvojování jazyka s intelektuálním neboli kognitivním vývojem dítěte. Předložil ji ve svých raných pracích Jean Piaget (1896 - 1980), švýcarský psycholog; podle ní až když dítě rozvine svou obecnou (nejazykovou) znalost svého prostředí, teprve pak ji uplatní na řečové chování. Znalost významu slov je pak předpokladem pro ovládnutí gramatické struktury jazyka. Ale spolehlivě prokázat na malém dítěti vztah mezi kognitivním vývojem a řečovým chováním je obtížné.

Mezi nejnovější teorie o jazykovém rozvoji patří teorie o vrozených předpokládech, inspirovaná od konce padesátých let pracemi Noama Chomského. Chomsky věří, že děti se rodí se schopnostmi pro rozvoj jazyka (viz text 2.1). Avšak podstatu vybavenosti pro osvojování jazyka, kterou mají všechny děti, nelze zatím specifikovat. Podle některých ji tvoří jen obecné postupy, které pomáhají dítěti objevit, jak se naučit kterýkoli přirozený jazyk; podle jiných tento prostředek dává dětem znalost těch rysů, které jsou společné všem jazykům. Například

Text 2.1: Chomsky o osvojování jazyka

Internalizovanou gramatiku každého normálního člověka můžeme v podstatě považovat za teorii jeho jazyka. Tato teorie koreluje zvukovou a významovou stránkou nekonečného počtu vět...

Užívající formálních termínů ... můžeme popsat osvojování jazyka dítětem jako konstruování teorie. Dítě objevuje teorii svého jazyka s jen malým množstvím údajů z něho ... Normální řeč se z větší části skládá z fragmentů, mylných začátků, splynutí a jiných deformací podkladových idealizovaných forem. Přesto je zřejmě ze studia vyzrálého úzu jazyka, že to, co se dítě učí, je podkladová ideální teorie. To je pozoruhodný fakt. Musíme také mít na paměti, že dítě konstruuje tuto ideální teorii bez explicitní výuky, že získává tuto znalost v době, kdy není schopno složitých intelektuálních výkonů v mnoha jiných oblastech a že tento výkon je relativně nezávislý na inteligenci nebo konkrétních zkušenostech. To jsou fakta, která teorie učení musí vzít v úvahu ... nedovedeme si představit, že vysoce specifický, abstraktní a pevně organizovaný jazyk vstupuje do mysli každého čtyřletého dítěte náhodně.

(Chomsky 1968: 66)

Chomsky (1986) mluví o geneticky zabudované "jádrové gramatice", která kromě jistého počtu pevných pravidel obsahuje také různá pravidla opční, a je pak na dítěti, aby objevilo, která z nich se dají aplikovat v daném jazyce. To by pomohlo vysvětlit, jak se dětem podaří překonat to, čemu se říká "chudoba podnětů" - tedy vysvětlit jejich schopnost naučit se v krátké době skutečně jazykem mluvit, bez ohledu na to, jak je gramaticky složitý, dokonce i když mnoho z toho, co slyší, jsou většinou jen fragmenty nebo opakování.

Asi bychom příliš zjednodušili výklad toho, jak si děti dovedou tak rychle osvojit natolik složitý symbolický systém, jakým jazyk je, kdybychom přijali tu nebo onu teorii a jiné vyloučili. Není vůbec pochyby o tom, že děti opravdu napodobují, ale ne v té míře, jak někteří tvrdí; a je také zcela pravděpodobné, že nejranější fáze učení jazyku nejsou úplně odděleny od mentálního vývoje dítěte. Ale mnoho aspektů teorie o vrozených předpokladech je zcela přesvědčivých a tato teorie je hodně přijímána. Nepřímo ji podporuje poněkud kontroverzní hypotéza o kritické periodě (nebo kritickém věku), podle níž se jazyk pozoruhodně snadno osvojuje během dozrávání mozku, tj. před pubertou. V době puberty je mozek už plně vyvinut a různé funkce, které plní, jsou lokalizovány na jedné nebo druhé straně (lateralizace). Podle nedávného výzkumu však lateralizace může být úplná už koncem pátého roku, tj. ve věku, kdy mají děti už osvojenou podstatu gramatiky své mateřštiny.

Až donedávna se na osvojování jazyka hledělo tak, jako kdyby nebylo ovlivněno sociokulturními faktory, a v souladu s tím byl proces dětského poznávání kultury obvykle studován bez zřetele k tomu, jakou úlohu má v tomto procesu jazyk. Mezi ty lingvisty a antropology, kteří volají po integraci obou přístupů, patří Elinor Ochsová a Bambi B. Schieffelinová. V jedné z jejich prací týkajících se osvojování jazyka a socializace (1982) je jejich názor na tuto věc vyjádřen dvěma tvrzeními: "Proces osvojování jazyka je hluboce ovlivněn procesem vstupování mezi plně způsobilé členy společnosti [a] proces vstupování mezi plně způsobilé členy společnosti se do značné míry realizuje prostřednictvím jazyka, prostřednictvím nabytí vědomostí o jeho funkcích ... tj. prostřednictvím jazykových výměn v konkrétních sociálních situacích" (Ochs - Schieffelin 1982: 2-3). V hlavní části článku využívají autorky svých zkušeností z terénního výzkumu na Západní Samoě a v Papui - Nové Guineji (mezi Kaluly) a za účelem srovnání uvádějí data týkající se komunikačního vývoje bílých dětí z angloamerické střední třídy. Abych věc zjednodušil, uvedu jen srovnání mezi kalulskými a angloamerickými dětmi.

Podle výzkumu Ochsové a Schieffelinové (který je přes deset let starý) angloamerické bílé děti ze střední třídy jsou v kontaktu hlavně se svými matkami. Tato dyadická (dvojčlená) interakce je zčásti důsledkem typické formy rodiny, bydlení po svatbě a fyzického uspořádání charakteristického pro byty nebo domy střední třídy - základní rodina, oddělený domov pro mladé novomanžele a zvláštní ložnice pro dítě. Matky (nebo opatrovatelky) drží děti tvář v tvář a zacházejí s nimi jako se společenskými bytostmi a partnery v komunikaci. Běžně přijímají perspektivu dítěte nebo projevují zájem o to, co mohlo dítě mýnit svou neúplnou nebo nesrozumitelnou výpovědí. Aby se malým dětem vyhovělo a byly uchráněny zranění, je prostředí upraveno podle jejich potřeb. Všimněme si dostupnosti jídel pro děti, vysokých židlí, chodítek, knih a hraček, určených pro specifický věk, a rodičovského zájmu o bezpečnost dětí, projevovaného očalounováním ostrých rohů, umístováním ochranných dvířek na schodištích a podobně. Rozdíl mezi verbální schopností dítěte a toho, kdo o něj pečuje, se redukuje velkorysou interpretací výpovědí dítěte nebo je maskován pokusy vylákat z dítěte příběhy kladením takových otázek, na které je možno

odpovědět stručnými odpověďmi. Zkrátka ^{malé} dítě je středem pozornosti a docela běžně počátečním bodem sociální interakce. ^{malé a dítě}

U Kalulů, malé, nepísemné, egalitářské společnosti, proces osvojování jazyka a zespo-lečnění je jiný. Kalulské děti jsou považovány za bezbranné a neschopné porozumět světu kolem sebe; jejich nesrozumitelné promluvy jsou obvykle ignorovány a nikdo se nepokouší je interpretovat. O potřebu dětí se ovšem pečuje a matka kojí své dítě, dokonce i když se zabývá jinými činnostmi. Děti také nejsou ponechány samy; matky nosí děti sebou v síťových rancích, když náhodou sbírají dřevo, zahradníci nebo prostě sedí a povídají si s jinými. Ale přes fyzickou blízkost matky a jejího dítěte dochází k jen malé komunikační interakci mezi nimi. Děti se nosí tak, že se dívají na jiné, nikoli na své matky. Když děti blízcí se jednomu roku udělají něco, co by neměly, jsou kárány otázkami jako "Kdo jsi?" nebo "Je to tvé?", což znamená "Nejsi někdo, kdo by to měl dělat" a "To není tvé". Dokud dítě nezačne užívat slova "matka" a "bo" "prs", nepovažují je za připravené k tomu, aby se mu ukázalo "jak se má mluvit". Protože dospělí muži a ženy jsou zapojeni do rozsáhlé sítě povinností a reciprocity, když organizují svou práci a manipulují své sociální vztahy, první cíl socializace v době, kdy děti začínají mluvit, je naučit je, jak se mluví efektivně. Mezi konvence řeči dospělých patří vyhybat se pomluvám a udávat zdroj informací tím, že se poznamená, zda něco bylo slyšeno nebo spatřeno, a že se přímo jiní citují. Od dětí se čeká, že se těmito konvencemi budou řídit. Ke kalulským dětem směřuje velmi málo jazyka, než samy začnou mluvit, ale verbální prostředí, v kterém vyrůstají, je bohaté a děti získávají řečové dovednosti posloucháním jiných. Ačkoli se již obecně neužívá jednoho dlouhého domu pro celou vesnici, v jakém všichni vesničané spolu kdysi žili, na životním prostoru se podílejí aspoň dvě nebo více širších rodinných skupin. Přítomnost deseti nebo více jednotlivců v jednom, jen zčásti rozděleném obydlí vede k běžné interakci mezi všemi, kdo tam bydlí. Aby matky naučily děti mluvit kalulským jazykem tak, jak mluví dospělí, stále je opravují kvůli špatné výslovnosti, gramatice a užívání slov, takže děti stadiu dětské řeči mine.

Když autorky vyhodnocují dostupné informace o tom, jak děti rozvíjejí své komunikační dovednosti pro fungování v různých společnostech nebo subkulturách, docházejí k předpokladu, že "vzájemné interakce dětí a opatrovatelk neprobíhá podle jedné určité 'biologicky zformované choreografie' ... [ale] existuje mnoho choreografií uvnitř a napříč společnostmi ... které k jejich formě, frekvenci a důležitosti přispívají" (Ochs - Schieffelin 1982: 44). To například znamená, že dyadické rozmluvy mají různou míru závažnosti v různých společnostech: mezi Kaluly jsou děti vystaveny skupinové interakci mnohem častěji než interakci dyadické. Autorky dále předpokládají, že "rysy zjednodušení v řeči opatrovatelk, které byly popsány u mluvčích z bílé střední třídy, nejsou pro malé děti nezbytným vstupním krokem k tomu, aby si osvojily jazyk" a na základě těchto dvou předpokladů autorky naznačují, že "funkční výklad řeči jak opatrovatelky, tak dítěte musí obsahovat informaci týkající se kulturních znalostí a očekávání ... [a] zobecnění týkající se vztahů mezi chováním a cíli opatrovatelk a malých dětí by neměla předpokládat existenci nebo stejnou závažnost jednotlivých cílů napříč sociálními skupinami" (Ochs - Schieffelin 1982: 46, 50).

Bez jazyka se žádné dítě nemůže naučit všem aspektům kultury a světového názoru své společnosti. Z toho pak plyne, že normální komunikační styk, jehož se účastní opatrovatelky a malé děti, musí být v určitém vztahu k vzorcům chování, které se očekává od dospělých členů společnosti. Jsou situace přizpůsobovány k dítěti, nebo se musí dítě přizpůsobit situacím? A jestliže dochází k posunu od první k druhé z těchto dvou orientací, kdy se tak děje?

Autorky vysvětlují, že jejich model nevyklučuje, že na úkor kultury tu může hrát roli i biologická predispozice a že na socializaci nenahlíží jako na proces, který je neměnný v čase nebo během jednotlivcov života. Ale trvají na tom, že "naše porozumění funkčním a symbolickým styčným plochám mezi jazykem a kulturou" může být prohloubeno jenom studiem toho, "jak se děti socializují užíváním jazyka, stejně jako jak jsou děti socializovány, aby jazyk užívaly" (Schieffelin a Ochs 1986: 184).

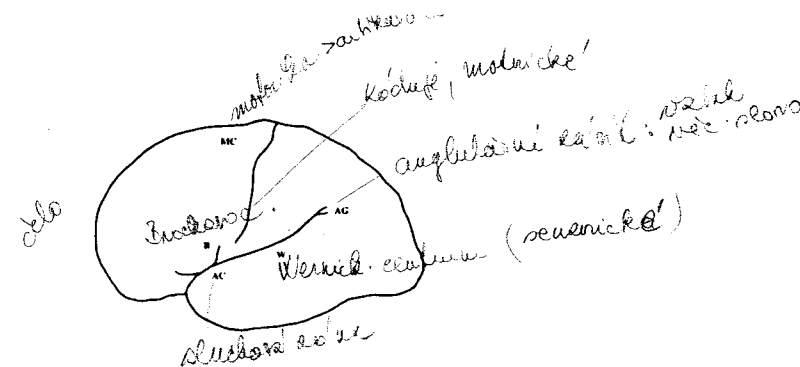
Jazyk a mozek

Ačkoli stále lépe chápeme, jak lidský mozek pracuje, naše znalosti o jeho fungování nejsou zdaleka úplné. Něco z toho, co se ví o jeho funkcích, jsme se dozvěděli z místa a rozsahu mozkových zranění; ale velká část informací byla nedávno získána až aplikací nových experimentálních technik (například neurovizuální metody, užívání tachystoskopie a stimulace mozkové kůry nebo nervových center pod ní elektrickým proudem).

Neurolingvistika - odvětví lingvistiky zabývající se úlohou, kterou mozek hraje v užívání jazyka a řeči - zkoumá, které části mozku ovládají jazyk a řeč, jak mozek řeč kóduje a dekóduje, a zda ovládání takových aspektů jazyka jako hlásky, gramatika a význam jsou neuroanatomicky odlišné, nebo spojené.

V poměru k hmotě těla je lidský mozek v živočišné říši největší. Je také nejsložitěji organizován. Největší částí je velký mozek, umístěný v horní části a skládající se ze dvou laloků - levé a pravé mozkové hemisféry - a struktur, které je spojují. Každá ze dvou hemisfér plní jiné funkce. Například levá se specializuje na asociativní myšlení, počítání a analytické procesy, pravé zrakové pole, časové vztahy a jiné funkce; pravá hemisféra na hmatové rozeznávání materiálních vlastností, vizuálněprostorové schopnosti, nejazykové sluchové podněty (včetně hudby), levé zrakové pole, některé užívání jazyka v sociálním kontextu a jiné. U převážně většiny praváků ovládá levá hemisféra jazyk, řeč, psaní a čtení. Levá hemisféra také u více než poloviny leváků buď jazyk ovládá, nebo se toho význačnou měrou účastní, ale u ostatních leváků je jazyková specializace umístěna v hemisféře pravé. K zacházení s jazykem přispívají vedle mozkové kůry - povrchové vrstvy šedé hmoty mozkové - některé jiné části mozku. Jednou takovou částí je levý talamus, největší z podkorových struktur mozku.

Poškození určitých oblastí hemisféry ovládající jazyk, způsobené událostmi jako střelná rána, nádor, úder nebo infekce, vedou k různým afáziím nebo jiným oslabením jazykových schopností. Uvedme několik příkladů. Brocova afázie, nazývaná také expresivní nebo motorická afázie, je způsobena poškozením tzv. Brocovy zóny (viz obr. 2.2) a je charakterizována ztrátou některých funkčních slov (například členů, předložek, ukazovacích zájmen a spojek), minulého času a plurálních koncovek, stejně jako nesprávným slovosledem a deformacemi hlásek. Wernickeova afázie (známá také jako senzorycká nebo receptivní afázie) je způsobována poškozením ve Wernickeově oblasti; je charakterizována rozvláčností, oslabenou schopností porozumět psanému i mluvenému jazyku a občasným dosazováním nevhodných slov, vedoucím ve vážných případech k nesmyslným výpovědím. Lidé postižení anomickou afázií mají potíže s pojmenováním předmětů, které jsou jim ukázány. Potíže tohoto typu jsou spojeny s poškozeními v dominantním angulárním gyru, jedním z charakteristických závitů šedé hmoty na povrchu hemisfér.

Obr. 2.2: Lidský mozek. Boční pohled na levou hemisféru lidského mozku, s přední částí vlevo. Umístění zón zmíněných v textu je naznačeno takto: AC = sluchová kůra; AG = angulární závit; B = Brocova zóna; MC = motorická kůra; W = Wernickeova zóna. Talamus není z tohoto pohledu viditelný.

Zdá se, že z Wernickeovy zóny vycházejí základní větné struktury, které jsou pak v Brocově zóně kódovány; artikulace hlásek je řízena určitými motorickými centry kůry. Porozumění řeči se uskutečňuje ve Wernickeově oblasti, když tam byly akustické signály přeneseny z ucha přes sluchovou kůru. Obecně vzato mluvení a psaní jsou spíše postižovány poškozením přední části mozku, poslouchání a čtení poškozením zadní části.

Dnes víme, že poškození v různých částech hemisféry dominantní pro jazyk má za následek různé jazykové a řečové potíže. Ale o lidském mozku je třeba ještě toho mnoho zjistit, jak obecně, tak o jeho roli v komunikačním chování.

Shrnutí a závěry

Řeč je jedním z několika prostředků, jimiž lidé komunikují, ale je to prostředek nejobvyklejší a neúčinnější. Vedle akustického kanálu, který se uplatňuje při mluvení, člověk užívá kanály jiné, zvláště optický; ten upotřebí, jestliže užívá gest a výrazů tváře, a samozřejmě když píše.

Komunikace je běžná mezi všemi druhy zvířat a v některých případech je překvapivě dokonalá, jako v případě, kdy včelí dělnice signalizuje jiným včelám, v kterém směru a v jaké vzdálenosti od úlu lze najít bohatý zdroj nektaru. Zvířata jsou do velké míry schopnostmi komunikativního chování geneticky vybavena, to znamená, že se mu nemusí učit. Ačkoli schopnost řeči je součástí genetické výbavy i u lidí, jednotlivý jazyk nebo jazyky, kterými jednatel mluví, se učit musí. Mezi systémovými vlastnostmi, které odlišují řeč od komunikativního chování jiných živočichů, jsou nejnápadnější produktivnost, posunovatelnost a reflexivita.

Ovládnout cizí jazyk je obtížný úkol a většina dospělých se nenaučí plynně vyjadřovat dokonce ani po mnoha letech pokusů. Ale děti se naučí svému rodnému jazyku bez zjevného úsilí a bez toho, že by byly vyučovány, ještě než dosáhnou školního věku. Jedna široce přijímaná teorie o osvojování jazyka tvrdí, že se děti již rodí s abstraktním modelem jazyka, naprogramovaným jim do mozku. Jsou vybaveny prostředkem pro osvojování jazyka a aplikují jej, když se učí určitý mateřský jazyk, který slyší kolem sebe. Osvojování jazyka by nemělo být studováno, aniž by se bral v úvahu sociokulturní kontext, v kterém se děje. Znalost toho, jak se má efektivně užívat rodného jazyka, pomáhá lidem zvládnout jejich

vlastní kulturu a naučit se přiměřeně mateřštině je důležitou součástí akulturace (procesu naučení se kultuře).

Mezi mnoho aktivit, které lidský mozek řídí, patří řeč, psaní a čtení. Ačkoli toho, co je třeba zjistit o fungování mozku, ještě mnoho zbývá, je již dávno známo, že různé části mozku mají podíl na různých aspektech zpracování jazyka. Zranění těchto částí mají za následek odpovídající postižení jazyka a řeči.

Počátky jazyka

Jazyk je základním atributem člověka a řeč je neoddělitelně spojena s lidským chováním, a tak by nás osvětlení povahy jazyka mohlo přivést blíže k pochopení kořenů naší lidské podstaty. Proto okolnosti, za nichž jazyk vznikal, poutaly pozornost lidstva po celá tisíciletí. Dostupné poznatky toto tvrzení bohatě dokládají.

Podle knihy *Genesis* stvořil Bůh první slova. Později Bůh stvořil prvního člověka, mluvil k němu a poté jej nechal pojmenovat různá zvířata, která stvořil (2: 7, 19-20). O mnoho generací později, po potopě světa, "byla pak všechna země jazyku jednoho a řeči jedné". Kniha *Genesis* považuje rozrůznění původního jazyka na mnoho vzájemně nesrozumitelných podob za trest, kterým Bůh potrestal ty, kteří se snažili postavit v Babylonu věž dosahující až k nebi: "A řekl Hospodin, '... protož sestupme a změníme tam jazyk jejich, aby jeden druhého jazyku nerozuměl'" (11: 1-7). Z těchto biblických citátů vyplývá, že řeč je darem božím lidem a že následující rozrůznění jazyků je důsledkem božního zásahu.

Herodot, řecký historik z pátého století před naším letopočtem, kterého Římané nazývali "otcem dějepisu", zapsal příběh o egyptském vládcu, který uskutečnil neobvyklý experiment, aby zjistil, který z národů na světě je nejstarší. Při svém pokusu nechal od narození vychovávat dvě děti zcela bez styku s řečí. Když se o dva roky později ukázalo, že první slovo, které vyslovily, bylo fryžské slovo pro chléb, bylo prvenství přiznáno fryžtině.

Starší teorie

Mnoho gramatických pojednání jak teoretických, tak praktických bylo napsáno už ve středověku a v období renesance, ale teprve epocha osvícenství v 18. století přinesla významné příspěvky k otázce původu jazyka. Podle francouzského filozofa Étiennea Bonnota de Condillac (1714 - 1780) "raně lidské bytosti začaly spojovat určité představy s náhodně volenými znaky [a] přirozené skřeky jim sloužily jako model pro vytváření nového jazyka. Vyslovovaly nové zvuky, několikrát je opakovaly a doprovázely gestem, kterým ukazovaly na ty předměty, které chtěly označit, a tím si zvykly dávat věcem jména" (Condillac 1947: 1: 61). Jean-Jacques Rousseau (1712 - 1778) s teorií vypracovanou Condillacem v zásadě souhlasil, ale vykládal přechod od gest ke zvukům nějakou dohodou, srovnatelnou s jeho myšlenkou společenské smlouvy mezi členy společnosti.

Pravděpodobně nejslavnější esej na dané téma byl publikován v roce 1772. Jeho autor, německý filozof Johann Gottfried von Herder (1744 - 1803), v něm reaguje na soutěž ohlášenou Pruskou akademií věd v Berlíně. Podle Herdera jazyk není božského původu, jak se snažili dokázat někteří myslitelé před ním, protože není dokonalý; pramení spíše z nejvnitřnější lidské podstaty a vyvíjí se společně s myšlením, od něhož je neoddělitelný. Ačkoli Herder věřil, že všechny jazyky pocházejí ze společného zdroje, byl přesvědčen, že jednotlivé jazyky věrně odrážejí způsob myšlení a ducha těch, kdo jimi mluví.

Od konce 18. století se objevilo obrovské množství spekulací o původu jazyka a některé byly natolik bizarní, že stanovy Pařížské jazykovědné společnosti, která byla založena v roce 1865, zakázaly, aby se na toto téma na setkáních členů hovořilo. Přibližně v této době dostávají různé teorie vysvětlující původ jazyka svá jména, pod kterými jsou známy a jimiž se označovaly déle než sto let.

Mezi desítkami takových důmyslných, ale nedokazatelných vysvětlení vzniku jazyků byla například "haf haf (*bowwow*) teorie", podle níž byla první pronesená slova výsledkem lidské snahy napodobit přírodní zvuky, především zvuky zvířecí; "uf -uf (*pooh-pooh*) teorie", která hledala původ řeči ve spontánně vydávaných zvucích, které vyjadřovaly bolest a jiné silné vjemy a city; a "cink - cink (*dingdong*) teorie", podle níž jsou první lidská slova hlasově realizovaným charakteristickým zvukem, jenž je vlastní každé přírodní látce.

Ačkoli otázka původu jazyka nebude pravděpodobně nikdy definitivně vyřešena, zkoumání v posledních letech je mnohem spolehlivěji podloženo, ať už z toho důvodu, že mnoho nových nálezů prohloubilo naše porozumění fosilním památkám, tak i proto, že tento problém je v současnosti nazírán v širokém kontextu lidského biokulturního vývoje.

Milníky lidského vývoje

Vznik řádu primátů, k němuž člověk patří, je datován do doby před 60 - 70 miliony let, což je jen malý zlomek období 3 - 4 miliard let, které uplynulo od vzniku života na Zemi. Většina raných primátů žila na stromech, ale postupem času někteří z nich reagovali na změnu přírodních podmínek a přizpůsobili se životu na zemi.

Jednou z podskupin primátů je nadčeleď **hominoidů** (*Hominioidea*). Tato nadčeleď pak zahrnuje tři čeledi: gibbonovité (siamangové a gibboni), lidoopovité (gorily, orangutani a šimpanzi) a **hominidy** (*Hominidae*) - lidé a jejich bezprostřední předkové. Na základě nyní dostupných důkazů se soudí, že první hominidé pocházeli z východní Afriky (dnešní Tanzanie, Keni a Etiopie) a objevili se asi před 3 - 4 milióny let. Nejznámější jedinec této čeledi, nazývaný Lucy (Lucie), a zkamenělé kosti podobného typu byly přiřazeny k rodu *Australopithecus* ("jižní [afriká] opice") a druhu *afarensis*, jenž byl nazván podle afarských pustin v Etiopii, kde byly učiněny nálezy v roce 1974. Tito první hominidé měli malý mozek (objem lebky byl zhruba 473 centimetrů krychlových) a byli bipední, k pohybu tedy používali pouze dolní končetiny.

Vědci se ještě zcela neshodli v názoru na to, co tvoří střední článek mezi druhem *Australopithecus afarensis* a prvními zástupci lidského rodu, i když většina z nich by se asi přiklonila k dalšímu zástupci **australopitéků**, *Australopithecus africanus*. Tento lidoop, jehož fosilní pozůstatky, pocházející z období před 3 milióny let, byly nalezeny v jižní Africe, byl velmi pravděpodobně předchůdcem druhu *Homo habilis*, s nímž mohl žít současně po několik set tisíc let na části území Afriky. Jak název napovídá, *Homo habilis* je považován za prvního člověka, ačkoli je dnešním zástupcům lidského rodu velmi vzdálen. Pozůstatky *Homo habilis*, nalezené v Tanzanii a Keni a pocházející z doby před 1,9 - 1,6 miliónu let, patří jedincům, kteří měli kapacitu mozku asi poloviční ve srovnání s dnešním člověkem. Tito první lidé byli poměrně malého vzrůstu, ale byli schopni vyrábět a používat jednoduché nástroje v mnohem větší míře než asi před nimi australopitékové. Příslušníci tohoto druhu byli ve stále větší míře závislí na činnosti skupiny a jejich chování bylo stále více určováno kulturním způsobem existence (tj. získané návykem) než pouhým instinktem.

S příchodem *Homo habilis* se evoluce člověka urychlila. Zhruba před 2 milióny let se objevil nový druh, *Homo erectus*. Rozšířil se z Afriky do Asie a Evropy a na Zemi žil déle než milión let, až do období asi před 400 000 - 300 000 lety. Z nástrojů *Homo erectus* jsou nejlépe známy pěstitní klíny, ale používal i další nástroje sloužící ke krájení, propichování,

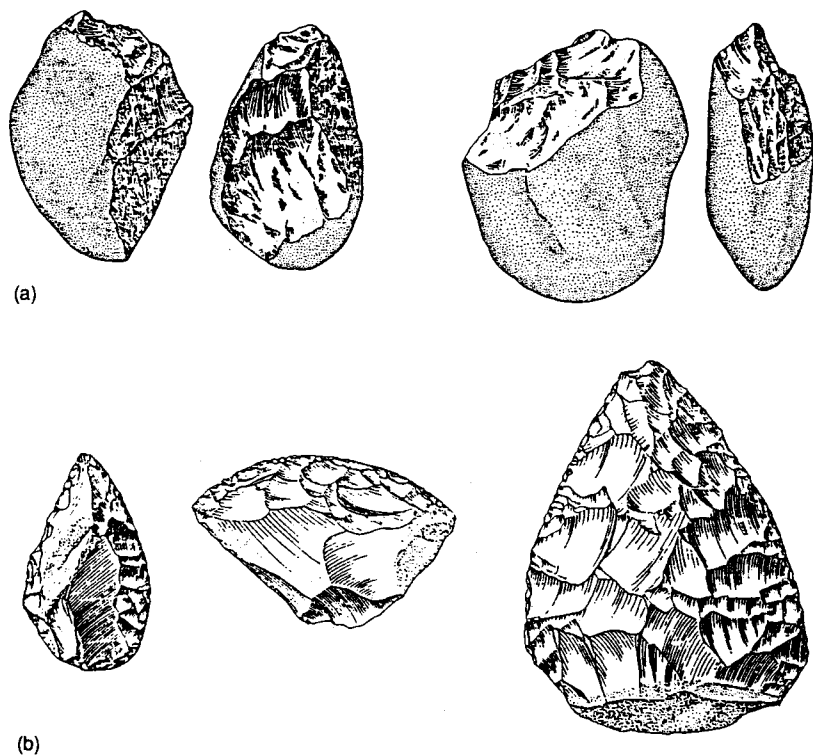
sekání a škrábání. Důkazy svědčí o tom, že tyto předchůdci moderního člověka ovládali dovednosti nutné k tomu, aby se mohli stát zdatnými lovci velké zvěře. Naučili se také používat oheň, aby se ohřáli, aby si připravili potravu a aby zahnali zvěř na místo, kde ji bylo možno snadněji ulovit. Větší složitost jejich kultury je spojena s větším mozkem, neboť průměrný objem mozku *Homo erectus* byl přibližně 1000 centimetrů krychlových.

Poslední velký posun ve vývoji lidstva se odehrál asi před 300 000 lety, kdy došlo k vývojové změně *Homo erectus* v *Homo sapiens*, tedy v druh, k němuž náležejí všichni současní lidé. Zatím nelze přesně určit, jaký měla tato změna průběh. Jedna hypotéza předpokládá, že *Homo erectus* se v Africe vyvinul v archaickou formu *Homo sapiens* a následně v současný poddruh *Homo sapiens sapiens*. V Evropě tito lidé nahradili člověka neandertálského (*Homo sapiens neanderthalensis*), jenž podle některých antropologů neprošel úplnou přeměnou. Podle nejnovější mitochondriální DNA analýzy, kterou provedla Rebecca L. Cannová a další, vedou od současného člověka stopy k jediné populaci, která žila v Africe před 150 000 - 200 000 lety - vlastně tedy k jediné ženě nazvané "Eva". Jiní vědci však tvrdí, že jak fosilní vykopávky, tak genetické důkazy podporují teorii multiregionálního vývoje moderního člověka.

Zde je na místě varovná poznámka. Užívání taxonů (formálních názvů označujících jednotlivé skupiny jedinců v systematické klasifikaci), především ve velmi stručných přehledech vývoje člověka, jako je právě tento, může vést k mylnému dojmu, že vývoj byl přímočarý a směřoval bez odchylek k současné anatomii organismů. Množství dostupných důkazů však svědčí o něčem naprosto jiném. Na každém stupni lidského vývoje musely existovat nezanedbatelné varianty, kdy se obecné hominidní formy v procesu adaptace měnily na specializované - tento proces je znám jako adaptivní radiace. Jinými slovy, větve "stromu" lidského vývoje musely být ve skutečnosti velmi spletité. Uprostřed všech těchto diferenačních procesů ale existoval relativně úzký prostor, který spojoval jednotlivé populace vedoucí k současnému člověku a v němž se právě odehrávaly změny, které vedly ke vzniku jazyka.

Vývoj od *Homo erectus* k *Homo sapiens* byl poznamenán významným nárůstem kulturní komplexnosti. Neandertálci, kteří žili v Evropě před člověkem kromaňonským (jenž patří k *Homo sapiens sapiens*), byli patrně prvními zástupci lidského rodu, kteří záměrně pohřbívali alespoň některé své mrtvé spolu s nástroji a jídlem, zdobili je červenou hlínkou, a dokonce i divokými květy. Několik nálezů, které jsou považovány za reprezentaci nějaké formy medvědího kultu, obsahuje množství medvědích lebek, z nichž některé byly pečlivě uspořádány v dutině obložené kameny, jiné opatrně umístěny ve výklencích stěny. Tyto a jim podobné činnosti člověka neandertálského jsou někdy považovány za důkaz rituálního chování a možná i za důkaz víry v posmrtný život. Pokud tomu tak skutečně je, byli tito předchůdci člověka schopni alespoň do jisté míry komunikovat. Také materiální kultura člověka neandertálského byla mnohem složitější. Charakteristický byl jeho způsob výroby specializovaných nástrojů, při níž používal štěpiny z předem připraveného kamenného jádra (viz obr. 3.1).

Starší doba kamenná, nazývaná paleolit, trvala přes 2 milióny let a skončila teprve před 10 000 - 12 000 lety. Poslední období paleolitu, trvajících v období před 37 000 - 11 000 lety, se nazývá pozdní paleolit. Od epochy olduvajské kulturní industrie až do doby mousterieny, tedy v období trvajícím asi 2 milióny let, byl pokrok ve výrobě nástrojů velmi pomalý. V pozdním paleolitu však nastává výbuch tvůrčí aktivity, když kromaňonský člověk začíná vytvářet pečlivě opracované předměty - rydla, ozubené harpuny, vrhače oštěpů, kostěné

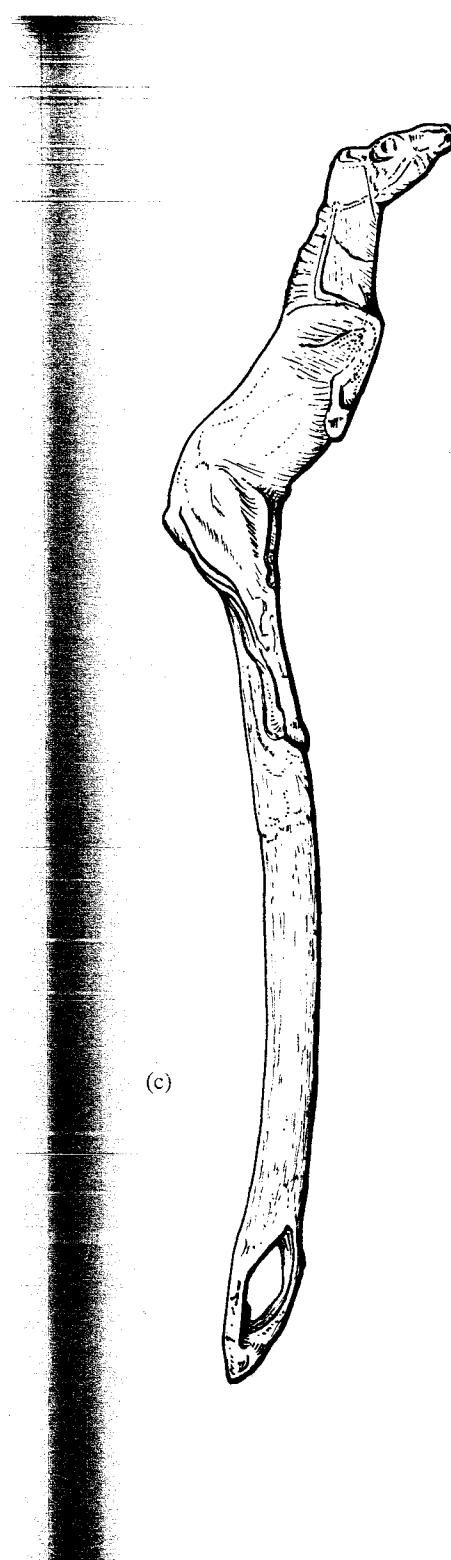

Obr. 3.1: Kulturní vývoj v období paleolitu (chronologie viz tab. 3.1).

(a) Sekáčovitě nástroje z období staršího paleolitu. čelní a boční pohledy (Olduvajská rokle, Tanzanie). Zdroj: Brian M. Fagan, People of the Earth. 6. vyd. (Glenview, IL: Scott, Foresman and Company, 1989), 114. Upravil M. D. Leakey, Olduvai Gorge: Excavations in Beds I and II. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
 (b) Škrabadla a pěstní klín z období středního paleolitu (Francie). Zdroj: Francois Bordes, The Old Stone Age (New York: Mc Graw-Hill, 1968), 99, 100, 104.
 (c) Umění pozdního paleolitu: řezba koně ve skoku na konci nástroje nebo rituálního předmětu (Francie). Zdroj: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Překreslila: Helena Komárková.

ježhy, ale především skvělá umělecká díla. Pro jejich zhotovení používali tito lidé barvy, kámen, hlínu, kosti, slonovinu a rohovinu a vytvořili umění jemné i monumentální (jeden vlys, který zobrazuje zvířata při lovu, je delší než 10 metrů). Styl těchto děl není jednotný: najdeme výtvořky abstraktní a geometrické, stejně jako naturalistické nebo odvážně stylizované. Tento poměrně náhlý a rychlý pokrok ve výrobě velkého množství opracovaných předmětů měl nepochybně paralelu v obdobném posunu v kognitivních procesech, a to dosvědčuje, že mohl existovat plně rozvinutý jazyk.

Dnes nikdo nepochybně předpokládá, že jazyk byl již plně konstituován v relativně krátkém období mezolitu, které následovalo po pozdním paleolitu a předcházelo neolit. Je jisté, že revoluční změny, které proběhly v lidské kultuře v období neolitu a které jsou následkem domestikace rostlin a zvířat, jsou nemyslitelné bez plnohodnotného jazyka.

(c)

Kdy se systém komunikace stává jazykem?

Otázka "Kdy vznikl jazyk?" je velmi vágní, pokud nejdříve nedefinujeme, co pod pojmem jazyk rozumíme. Jestliže jazykem rozumíme sadu jednotlivých hlásek, které samy o sobě nemají význam a které je možno řadit za sebou a tak vytvářet vyšší jednotky ("slova") s konvenčním, ale arbitrárním významem, a dále jestliže takovýto systém umožňuje uživatelům vytvářet neomezený počet úplně nových komentářů o událostech i mimo aktuální čas a prostor - pak po většinu doby několika milionů let, po kterou hominidé žijí, žádný jazyk neexistoval.

Přímou definicí JAZYKŮ

Příslušníci všech živočišných druhů si jsou schopni vyměňovat informace a hominidé před tím, než se oddělili od ostatních hominoidů - především goril a šimpanzů - někdy před 5 - 8 miliony let, byli nepochybně schopni komunikovat obdobným způsobem jako jim nejbližší příbuzní primáti. Vycházíme-li z toho, co je známo o chování lidoopů žijících na svobodě, komunikační systém prvotních hominidů zahrnoval pravděpodobně signály vizuální i akustické (neboli sluchové), ale také olfaktorické (čichové) a taktilní (hmatové -- především péči o zevnějšek).

Vizuální signály, neboli gesta, se zřejmě prováděly různými částmi těla, včetně obličeje; sluchové signály nepochybně zahrnovaly jak množství hlasových projevů - vrčení, řev, štěkot, sténání, houkání, vytí a podobně -, tak také nehlasové projevy, jako je bušení na prsa nebo dupání. Celý repertoár musel být ovšem dosti chudý, neboť tyto signály byly jen reakcí na existenci podnětů, které je vyvolaly. Význam, smysl těchto signálů byl omezen na zcela základní "komentáře", které se týkaly bezprostředního okolí (např. náhlého nebezpečí nebo objevení potravy), nebo vyjadřovaly citový stav jednotlivce (zlost, překvapení, úzkost, prosazování převahy, strach apod.).

Je zřejmé, že mezi tímto tak omezeným nástrojem komunikace - pouhým systémem signálů - a plně rozvinutým jazykem, který současní lidé používají po tisíciletí, bylo nutné překonat obrovskou vzdálenost. Systém komunikace, který předcházel plně rozvinutému jazyku, by bylo možno nazvat předja-

zykem. Ale i toto rozdělení na jazyk a předjazyk je velmi hrubé, protože navozuje spíše představu vývojového skoku od jednoho stadia k druhému než dlouhou řadu nespočetných, postupně přibývajících změn, které byly pro vyvíjející se hominidy nepostřehnutelné. Někteří antropologové se pokusili detailněji rekonstruovat vývoj lidské komunikace. Například Roger W. Wescott (1974) předpokládá, že mávání rukama a hlasové synchronizace byl schopen australopitékus, ukazování prstem a hlasové imitace *Homo erectus* a posunky rukama spolu s nesrozumitelnou "řečí", která používala slabiky nemající význam, přiřazuje člověku neandertálskému; psaní a plně rozvinutý jazyk vyhrazuje pro pozdějšího *Homo sapiens*. Většina antropologů by asi považovala toto schéma za příliš konzervativní; jeho přínosem je však pokus spojit vývoj dvou komunikačních kanálů, vizuálního a akustického.

Kontaminace (*blending*) a dvojrovinná strukturace

Mezi lingvisty, kteří významným způsobem přispěli k moderní teorii původu jazyka, patří přední místo C. F. Hockettovi. Díky němu máme reálnou představu o tom, jak mohl probíhat vývoj od uzavřeného systému signálů, který byl tvořen omezeným a relativně malým repertoárem jednotlivých signálů, k rozvinutému jazyku. Podle Hocketta (1973) je třeba předpokládat dva hlavní zlomy. Za prvé z těchto důležitých podmínek považuje **kontaminaci (*blending*)**, tedy tvoření nového signálu ze dvou starších. (V současném jazyce je ne zcela přesnou obdobou tohoto procesu vznik slova *brunch* ze slov *breakfast* a *lunch*.) Tato kontaminace nemohla příliš zvětšit počet signálů v jazyce, protože přílišné narůstání "slovníku" by vedlo k tomu, že by si signály začaly být příliš podobné, a byly by tedy hůře rozlišitelné. Velkým přínosem s téměř revolučními následky ale bylo to, že se původně uzavřený systém otevřel a vývoj mohl pokračovat směrem k předjazykovému stadiu.

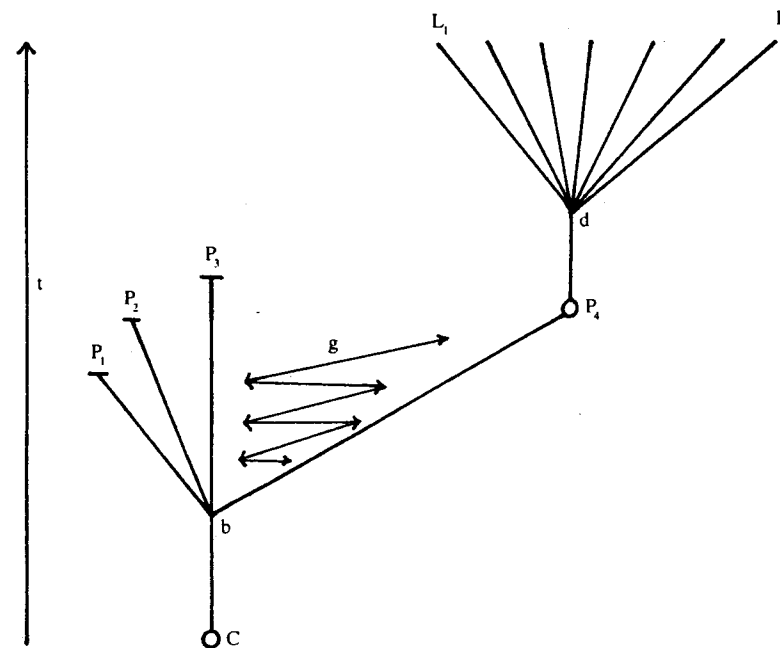
Druhým zlomem, který by byl eliminoval přetížení signálů, byla **dvojrovinná strukturace** - tedy proces, při němž se kombinuje omezený počet jednotek jedné roviny, a tím se v druhé rovině tvoří velké množství nových prvků. (Budeme-li pokračovat v předcházející analogii, pak hlásky [nikoli písmena], které tvoří slova *breakfast* a *lunch* jsou použity také pro tvorbu slov *bench, bunch, chest, fun, less, lust, nest, rest, rough, run, rust, stench, wrench* a mnoha dalších kombinací z této desítky hlásek.) V okamžiku, kdy naši hominidní předkové "objevili" to, že jednotlivá "slova" vzniklá kontaminací se ve skutečnosti skládají z různých oddělitelných zvuků, začali využívat dvojí strukturace; teprve tehdy se předjazyk mohl začít vyvíjet v jazyk. Pokud víme, žádný jiný druh živočichů nepoužívá systém komunikace založený na tomto příznačném rysu lidské řeči. Co však víme, je to, že pružnost lidského jazyka nemá ve zbývajících částí živočišné říše obdoby.

Monogeneze versus polygeneze

Vznikly předpoklady nutné pro vývoj jazyka na různých místech v různou nebo přibližně stejnou dobu (polygeneze), nebo se tak stalo pouze jednou (monogeneze)? I když konečnou odpověď na tuto otázku nelze očekávat, je nyní na místě o možných alternativách pohovořit a podpořit je argumenty.

Teorii polygeneze, která předpokládá, že dnešní jazyk pochází z několika nezávislých zdrojů existujících v dávné minulosti, není jednoduché uhájit, především proto, že proces vedoucí k předjazyku a jazyku se musel skládat z dlouhé řady transformací jak strukturních, tak funkčních. Nelze tedy považovat za jisté, že by dva nebo i více tak složitých procesů proběhlo paralelně nezávisle na sobě. (Ve své nedávné práci D. Bickerton [1990] předpokládá, že přechod od "protojazyka" [zde označovaný jako předjazyk] ke skutečnému jazyku byl náhlý a byl důsledkem jediné kritické mutace. Je ovšem těžké přijmout názor, že by komunikační systém tak jedinečný a složitý, jako je lidská řeč, mohla jediná takováto mutace způsobit.) Mimo to schopnost všech normálních dětí osvojit si, bez ohledu na etnický původ, kterýkoli z několika tisíc přirozených jazyků na stejné úrovni a přibližně stejným tempem je významnou známkou toho, že řeč je lidskému druhu vrozena a že všechny jazyky jsou prostě variantami společného strukturního základu.

Teorie monogeneze může mít dvě podoby: radikální (přímou) a - použijeme-li Hockettův termín - "fuzzy" ("rozplývavou"). Právě tato druhá verze monogeneze se jeví jako pravděpodobnější. Předpokládá sice jedinečný výskyt podmínek nutných pro vznik jazyka, a proto jen jeden původ, avšak připouští, že další vývoj vznikajících řečových schopností probíhal na určitém území uvnitř odlišných skupin hominidů. Výsledná diferenciací mohla být

Obr. 3.2: Zjednodušené schéma "rozplývavé" (fuzzy) verze monogenetické teorie. Časová osa (t) reprezentuje několik milionů let, výchozím bodem je uzavřený systém signálů (C). Osvojování vlastností nezbytných pro vývoj jazyka vrcholil zavedením kontaminace (b), které umožňuje vznik několika předjazyků ($P_1, \dots, P_4$). Z nich P_1, P_2 a P_3 vymírají; ke genetické výměně (g) dochází mezi mluvčími předjazyků P_1 a P_4 , z nichž v dlouhodobém pohledu přežívá P_4 a stává se po objevení dvojrovinné strukturace (d) zdrojem všech existujících jazyků ($L_1, \dots, L_n$).

překonána geneticky, výměnou genů mezi příslušníky jednotlivých skupin, nebo mohla být ukončena případnou nadvládou a přežitím té populace prvotních lidí, jejíž komunikační systém byl nejučinnější (viz obr. 3.2). Pokud by se bylo naopak udrželo několik variant předjazyka, pak by existovalo více "dialektů", které předcházely všem následně vzniklým jazykům.

Odhad stáří jazyka z lingvistického hlediska

Ačkoli antropologové neočekávají, že naleznou jasnou a jednoznačnou odpověď na otázku, jak je jazyk starý, doufají, že jednotlivé nitky nepřímých důkazů jim pomohou alespoň přibližně přiřadit hlavní etapy jazykového vývoje k jednotlivým etapám ve schématu vývoje člověka. Některé záchytné body přináší lingvistika, jiné archeologické nálezy a ještě další lze získat studiem anatomie primátů.

Ačkoli vědci zabývající se komparativní a historickou lingvistikou vypracovali spolehlivou metodu rekonstrukce nepsaných jazyků, jimiž se mluvilo v dávné minulosti, fakta z jazykové prehistorie jsou jen malým přínosem. Pravda, rekonstrukce odhalily, někdy velmi detailně, mnoho strukturálních rysů jazyků, z nichž se vyvinuly dnešní jazykové rodiny. Nejlepším příkladem je **praindoevropština**, předchůdce velkého množství jazyků, které se nejdříve rozšířily v Evropě a mnoha částech jižní Asie a později, vlastně v nedávné době, po celém světě. Jazykovedci se shodují v tom, že mluvčí hovořící praindoevropštinou žili nejpravděpodobněji kdesi ve východní Evropě, snad ve stepích jižního Ruska, ve 4. tisíciletí před naším letopočtem. Přestože se jí mluvilo velmi dávno, vyrovnala se praindoevropština složitostí gramatické stavby komplexnosti svých nástupců: rozlišovala tři rody (maskulinum, femininum a neutrum), tři čísla (singulár, duál a plurál), měla snad až osm pádů a také poměrně bohatý systém slovesných tvarů. Bylo by možné vzít praindoevropštinu a další takto rekonstruované **prajazyky** (protojazyky) - například z uralské a afroasijské jazykové rodiny - a pokusit se o další rekonstrukci, jak se o to ostatně někteří lingvisté snaží.

Zdá se, že Morris Swadesh (1909 - 1967) ve svém posmrtně vydaném díle týkajícím se tohoto tématu došel k závěru, že prajazyky jazykových rodin si byly navzájem strukturálně podobnější než jazyky, které z nich vznikly, neboť "lidské jazyky byly tehdy ztateně blíže svému společnému původu, než jsou dnes" (Swadesh 1971: 116). Avšak bez ohledu na průkopnické úsilí Swadeshe a dalších, většina vědců zabývajících se srovnávací a historickou jazykovědou vyjadřuje pochybnosti o spolehlivosti komparativní metody za určitou časovou hranici. Slovy P. Kiparského (1976: 97) "časový interval, o kterém můžeme doufat, že v něm budeme alespoň z malé části schopni rekonstruovat existující protojazyky, ať jej určíme jakkoli velkoryse, řekněme na 10 000 nebo dokonce 20 000 let, stále představuje jenom velice malý zlomek období, po které člověk používá jazyk. Proto není možno rekonstruované protojazyky ztotožnit s jakýmkoli původním stavem jazyka." Bereme-li navíc v úvahu rychlost změn v jazyce, říká Kiparský, každý jazyk se za 10 000 až 20 000 let může změnit natolik, že se velmi přiblíží nějakému jinému jazyku. Skutečnost, že předpokládaná praindoevropština byla gramaticky mnohem složitější než její moderní nástupci, nemůže být chápána tak, že čím je jazyk starší, tím musí být jeho struktura složitější. Kdyby tomu tak bylo, museli bychom dojít k závěru, že nejranější jazyk byl nejkompexnější - což je závěr, který je pravým opakem toho, co víme o dlouhodobém

evolučním procesu. Krátce řečeno plně rozvinuté jazyky musely existovat po mnoho tisíciletí před kterýmkoli z protojazyků, který byli lingvisté schopni dosud rekonstruovat, ačkoli oproti Kiparského odhadu deset až dvacet tisíc let možná nepředstavuje "velice malý zlomek" doby, po níž existuje skutečný jazyk, ale část dost podstatnou.

Odhad stáří jazyka: pohled z kulturní prehistorie

Ve snaze přistoupit k otázce původu jazyka z jiného pohledu hledají někteří antropologové klíč v kulturní prehistorii. Panuje všeobecná shoda v tom, že vývoj různých kulturních aspektů, jak materiálních, tak nemateriálních, musel být paralelně doprovázen vývojem komunikačního chování a že mezi nimi musela existovat kladná zpětná vazba. Jinými slovy, čím se stávala kultura raných hominidů složitější, tím propracovanější musel být komunikační systém, aby s ní držel krok, a naopak čím více potřeb byl komunikační systém schopen uspokojit, tím se kultura mohla stát složitější. V prvotním stadiu vývoje hominidů byl pokrok pomalý. Rozmach kultury se datuje do období přechodu od člověka neandertálského k člověku kromaňonskému. Hockett mluví právě o tomto poměrně nedávném zrychlení, když píše (1973: 413): "Jazyk v plném smyslu slova je tak velmi mocný nástroj pro technické a sociální změny, že kdyby jej měli naši předkové k dispozici před pěti sty tisíci nebo milionem let, proč by nám to trvalo tak dlouho dostat se tam, kde jsme?"

Ačkoli by nikdo neměl zásadní námitky proti spojování vztahu mezi stupněm kulturního vývoje a složitostí komunikačního systému, interpretace prehistorických nálezů se značně liší. Ashley Montagu tvrdí (1976: 270), že některé kamenné nástroje z nálezu v Olduvajské roklí v Tanzanii, které pocházejí z období před téměř dvěma miliony let (obr. 3.1), vyžadovaly tolik dovednosti a předvídatosti, že s největší pravděpodobností "řeč již byla mezi výrobci těchto nástrojů pevně zavedena, takže budeme muset hledat vznik jazyka a řeči mnohem dříve, snad dokonce u ranějších forem člověka [než *Homo habilis*]". Mnoho antropologů považuje zmínky o "pevně zavedené řeči" u *Homo habilis* za nadsazené, jsou ale ochotni připustit existenci určitých rysů, které by byly přispěly k vývoji předjazyka.

Ovládnutí předjazyka by ovšem pravděpodobně bylo příznáno mnohem mladším zástupcům druhu *Homo erectus*. První hominid (*Homo erectus*), který se byl schopen úspěšně přizpůsobit oblastem se studenými zimami, musel být zdatný lovec velké zvěře. Toto tvrzení bylo obzvlášť dobře doloženo vykopávkami v Torralbě a Ambroně v severovýchodním Španělsku. Na těchto dvou místech bylo nalezeno velké množství kostí různých zvířat, velká kolečka nástrojů, široko rozptýlené kousky dřevěného uhlí a také velmi překvapující nálezy sloních klů a stehenních kostí, které byly uspořádány konci k sobě, což pravděpodobně provedli lidé, kteří zvířata zabili. Zdá se, že sídliště člověka kdysi ležela kolem cest spojujících sezonní místa pastvy zvířecích stád. Podle běžně přijímané představy byla v období před 200 000 - 400 000 lety tlupa (nebo snad tlupy) lovců *Homo erectus* schopna máváním pochodněmi nebo zapalováním trávy zahnat slony do bažinatého prostoru, kde byli bezmocní a bylo lehké je zabít. V kontextu naší diskuse není ani tak důležitá lovecká zdatnost těchto lidí jako spíše příprava a koordinace, která byla nutná k tomu, aby byl možná nebezpečný lov doveden k úspěšnému konci - a to je úkol, který by nebylo možno splnit bez nějakého předjazyka.

Člověk neandertálský, který rozhodně nevypadal tak divoce a nebyl ani tak hloupý, jak byl zobrazován ve starších rekonstrukcích, vylepšil techniku opracování kamene používa-

nou jeho předky, a tak byl schopen vyrábět mnohem více propracovanějších nástrojů a stal se mnohem výkonnějším lovcem. Obzvlášť významné jsou už zmíněné nálezy, které svědčí o rituálním chování. Pokud tyto raní lidé skutečně věřili v posmrtný život a pokud by jejich zacházení s pozůstatky jeskynních medvědů bylo možno spojovat s tvorbou mýtů nebo je považovat za projev uctívání nebo uplatňování lovecké magie, musel být neandertálský člověk schopen odkazovat mimo aktuální čas a prostor, a to by měnilo hranici mezi jazykem a předjazykem směrem k jazyku.

Zatímco charakter komunikace člověka neandertálského je stále předmětem diskuse, existence jazyka u člověka kromaňonského nelze zpochybňovat. Jeho mozek měl velikost mozku průměrného současného člověka a tyto lidé byli schopni přizpůsobit se extrémním klimatickým a ekologickým podmínkám v obou částech Ameriky, v Austrálii a dokonce i v arktických oblastech. Konkrétní důkaz jejich představivosti a zručnosti však není o nic méně ohromující: mnoho bohatě zdobených předmětů jejich materiální kultury, které odkázali budoucím generacím, lze přirovnat k některým z nejlepších uměleckých děl, která vznikla později (obr. 3.1 [c]). To, čeho ve své kultuře dosáhli, je nemyslitelné bez pomoci jazyka rozvinutého stejně, nebo téměř stejně, jako je jazyk nedávné minulosti a jazyk současný.

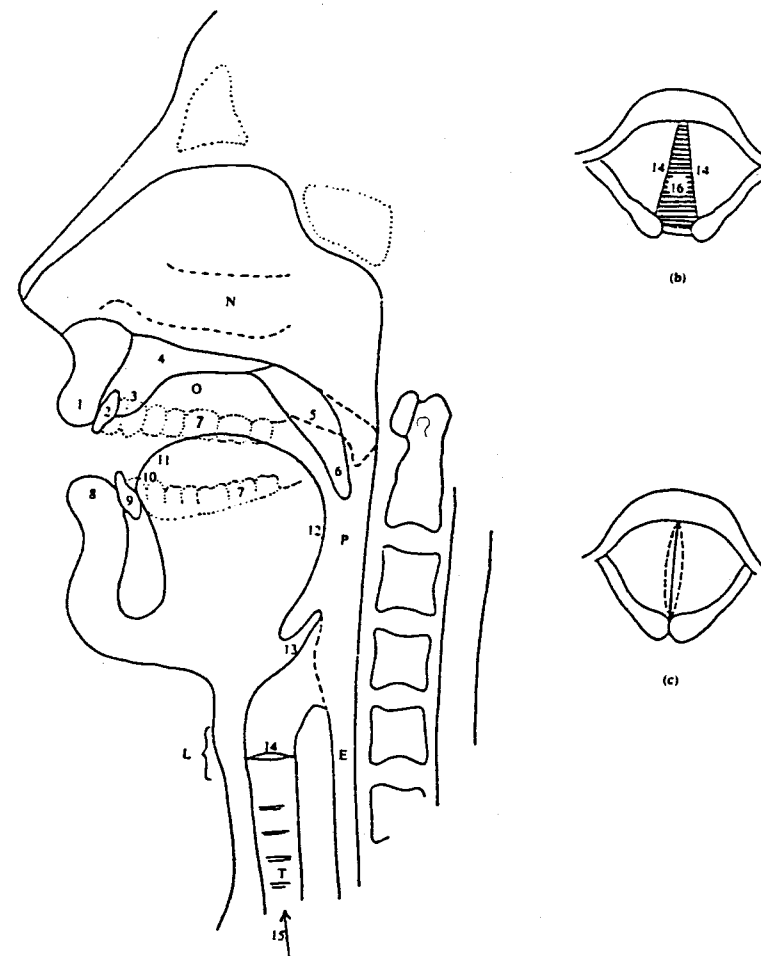
Doklady anatomické

To, že každý normální člověk ovládne alespoň jeden jazyk, je výsledkem učení; skutečnost, že všichni lidé mají a využívají svoji schopnost řeči, je součástí biologické výbavy našeho druhu a je vlastní pouze nám. Při jakémkoli zkoumání původu jazyka by se tedy měly vzít v úvahu biologické základy jazyka - především ty části lidského těla, které jej umožňují: mozek, hlasové ústrojí a receptor, ucho.

V porovnání s ostatními primáty má člověk v poměru k celkové hmotnosti těla relativně velký mozek. V průběhu lidského tělesného vývoje se mozkovina patrně rychle viditelně zvětšila dvakrát: poprvé při přeměně *Homo habilis* v *Homo erectus*, podruhé současně s nástupem *Homo sapiens*. Tato zvětšení umožnila, aby lebka pojala výrazně větší množství mozkových buněk a aby se zvětšila hustota jejich spojení, ale není jisté, že toto zvětšení bylo samo o sobě bezprostředním výsledkem přirozeného výběru pro větší mentální kapacitu.

Ani poslední výzkumy nepřinesly adekvátní informace o tom, jak vypadá struktura té části lidského mozku, které připisujeme řízení produkce řeči. Jedním proměnným rysem nervového základu řeči je asymetrické umístění řečových funkcí v levé hemisféře u 99 % dospělých praváků. Zdá se, že pravorukost převládá od dob *Homo erectus* a podle některých antropologů snad existovala už u australopitéků. Preference v užívání levé nebo pravé ruky a s ní spojená lateralizace mozku se vyskytuje také u lidoopů, dokonce možná i u dalších primátů, přestože jsou zcela neschopni řeči.

Základní stavba mozku je podobná u hominidů, lidoopů a opic, až na mnohem rozsáhlejší a hlubší rýhování vnější vrstvy šedé hmoty, kůry mozkové a relativně malé limbické oblasti u člověka. Limbický systém, který u savců plní funkci "emocionálního mozku", řídí vydávání zvuků, které je spojeno s emočními a motivačními faktory, a přenáší signály s malým informačním obsahem, například křik. Několik oblastí mozku, které jsou pravděpodobně úzce spojeny s produkcí řeči (především Brocova oblast, Wernickeovo centrum a angulární gyrus), je umístěno ve vnější vrstvě lidského mozku, která vznikla později a je

Obr. 3.3: Mluvidla.

(a) Průřez lidské hlavy s hlavními částmi hlasového ústrojí. Plíce a bránice nejsou na diagramu znázorněny.

E jícen	6 čípek
L hrtan, larynx	7 stoličky
N nosní dutina	8 dolní ret
O ústní dutina	9 dolní řezáky
P hltan, farynx	10 špička jazyka
T průdušnice, trachea	11 plocha špičky jazyka
1 horní ret	12 kořen jazyka
2 horní řezáky	13 hrtanová příklopka
3 dásňový výstupek	14 hlasivky
4 tvrdé patro	15 směr výdechového proudu
5 měkké patro, velum	

(b) Hlasivková štěrbinu (16) s hlasivkou na každé straně během normálního dýchání.

(c) Tentýž pohled, ale s kmitajícími hlasivkami během řeči.

Zdroj: Bohuslav Hála, Uvedení do fonetiky češtiny (Praha 1962), 63.

vyvinuta plněji a složitěji než odpovídající struktury mozku našich nejbližších příbuzných primátů. Bohužel odlišky ze zkamenělých lebečních dutin, které ukazují přibližný tvar mozku, neodhalují jeho vnitřní stavbu.

Zkrátka rozdíl ve stavbě mozku člověka a ostatních primátů jsou dostatečně patrné a naznačují, proč jinak vysoce učenlivé opice nelze naučit mluvit, ale prehistorické nálezy týkající se vnitřního vývoje lidského mozku jsou buď jen velmi omezené, nebo diskutabilní.

Vývoj mluvidel zkoumal Philip Lieberman s několika spolupracovníky. Srovnávali lebku současného dospělého člověka a novorozence s lebkami člověka neandertálského a dnešních lidopů a zjistili, že lebka současného dospělého člověka se od ostatních lebek liší v několika podstatných rysech. Významným rozdílem je umístění hrtanu (laryngu) a velikost hltanu (faryngu), který leží přímo nad ním (viz obr. 3.3). U moderního člověka je hrtan umístěn níže v "hrdle", a v důsledku toho je supralaryngální oblast mnohem větší než u novorozenců, u člověka neandertálského a opic. Zvuky, které vznikají v těchto místech, tak mohou být ve větší míře modifikovány, a člověk je tedy schopen vyslovit tři extrémní samohlásky, [i], [u] a [a]. Rekonstrukce supralaryngální oblasti mluvidel člověka neandertálského ukazuje, že tento hominid ony tři kritické samohlásky a některé souhlásky nebyl schopen vyslovit, nebo je alespoň nebyl schopen vyslovit uspokojivě, a proto jeho řeč postrádala některé specifické rysy současné lidské řeči, i když ne ve velké míře. Lieberman to uzavírá slovy (1984: 323): "Nálezy neandertálské kultury svědčí o velmi rozvinuté výrobě nástrojů a užívání kultury, ohně a pohřebních rituálů a sociálním řádu, který se staral o staré a fyzicky postižené.... Proto mohu jen těžko uvěřit tomu, že neandertálští hominidé neměli zároveň vyvinutý jazyk.... Ačkoli je... nemožné určit s jistotou všechny faktory, které mohly odlišovat jazykové a kognitivní schopnosti klasických neandertálských hominidů od jejich lidských současníků, kteří byli anatomicky moderní, jejich schopnost řeči byla nižší."

V osmdesátých letech si Jeffrey T. Laitman a jeho kolegové také všimli, že tvar spodiny lebeční má vztah k pozici laryngu. Podrobné zkoumání spodiny lebeční mnoha druhů savců odhalilo, že spodina lebeční je buď poměrně plochá a larynx je položen vysoko, nebo je lebka vyklenutá a larynx je umístěn nízko. První konfigurace je charakteristická pro všechny savce kromě lidí starších dvou let. Druhou konfigurací nalezneme pouze u člověka po období raného dětství. Laitman dále hodnotil spodinu lebeční u různých fosilních pozůstatků hominidů a potom odhadoval z jejich tvaru, jaká asi byla pozice laryngu. Laitman zjistil, že "australopitékové asi měli hlasové ústrojí velmi podobné žijícím opicím a opům". Dále, podle předběžných údajů získaných zkoumáním lebek *Homo erectus*, Laitmanova skupina objevila "první příklady začínající basikraniální flexe, která neexistuje u opičí lebky australopitéků, takže se blíží stavu moderního člověka. To nám napovídá, že larynx *Homo erectus* mohl začít sestupovat do krku, přičemž se zvětšoval prostor, v němž mohly být laryngální zvuky modifikovány". Údaje, které Laitman a jeho kolegové z fosilních pozůstatků získali, dále naznačují, že plné vyklenutí spodiny lebeční srovnatelné s dnešním člověkem spadá do stejné doby jako "vznik *Homo sapiens* někdy před 300 000 - 400 000 lety. Možná právě v této době se objevilo moderní hlasové ústrojí a naši předkové začali produkovat plně artikulovanou řeč" (Laitman 1984: 26-27).

Jiné experimenty zahrnovaly výrobu odlišky lebeční dutiny, aby ukazovaly přibližný tvar mozku (Falk 1984). Mozek opic má zvláštní rýhu, která probíhá ze strany čelního laloku k jeho povrchu; mozek lidský má místo toho zvláštní strukturu závitů. Odlišky lebeční

dutiny jedince patřícího k druhu *Homo habilis* dal podnět k interpretaci, že patřil k hominidům, kteří snad byli schopni určité formy řeči. Ale odlišky lebky lidského jedince mladšího o půl milionu let, který asi patřil k australopitékům, vykazuje, jak se zdá, některé opičí rysy. Předpoklad, že zástupci obou druhů (*Homo* a *Australopithecus*) žili současně po určitou dobu ve východní Africe, nepřináší žádné problémy.

Shrňme tedy, že anatomické změny nutné pro vývoj plně rozvinutého jazyka musel zahrnovat nejen zásadní přestavbu lidského mozku, ale také přestavbu hlasového ústrojí. Základní schéma těchto změn již bylo poměrně přesně vytvořeno, ale mnoho podrobností, nutných pro úplný obraz, stále chybí.

Posunková teorie vzniku jazyka

Názor, že hominidé využívali posunků před tím, než se vyvinula řeč, má dlouhou tradici; nedávno se jí znovu dostalo podpory od Gordona W. Hewese (1973: 12). Podle něj "předcházející posunkový jazykový systém by byl umožnil snadnější přechod k jazyku založenému na hlasovém projevu, než přímý následek 'emocionálního' používání hlasu, které je charakteristické pro ostatní primáty." Jaké důkazy lze uvést na podporu posunkové teorie?

Nedávné experimenty se šimpanzi a gorilami ukázaly, že tyto primáty si jsou schopni osvojit "slovník" posunkových znaků, který je mnohem bohatší než repertoár, jež jsou schopni ovládnout hlasem, a že občas používají tyto znaky s určitou originalitou. Není tedy nelogické předpokládat, že první hominoidé byli schopni ke komunikaci používat gesta a že nejranější hominoidé (například australopitékové) je také skutečně používali. Posunkové znaky jsou obvykle tzv. ikony - tzn. jsou podobné tomu, co mají označovat, a nejsou tedy arbitrární - a proto předpoklad, že gesta ve vývoji předcházela řeči, je obecně přijatelný. Tichá forma komunikace by měla měla jisté výhody pro první lovcé stopující zvěř, stejně jako pro členy malé tlupy, kteří se schovávali před dravými zvířaty.

Řečová komunikace však vyžaduje mnohem méně energie, potenciál pro narůstání slovníku je prakticky neomezený a hlasově-sluchový kanál je volný, pokud se ústa zrovna nezabývají žvýkáním, nebo pokud právě náhodou nejsou uši blokovány. (Naopak výroba, nošení a používání nástrojů je na překážku účinné posunkové komunikaci.) Hlavním problémem posunkové teorie je to, jak uspokojivě vysvětlit přechod od vizuálně-posunkového způsobu komunikace k hlasově-sluchovému, což je proces, který zahrnuje nejen změnu v chování, tedy přechod od ukazování a předvádění k mluvení, ale vyžaduje také anatomické změny mozku a hlasového aparátu. Hewes uvádí hypotézu, že tento přechod mohl být usnadněn nevědomým napodobováním gest pohybem rtů a jazyka, ale tato teorie problém vysvětluje pouze částečně. Do určité míry tedy posunková teorie neodpovídá uspokojivě na otázku, jak vznikl mluvený jazyk.

Shrnutí a závěry

Trvalý zájem o původ jazyka a obrovské množství badatelské práce zabývající se tímto tématem během několika staletí nejlépe dokumentuje skutečnost, že bibliografie vydaná Hewesem v roce 1975 obsahuje přes 11 000 údajů. Ale na začátku devadesátých let by bylo

Stáří (v letech)	Vývojové stupně hominidů	Prehistorická období	Mezníky kulturního vývoje	Předpokládaná stadia ve vývoji jazyka
10 000	člověk kromaňonský (<i>Homo sapiens sapiens</i>)	mezolit	zemědělství	plně rozvinutý jazyk
40 000			řezby a nástěnné malby	
100 000			řituální aktivity	
500 000	člověk neandertálský (<i>Homo sapiens</i>)	paleolit	kamenné nástroje z předem připravených jader organizovaný lov	dvojrovinná strukturace
1 milion	starší		používání ohně	kontaminace (<i>blending</i>)
2 miliony	<i>Homo erectus</i> <i>Homo habilis</i>		lov	
3 miliony	<i>Australopithecus africanus</i>		výroba a použití prvních nástrojů	adaptace pro vznik jazyka
4 miliony	<i>Australopithecus afarensis</i>			multimodální komunikace
5 milionů	hominidé se oddělují od ostatních hominoidů oddělení vývoje opic a lidooopů			
50 milionů	objevují se primáti			
100 milionů				

Tab. 3.1: Hlavní stadia lidského vývoje. Zjednodušená časová tabulka, která spojuje předpokládaná stadia ve vývoji jazyka se stadii vývoje hominidů, prehistorickými obdobími a mezníky ve vývoji kultury. Nepřehlédněte, že vzhledem k tomu, aby se tabulka vešla na jednu stránku, mění se několikrát měřítko časové osy (v místech tečkovaných čar).

třeba doplnit nejméně dalších 2000 položek. A přesto ani nejnovější pokusy osvětlit vývoj jazyka nejsou víc než spekulace, některé lépe podložené než jiné. Neprůhlednost problému se odráží v opatrných tvrzeních, která lze najít téměř v každém odstavci této kapitoly. Následující stručné shrnutí hlavních stadií ve vývoji jazyka je třeba považovat za předběžné, hypotetické; shody v názorech na tento problém možná nebude nikdy dosaženo.

Komunikace mezi ranými hominidy, jako jsou australopitékové, nepochybně probíhala několika způsoby: byl kombinován vizuální kanál (gesta nebo výrazy obličeje) s hlasově-sluchový kanálem (velmi jednoduché hlasové projevy) a ty převládaly nad hmatem a čichem. Adaptace, kterými byla umožněna řeč, velmi pravděpodobně probíhaly ve stejné době jako první etapy hominizace - evolučního vývoje lidských rysů - asi před dvěma až třemi miliony let. Tento proces byl nesmírně pomalý, ale postupem času se raní hominidé začali spoléhat především na hlasově-sluchový kanál, což bylo pravděpodobně výsledkem toho, že ruce byly stále více zapojeny do výroby a používání nástrojů. Postupné narůstání repertoáru signálů vedlo nakonec ke kontaminaci, která mohla začít u *Homo habilis* a dosáhla mezí svých možností (předjazyka) v pozdním období existence *Homo erectus*. V tu dobu byly vytvořeny podmínky pro dvojrovinnou strukturaci, která mohla být v zásadě dokončena u pozdního člověka neandertálského, ale nedosáhla efektivnosti plně rozvinutého jazyka až do doby definitivního přechodu člověka k druhu *sapiens* asi před 50 000 až 70 000 lety.

Tolik tedy tento velmi stručný a možná až příliš zjednodušený přehled toho, jak asi mohl vzniknout jazyk; čtenář by si měl být vědom délky období, po které proces probíhal, a bezpočtu změn, jak v chování, tak v anatomii (a tedy i v genetice), které byly nutné k tomu, aby bylo dosaženo plného polidštění (viz tab. 3.1.).

Jazyk v čase

Strukturu jazyka můžeme analyzovat a popisovat tak, jak existuje v určitém okamžiku (což v praxi znamená v nějakém krátkém časovém úseku) buď v přítomnosti nebo minulosti (například angličtina Chaucerových *Canterburských povídek* z osmdesátých let 14. století). Sběr podkladů pro studium mluveného jazyka, který ještě nebyl popsán, a následná analýza materiálu trvá určitou dobu, obvykle nejméně rok, ale jazyky se během tak krátké doby znatelně nemění a několik změn, které by se snad udály, lze pominout. Přístup, který chápe jazyk jako průřez v čase a pomíjí jeho historické předchůdce, se nazývá **synchronní**. Lze ale také sledovat změny, které se v jazyce udály v průběhu času. Takový rozbor či přístup se nazývá **diachronní**. O diachronní lingvistice se obvykle mluví jako o **lingvistice historické**. Cílem této kapitoly je sledovat jazyky z dlouhodobé perspektivy a naznačit, jakým přínosem může být tento pohled pro antropology.

Změny v jazyce

Živé jazyky se mění v čase a tyto změny se dotýkají všech stránek jazyka. Některé mají co dělat s výslovností. Příkladem takové fonetické změny je náhrada dřívějšího kmitavého počátečního *r* (které je typické pro španělštinu) ve většině anglických nářečí retroflexní alveolární likvidou *r* (jak tuto hlásku můžeme běžně slyšet v americké angličtině, například v počáteční souhlásce slova *red*). Jiné změny byly fonologické, týkaly se distribuce anglických fonémů. V následujících příkladech je srovnávána nová angličtina a stará angličtina, případně anglosaština, užívaná přibližně do roku 1100. Staroanglické *ā* (které znělo velmi podobně jako poměrně dlouhé *a* ve slově *father*) odpovídá v mnoha současných nářečích angličtiny hlásce, kterou slyšíme při vyslovování písmene *o*. Staroanglická slova *āgan bān*, *hām*, *rāp* a *stān* se tedy změnila v novoanglická slova (*to*) *own*, *bone*, *home*, *rope* a *stone*. Mezi Shakespearovými rýmy (z období kolem roku 1600) nalezneme takové páry slov jako *groin* a *swine*, *spear* a *there*, *ear* a *hair*, *bushes* a *rushes* a *proved* a *loved*. V důsledku hláskových změn se tyto dvojice slov dnes již nerýmují.

Další změny byly morfologické. Například staroanglické přídavné jméno *gōd* 'dobrý' mělo v jednotném čísle silného sklonění (které se užívalo, pokud podstatnému jménu nepředcházela určitý člen či podobný determinátor) pro všechny rody jeden tvar. Avšak ve čtvrtém pádě mělo tvary *gōdne* pro mužský rod, *gōde* pro ženský rod a *gōd* pro rod střední. V jednotném čísle slabého sklonění (které se užívalo, pokud podstatnému jménu předcházela určitý člen či podobný determinátor) byl tvar mužského rodu *gōda*, zatímco tvary ženského a středního rodu byly shodně *gōde*. Ve čtvrtém pádě byl však tvar mužského a ženského rodu shodný, *gōdan*, zatímco tvar středního rodu byl *gōde* (celá deklinace adjektiva *gōd* je na *tab. 4.1*). Systém těchto a dalších deklinacních tvarů existujících ve staré angličtině se v následujícím vývoji angličtiny značně zjednodušil. Dnes je tvar *good* užíván ve všech spojeních jako *good man*, *the good man*, *I saw a good man* (s přídavným jménem určujícím přímý předmět), *good men*, *good woman*, *good word* atd.

Také změny významu byly v průběhu staletí početné. Když ve hře Král Lear vložil Shakespeare Edgároví do úst slova "But mice and rats, and such small deer, / Have been Tom's food for seven long year" (doslovný překlad zní: Jen myši a krysy a podobná drobná

Tab. 4.1: Silné a slabé skloňování staroanglického přídavného jména *gōd* 'good'.

Silné skloňování			
číslo/pád	mužský rod	ženský rod	střední rod
jednotné číslo			
N	<i>gōd</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd</i>
G	<i>gōdes</i>	<i>gōdre</i>	<i>gōdes</i>
D	<i>gōdum</i>	<i>gōdre</i>	<i>gōdum</i>
A	<i>gōdne</i>	<i>gōde</i>	<i>gōd</i>
I	<i>gōde</i>	<i>gōdre</i>	<i>gōde</i>
množné číslo			
N, A	<i>gōde</i>	<i>gōda, gōde</i>	<i>gōd, gōde</i>
G	<i>gōdra</i>	<i>gōdra</i>	<i>gōdra</i>
D, I	<i>gōdum</i>	<i>gōdum</i>	<i>gōdum</i>

Slabé skloňování			
číslo/pád	mužský rod	ženský rod	střední rod
jednotné číslo			
N	<i>gōda</i>	<i>gōde</i>	<i>gōde</i>
G, D, I	<i>gōdan</i>	<i>gōdan</i>	<i>gōdan</i>
A	<i>gōdan</i>	<i>gōdan</i>	<i>gōde</i>
množné číslo			
N, A	<i>gōdan</i>	<i>gōdan</i>	<i>gōdan</i>
G	<i>gōdra, gōdena</i>	<i>gōdra, gōdena</i>	<i>gōdra, gōdena</i>
D, I	<i>gōdum</i>	<i>gōdum</i>	<i>gōdum</i>

V tabulce jsou použity tradiční názvy pádů, tak jak se obvykle užívají v gramatických popisech staré angličtiny. Pády vyjadřují syntaktické vztahy mezi slovy ve větě. V této tabulce nominativ (N) znamená podmět slovesa; genitiv (G) vyjadřuje přívlastňovací vztah; dativ (D) vyjadřuje nepřímý předmět slovesa, v nové angličtině často vyjadřovaný předložkou *to*; akuzativ (A), neboli předmětový pád, označuje přímý předmět slovesa a instrumentál (I) vyjadřuje význam "pomocí čeho".

havět sloužily Tomovi za potravu po dlouhých sedm let) (dějství 3, scéna 4), není zmínka o Tomově jídelníčku zrovna vábná, neboť slovo *deer* odkazuje k jakémukoli malému čtyřnohému tvorovi. Staroanglické *dēor*, zvíře, zejména čtyřnohý savec, je slovem, z něhož vzniklo novoanglické *deer* 'vysoká zvěř' nebo 'srnec'. Protože však slovo *deer* označuje pouze příslušníky čeledi *Cervidae*, kteří se vyznačují tím, že mají kopyta a parohy, je novodobý význam mnohem užší než význam dřívější. Nacházíme i opačné příklady: podstatným jménem *box* se původně označovala schránka vyrobená ze zimostrázového dřeva, používaná k bezpečnému uložení cenných předmětů, jako například šperků nebo masť. Dnes toto slovo označuje krabici vyrobenou z jakéhokoliv materiálu a používanou k uskladnění věcí, které obvykle nejsou zvlášť hodnotné. Navíc toto slovo nabylo několika nových významů. Může označovat kteroukoli ze šesti met baseballové hrací plochy, kytaru (slangově), magnetofon (slangově) nebo televizní přístroj (slangově). Staré slovo *box* prošlo tedy procesem významového rozšíření. Staroanglickým slovem *sælig* 'požehnaný, šťastný' v jeho novodobé podobě *silly* se od počátku 17. století začal označovat méně lichotivý rys a toto slovo má nyní význam 'hloupý, lehkomyšlný'.

Rozsah změn, kterými prošla angličtina od staroanglického období, lze nejlépe dokumentovat ukázkou prvních tří veršů dlouhé epické básně *Beowulf* v původní podobě, kterou doplníme doslovným překladem (v závorkách) a volným novoanglickým překladem.

Původní verze: Hwæt, wē Gārdena in gēardagum
 (Behold, we of spear[-armed] Danes in former days
 þeodcýninga þrym gefrūnon,
 of people's kings' glory we have heard
 hū þā æðelingas ellen fremedon!
 how those princes [with] courage performed!)

Volný překlad: Yes, we have heard of the glory of the kings of the people of the spear-armed Danes in the old days, how those princes performed brave action!

Pravopisné a gramatické poznámky: Runové písmeno *þ* reprezentuje počáteční hlásku slova *thin* a *ð* počáteční hlásku slova *this*. *Gārdena* je slovo složené z podstatného jména mužského rodu *gār* 'kopi' a *dena* 'Dánové', ve tvaru genitivu plurálu maskulina; ve složenině *gēardagum* 'dřívější dny', je část *gēar* z *gēara* 'dříve', což je genitiv plurálu neutra *gēar* 'rok', a *dagum* je dativ plurálu maskulina *dæg* 'den'; *þeodcýninga* je složenina z feminina *þeod* 'národ' a *cýninga*, genitiv plurálu maskulina *cýning* 'král'; *gefrūnon* je plurálový tvar indikativu préterita (minulého času) slovesa *gefrignan* 'slyšet o', které se skládá z předpony *ge-* a *frignan* 'zeptat se'; *þā* je nominativ plurálu ukazovacího zájmena *sē* (*sēo*, *þæt*) 'tamten'; *æðelingas* je odvozeno od přídavného jména *æðele* 'urozený, vznešený' s příponou *-ing* (která je také ve tvaru *cýning*) 'patřící k' a jedná se o nominativ plurálu maskulina s významem 'princové'; *ellen* 'odvaha' je podstatné jméno středního rodu a *fremedon* je plurálový tvar indikativu préterita slovesa *fremman* 'vykonat'.

Beowulf pravděpodobně vznikl v první polovině 8. století a dochoval se v rukopisu z konce 10. století. Dnes anglosaština, ve které je napsán, vypadá, a také by zněla jako cizí jazyk.

Těchto několik příkladů, které jsme vybrali z velkého množství změn, které se udály v angličtině, jsou změny ~~vnitrojazykové, interní~~. Všechny jazyky se mění v čase po celou dobu, co se jimi mluví. Avšak příslušník žádně společnosti ani mluvčí žádného jazyka není zcela izolován od jiných společností ani od mluvčích jiných jazyků nebo dialektů. Jazykové změny, které jsou důsledkem styku mluvčích různých jazyků, nazýváme ~~změny vnější, externí~~. Nejběžnějšími příklady vnějších změn jsou výpůjčky, které mohou mít několik typů. Například písmeno *b* v anglickém slově *debt* 'dluh' je zřejmě vypůjčeno z latiny (*dēbitum* 'dluh') pro zvýšení prestiže tohoto slova, neboť jeho středoanglickým předchůdcem bylo *dette*, bez *b*, ze starofrancouzského *dette* 'něco, co je dlužno'.

Mnohem častější než grafické výpůjčky jsou výpůjčky lexikální, slova přejatá. Ne všechny jazyky přejímají cizí slova ve stejné míře. Ačkoli islandština slouží potřebám moderní industriální společnosti, Islandčané se po dvě staletí brání přejímání cizích slov z jiných jazyků a místo toho tvoří nová slova z vlastních jazykových zdrojů pro označení mnoha věcí a pojmů, které přišly na Island z jiných kultur. V gramatice je islandština také velmi konzervativní, od dob staré norštiny se změnila jen málo. Naopak slovní zásoba

japonštiny odráží zcela jasně historické styky mezi národy Japonska a Evropy, které se datují od poloviny 16. století. V japonštině najdeme slova přejatá z portugalštiny (například *konhisan* 'vyznání, zpověď' z *confissão* a *shabon* 'mýdlo' z *sabão*), holandštiny (*biiru* 'pivo' z *bier* a *garasu* 'sklo' z *glas*) a z nedávné doby z angličtiny (*masukomi* 'hromadné sdělovací prostředky' z *mass communication*, *suupaaf-maaketto* 'velkoobchodní prodejna, supermarket' z *supermarket*, *insutanto fuudo* 'instantní jídlo' z *instant food* a *kabā-gāru* 'modelka z titulní stránky časopisu' z *cover girl*).

Angličtina se vždy chovala vstřícně vůči sloům cizího původu. Slovní zásoba Anglů, Sasů a Jutů se obohatila o slova z keltštiny (například o slovo, které bylo předchůdcem novoanglického *bin* 'truhla'), z latiny (*pipe* 'trubka' a *angel* 'anděl'), staré norštiny Vikingů (*take* 'vzít') a anglonormanské franštiny (*journey* 'cesta'). Od 16. století, v novoanglickém období, přebírala anglická slovní zásoba slova z mnoha jazyků světa, od africkánštiny (například slovo *aardvark* 'hrabáč') přes češtinu (*robot*), jidiš (*chutza[h]* 'drzost, nestydatost'), japonštinu (*kamikaze*), jazyk kmene Dakotů (*tepee*), až po jeden z původních australských jazyků (*boomerang*) a afrických jazyků, pravděpodobně příbuzný jazyku *twi* (*okra* 'okra', zelenina). Tisíce výpůjček, které byly přejímány do angličtiny od nejranějších dob, usvědčují z omylu puristy, kteří se domnívají, že jazyk by měl být chráněn před užíváním cizích slov; naopak tyto výpůjčky učinily z anglické slovní zásoby jednu z nejbohatších na světě.

Některé jazyky přejímají slova výběrově. William Bright v jedné ze svých studií o indiánských jazycích Ameriky v Kalifornii zkoumal původ slov, kterými jsou označována zvířata, jež sebou přivezli bílí osadníci. Výpůjček ze španělštiny zaznamenal značné množství, ale zdá se, že zde existoval odpor přijímat slova z angličtiny. Podle Brightova názoru mohl být tento rozpor způsoben shovívavým zacházením s původním americkým obyvatelstvem ze strany španělských misionářů a naopak nelidským přístupem Angloameričanů (Bright 1960: 233-234). V tomto případě se charakter sociokulturních vztahů mezi původními obyvateli a nově příchozími odrazil ve slovní zásobě amerických indiánských jazyků.

V jazyce probíhají určité procesy vedoucí k hláskovým změnám. Jedním z takových procesů je asimilace, vliv jedné hlásky na hlásku sousední, jehož důsledkem je podobnost či shoda výsledného páru hlásek. Například latinská předpona *in-* 'ne-' má v angličtině vedle neasimilované podoby *in-* ve slovech *indecent* nebo *incompetent* také podobu *il-*, *im-* a *ir-* například ve slovech *illegal*, *immoral*, *impossible* (jak *m* tak *p* jsou bilabiály, hlásky obouretné) a *irresponsible*. Asimilaci *n* v předponě *in-* způsobenou následující souhláskou ve zmíněných příkladech můžeme považovat za dědictví z latiny, ale příkladů z angličtiny, které lze považovat za domácí, je také mnoho. V rychlé řeči mají rodilí mluvčí angličtiny tendenci vyslovovat spojení *ten bucks* 'deset dolarů' jako kdyby se psalo *tembucks, a v očekávání výslovnosti neznělého *s* ve slově *son* není poslední souhlásková slova *his* ve spojení *his son* plně znělá jako *s* ve spojení *his daughter*, kde je jasné vyslovováno [z].

Jiným procesem tohoto typu je disimilace, která funguje právě opačně. Jedna ze dvou shodných či velmi podobných hlásek téhož slova se mění nebo je vypuštěna, neboť pro mluvčího může být v rychlé řeči obtížné opakovat týž artikulační pohyb. Proto slyšíme tak často vyslovovat slovo *February*, jako by se psalo *Febuary*, kde je první [r] ve výslovnosti nahrazeno hláskou [y] v očekávání [r] vyslovovaného na konci slova. Schopnost člověka vyslovit rychle a bezchybně podobné hlásky v těsném sousedství bývá někdy testována

pomocí jazykolamů (například "Pan kaplan v kapli plakal" nebo "Kolouch, kohout s mouchou mnohou s hloupou chloubou houpou nohou".) Dalším procesem vedoucím k hláskovým změnám je metateze, přemístění hlásek či větších jednotek, například v novoanglickém slově *bird* pták, jehož předchůdcem je staroanglické *bridd* 'ptačí mládě'. Na metatezi je založeno také bezděčné a vtipné přesmyknutí hlásek nebo slabik, zejména začátečních, ve dvou nebo více slovech, například místo *the dear old queen* (drahá stará královna) řekne se *the queer old dean* (podivínský starý děkan).

Příkladem gramatické změny je zpravidelnění mnoha silných (nepravidelných) anglosaských sloves. Staroanglická slovesa *fealdan* (složit) a *helpan* (pomoci) měla v 1. osobě jednotného čísla minulého času (préterita) tvary *feold* a *healp* a tvary minulého přčesetí byly *fealden* a *holpen*. V nové angličtině jsou tato slovesa pravidelná. Ze sémantických změn se zmiňme například o staroanglickém *mete*, které mělo obecný význam 'jídlo' (obvykle tuhé), nejen význam 'zvířecí maso', jak je tomu u novoanglického *meat*.

Jak dochází k hláskovým změnám? Jejich charakteristickým rysem je postupnost. Zpočátku přijímají jazykovou novinku pouze někteří mluvčí daného nářečí či jazyka, jiní tak učiní později, až nakonec změnu přijmou všichni nebo většina mluvčích. Jinak řečeno, daná hlásková změna se zpočátku týká často užívaných slov a teprve později se rozšíří i na slova další. Současný pohled na průběh hláskových změn - zejména názor, že se změny postupně šíří přes slova (lexikon) daného jazyka - se nazývá teorie lexikální difúze. Průkopníkem tohoto názoru byli William Labov a další lingvisté šedesátých let 20. století. Tento názor se liší od hypotézy neogramatiků ze sedmdesátých let minulého století, kteří předpokládali, že zákony hláskových změn nepřipouštějí výjimky a šíří se všeobecně v jakémkoli daném jazyce.

Příklad změny, která postupuje shora (tedy od mluvčích s vyšší prestiží), uvádí Labov (1966) ve své studii o angličtině užívané prodáváči ve třech obchodních domech v New York City. Podle této studie (podrobněji se jí budeme zabývat v 7. kapitole) se vyslovování [r] po samohláске ve slovech typu *car*, *card*, *four* a *fourth* postupně stalo charakteristickým rysem pečlivé výslovnosti nižších tříd tehdy, když taková výslovnost začala být spojována s vyšší prestiží. Příklad jazykové změny postupující zespoda najdeme v Labovově studii o řeči mluvčích ostrova Martha's Vineyard, který leží několik mil jižně od poloostrova Cape Cod ve státě Massachusetts. Studie se zabývá tzv. centralizací, postupnou změnou kvality první samohlásky diftongů, kdy se výslovnost posunuje z nízké ke středové. Labov sleduje výslovnost /ay/ a /aw/ ve slovech typu *firefly* a *outhouse*. Ve třicátých letech našeho století, kdy byl prováděn sběr materiálu pro jazykový atlas *Linguistic Atlas of New England*, a po dlouhou dobu předtím nebyla dvojhásková /aw/ centralizovaná, zatímco /ay/ ano (tedy její výslovnost se blížila [əi]). Během Labovova terénního výzkumu na počátku šedesátých let byla centralizace obou diftongů nejzřetelnější v řeči skupiny mluvčích, která zahrnovala rybáře ve věku 31 - 45 let žijící ve venkovských oblastech ostrova, zejména v části Chilmark na západě území. Podle Labova (1963: 297, 304-305) "vysoká míra centralizace [těchto dvou diftongů] úzce souvisí s výrazným odporem vůči náporu letních hostů [jejichž počet byl tehdy sedmkrát vyšší než počet rodilých obyvatel ostrova]... Je zřejmé, že bezprostředním významem [centralizace] je 'obyvatel Vineyardu'. Použije-li mluvčí centralizovanou dvojháskovou nevědomky informuje o tom, že patří na ostrov... Mladí Američané anglického původu [žijící na Vineyardu] ... považují chilmarkské rybáře za nezávislé, zručné při práci s různými nástroji a vybavením, výřečné, odvážné a fyzicky zdatné. Nejdůležitější skutečností je, že v jejich vědomí je pevně zakotvena myšlenka, že ostrov je

jejich. Jestliže se někdo rozhodne na ostrově zůstat, tento model zůstane navždy v jeho mysli".

Hláskové změny nejsou tedy ani náhodné, ani bezvýjimečné. Podrobné popisy podmínek, za nichž dochází k hláskovým změnám, odhalují nejen směr vývoje a množství jazykových změn, ale také jejich motivaci.

A proč se jazyky mění? Jedním z důvodů je silná tendence jazyků zachovat si určitou strukturu. Dalším faktorem je analogie. Pravidelné tvary mají tendenci ovlivňovat tvary méně pravidelné. Například mnoho výpůjček z latiny tvoří v současnosti plurálové formy téměř výlučně pomocí přípony *-s* (jako například *auditoriums*) a nikoli pomocí původních latinských plurálových koncovek (*auditoria*). Alespoň v některých případech nahrazují hláskové skupiny se snadnější výslovností skupiny, které vyžadují vyšší artikulační námahu (princip nejmenšího úsilí). Nejenže vznikají krátká slova (*prof. exam; Nashle, matika* apod.) nahrazující původní výrazy delší, ale někdy dochází i k fonetickému zjednodušení, jako například u slova *clothes*, které se obvykle vyslovuje, jakoby neobsahovalo hlásku reprezentovanou grafémem *th*.

Ke změnám dochází také při předávání jazyka rodiči dětem, a když jsou jazykové návyky dětí ovlivněny zvyklostmi jejich vrstevníků. Ačkoli jsou tyto změny malé a týkají se zejména oblasti fonologie a morfologie, jsou kumulativní a stávají se zřetelnými, pokud srovnáme řeč prarodičů a jejich vnuků.

Jak jsme už viděli, jazykové změny jsou také podporovány sociokulturními faktory. Někteří lidé s oblibou napodobují výslovnost, gramatickou stavbu a slova používaná lidmi se společenskou prestiží. Pokud se takové napodobování přežene, je výsledkem hyperkorektnost. A tak pokud se někdo dozví, že je správnější říkat *it is I* než *it is me*, může potom také začít říkat *between you and I* místo náležitého *between you and me*. Ve fonetickém plánu dochází k hyperkorektnosti, pokud například slovo *singer* vyslovujeme tak, že se rýmuje se slovem *finger* - tedy navíc s *g* - jen proto, že jsou si tato dvě slova pravopisně podobná. Mluvíci každého jazyka tvoří neustále nová slova, aby pojmenovali nové objevy či nové pojmy. Ze stejného důvodu slova označující předměty a pojmy, které se přestávají užívat, postupně stále více zastarávají. Slovní zásoba každého živého jazyka se tedy nepřetržitě mění. Pokud jde o psaný jazyk, je třeba připravovat nová vydání větších slovníků přibližně každých deset let, aby byly podchyceny změny, ke kterým v jazyce došlo.

Základem srovnávací metody ve fonologii je předpoklad, že hláskové změny jsou pravidelné a předvídatelné (proto se také tyto změny označovaly jako "hláskové zákony"). Tato pravidelnost ale není úplná, protože také podmínky, za nichž k hláskovým změnám dochází, nejsou zcela shodné. Například latinskému *t* odpovídá hláska psaná *th* v anglických slovech, která mají společný původ se slovy latinskými. Srovnajme latinské *tenuis* s anglickým *thin* 'tenký', latinské *tongere* 'vědět' s anglickým *think* 'myslet', latinské *trēs* s anglickým *three* 'tři' a latinské *trāns* 'přes' s anglickým *through* 'skrz'. V anglických slovech však zůstalo zachováno *t*, pokud v odpovídajícím příbuzném latinském slově předchází *s*; tak např. latinskému *stāre* odpovídá anglické *stand* 'stát', latinskému *stēlla* anglické *star* 'hvězda', latinskému *stīpāre* 'stlačit' anglické *stiff* 'tuhý, strnulý', latinskému *stringere* 'sevřít' anglické *strain* 'napnout, přemáhat' atd.

Uveďme ještě příklad tzv. pravidelné hláskové změny z historického vývoje angličtiny. Staroanglické *ā* (tedy dlouhé *a*) se ve slovech jako *bāt, gān, māwan, sāwan, slāw* a *stān* změnilo v odpovídající hlásku v novoanglických slovech *boat, (to) go, (to) mow, (to) sow, slow* a *stone*. Pokud se však staroanglické *ā* vyskytovalo po souhláskové skupině, jejíž

součástí bylo *w*, je odpovídající novoanglická hláska jiná; proto se tedy slova *hwā* a *twā* změnila do podoby *who* a *two*.

Někdy očekávanou shodu nenalezneme, protože srovnávaná slova nejsou společného původu, ačkoli mají podobný tvar. Proto například latinskému *d*, pro které je v příbuzných anglických slovech *t* (například ve slovech *two*, lat. *duo; ten*, lat. *decem*) neodpovídá *t* ve slově *day*, protože slova *day* a lat. *diēs* 'den' nejsou příbuzná. Jiným příkladem je anglické slovo *tooth*, kde *t* odpovídá latinskému *d* ve slově *dēns* (*dēntis*) 'zub'. Avšak ve slově *dental* ke změně *d* v *t* nedošlo, neboť bylo přejato z latiny až na konci 16. století, příliš pozdě na to, aby podléhalo pravidelné změně latinského *d* v anglické *t*.

Pravidelnost hláskových změn může být také narušena tlakem analogie. Časování staroanglického slovesa *helpan* 'pomoci', které mělo mimo jiné i tvary *hilpst* (2. os. sg.), *healp* (1. a 3. os. sg. préterita), *hulpe* (2. os. sg. préterita), *hulpon* (plurálový tvar préterita) a *holpen* (minulé přičestí), bylo působením analogie se slabými slovesy zjednodušeno do podoby novoanglických tvarů *help* a *helped*.

Hláskové změny jsou tedy pravidelné za předpokladu, že probíhají za podobných podmínek. Avšak vzhledem ke složitosti jazyků a vzhledem k množství nejrůznějších vlivů (oblastních, společenských a dalších), kterým jsou vystaveny během staletí, po která se jimi hovoří, je mnohem vhodnější nemluvit o zákonech, ale o tendencích. Jeden z nejznámějších amerických lingvistů zabývajících se srovnávací jazykovědou, Edgar H. Sturtevant (1875 - 1952), napsal o rozporu mezi "fonetickými zákony" a analogií toto: "Fonetické zákony jsou pravidelné, ale jejich důsledkem jsou nepravidelnosti. Analogické tvoření je nepravidelné, ale vede k pravidelnosti" (1947: 109).

Rekonstrukce prajazyků

Obecně je přijímán názor, že počátky moderní lingvistiky, a zejména historické mluvnice, leží v roce 1786. V tomto roce Sir William Jones (1746 - 1794) uvedl ve svém prezidentském projevu ke členům Královské asijské společnosti Bengálska, že sanskrt, řečtina a latina "mají počátky ve společném zdroji, který již pravděpodobně neexistuje, a že ze stejného důvodu... můžeme předpokládat, že góština a keltština... mají stejný původ jako sanskrt [a] že starou perštínu lze přiřadit do stejné rodiny" (Salus 1969). Již na počátku 16. století se objevila domněnka, že mnoho evropských jazyků je příbuzných a že jejich předchůdcem by mohl být sanskrt, starověký jazyk Indie. Jones šel ovšem dále; podle něj jsou sanskrt, stará řečtina, latina a ostatní evropské jazyky potomky jazyka, jímž se mluvilo v prehistorické době. V první polovině 19. století bylo publikováno mnoho prací, které dost podrobně dokazovaly, že vztahy existují nejen mezi několika starověkými jazyky, které jsou již mrtvé, ale také mezi těmito jazyky a jazyky germánskými, slovanskými, románskými, baltskými a dalšími, jimiž se hovoří v Evropě a jihozápadní Asii. V tomto období také začaly pokusy o rekonstrukci slov tohoto starobylého jazyka, o němž se předpokládalo, že se jím hovořilo před vznikem písma, a proto není nikde zaznamenán. Tyto rekonstrukce postupovaly tak rychle, že v roce 1868 mohl německý filolog August Schleicher (1821 - 1868) "přeložit" do tohoto prehistorického prajazyka krátkou bajku o ovci a třech koních.

Co lze rekonstruovat a jak se takové rekonstrukce provádějí? Je možné rekonstruovat hlásky a významy slov, stejně tak gramatiku a syntax staršího nezaznamenaného stavu jazyka. Obvykle je však konečným cílem rekonstruovat předpokládaný starý jazyk, nebo-li

prajazyk, z něž pocházejí všechny jazyky, u nichž předpokládáme společný původ. Rekonstrukce prajazyka vyžaduje důkladnou znalost historické mluvnice a dobrou znalost dceřiných jazyků. Tento postup je velmi složitý, ale hlavní dva předpoklady, na nichž je založen, není těžké vysvětlit. Prvním je předpoklad, že podobnosti, které se objevují mezi slovy různých jazyků nebo dialektů, naznačují, že tyto jazyky či nářečí jsou v příbuzenském vztahu, a že tedy proto musejí pocházet ze společného starověkého jazyka. Druhým předpokladem je to, o čem jsme se již zmínili, totiž že hláskové změny jsou za podobných podmínek pravidelné.

Z písemných záznamů například známe tvary slova s významem 'mrak' ve třech starověkých jazycích: *nábhas* v sanskrtu, *néphos* ve staré řečtině a *nebo* ve staroslověnštině. Tato tři slova jsou si podobná a jejich hláskové korespondence lze vyjádřit takto:

sanskrt	stará řečtina	staroslověnština
n	n	n
a	e	e
bh	ph	b
a	o	o
s	s	

Jestliže tedy nacházíme tato tři slova pro 'mrak' v dceřiných jazycích nějakého prajazyka, v tomto případě praindoevropštiny, jakou podobu mohlo asi toto slovo v praindoevropštině mít? První hláska, nasální konsonant *n*, nepřináší žádné problémy, proto můžeme rekonstruovat praindoevropskou hlásku **n* (hvězdička znamená rekonstruovanou, nedoloženou či nedoložitelnou podobu). Alternativní rekonstrukce, nasální **m*, je mnohem méně pravděpodobná, neboť bychom museli předpokládat, že ve všech třech dceřiných jazycích proběhla nezávisle stejná změna **m* v *n*. Druhá hláska, vokál, byla v sanskrtu *a* a ve staré řečtině a staroslověnštině *e*. Zde bychom rekonstruovali praindoevropskou hlásku **e*, neboť je mnohem logičtější předpokládat, že ke změně došlo jen v jednom z dceřiných jazyků, zatímco ostatní dva si zachovaly hlásku původní, než předpokládat, že dva dceřině jazyky prošly nezávisle touž změnou. Středový konsonant, který je v každém jazyce jiný, rekonstruujeme jako **bh*, neboť tato rekonstrukce má společný rys s každou ze tří hlásek, které vznikly z této hlásky původní - bilabiální artikulaci ve všech třech případech, znělou výslovnost v sanskrtu a staroslověnštině a aspiraci (*h*) v sanskrtu a staré řečtině. Druhý vokál a poslední konsonant před nás nestaví žádnou novou otázku. Proto tedy rekonstruované praindoevropské slovo pro 'mrak' je **nebhos*. Na základě této rekonstrukce ovšem nelze tvrdit, že takové slovo právě v této podobě muselo v praindoevropštině existovat, ale lze předpokládat, že muselo existovat takové slovo, nebo slovo velmi podobné, které dalo později vzniknout třem slovům, která jsou doložena v sanskrtu, staré řečtině a staroslověnštině.

Lingvisté zabývající se historickou mluvnicí dále zjistili, že praindoevropština byla vysoce flektivním jazykem. Například podstatná jména měla tři rody (mužský, ženský a střední), tři čísla (jednotné, množné a dvojné, tzv. duál pro předměty, které se vyskytují po dvou) a osm pádů. Slovesa měla tři osoby, tři čísla a řadu časů, způsobů a dalších kategorií. Ti, kdož předpokládají, že gramatický systém prehistorických jazyků musel být

poměrně jednoduchý (primitivní), se jen stěží mohli více mýlit. Gramatická struktura dnešní angličtiny je ve srovnání se systémem praindoevropštiny příkladem jednoduchosti.

U několika indoevropských jazyků máme písemné záznamy (některé na hliněných tabulkách) již z 2. tisíciletí př. n. l., u mnoha dalších jsou nejstarší záznamy asi 1000 let staré. Dokumentace tak dlouhého časového úseku přináší neocenitelné informace o změnách, které probíhají v čase, a pomáhá lingvistům v jejich úsilí o spolehlivé rekonstrukce. Pro většinu ostatních skupin příbuzných jazyků je však taková dokumentace spíše výjimkou než pravidlem. Někteří vědci byli dokonce přesvědčeni, že srovnávací rekonstrukce jsou ve skutečnosti možné, jen pokud jde o příbuzné jazyky, jejichž historie je alespoň do jisté míry známa. Skutečnost, že srovnávací metodu lze stejně úspěšně aplikovat i na nepsané jazyky, pokud jsou k dispozici spolehlivé informace o jejich současné struktuře, dokázal v roce 1946 známý americký lingvista Leonard Bloomfield (1887 - 1949). Jeho rekonstrukce hlásek a gramatiky starobylého indiánského jazyka těch původních obyvatel Ameriky, kteří hovoří algonkinskými jazyky, byla založena na čtyřech tzv. centrálních algonkinských jazycích - fox, cree, menomini a ojibwa. Díky svým výzkumům v terénu, které zahájil již na počátku dvacátých let, znal Bloomfield velmi dobře tři z nich. Bloomfield vycházel z těchto svých znalostí algonkinských jazyků a byl přesvědčen že "rekonstrukce bude v zásadě vyhovovat všem [algonkinským] jazykům [včetně odlišných jazyků šajenštiny (Cheyenne), arapažštiny (Arapaho) a černonožštiny (Blackfoot) na západě], a lze ji tedy považovat za praalgonkištinu" (1946: 85). Výzkumy pokračovatelů v následujících desetiletích ukázaly, že až na některé drobnosti měl Bloomfield pravdu. Rekonstrukce prajazyků na základě jejich novodobých potomků je v současnosti poměrně běžnou lingvistickou praxí. Z rekonstruovaných prajazyků Severní a Střední Ameriky jmenujme prajazyky jazykové rodiny atabaskické, mištecké, otomijské, popolocké, selišské, utoaztécké a zapotécké a prajazyk kmenů súských (Sioux).

Datování minulosti: glotochronologie

Novodobý pokus statisticky určit dobu, během níž jazyk nebo skupina geneticky příbuzných jazyků procházela nezávislým vývojem, učinil Swadesh ve svém článku, který se zabýval vztahy uvnitř jazykové rodiny selišské (Salish) na americkém severozápadě (Swadesh 1950). Metoda, kterou Swadesh a další potom vypracovali, by měla být označována jako lexikálně-statistická glotochronologie, neboť studuje časové vztahy mezi příbuznými jazyky statistickým srovnáváním vzorků jejich slovní zásoby. Zde však budu pro stručnost tuto metodu nazývat glotochronologií. Záhy po svém zveřejnění se tato metoda stala předmětem sporů, ale protože byla opakovaně použita v lingvistice a často se na ni objevují odkazy v literatuře, zasluhuje si, abychom se jí stručně věnovali.

V počátcích svého využívání poskytovala glotochronologická analýza relativní časové údaje ne nepodobné těm, které poskytuje archeologům stratigrafie, tj. nauka o posloupnosti vrstev. Později byla tato metoda přepracována, aby byla schopna poskytnout absolutní časové údaje velmi podobné těm, které archeologové získávají užitím uhlíku 14 při datování organických látek získaných na archeologických nalezištích. Glotochronologické datování je založeno na předpokladu, že ve všech jazycích existuje určitá skupina slov, která jsou nahrazována slovy jinými stejnou rychlostí během dlouhého časového období. Toto základní jádro slovní zásoby obsahuje slova, která označují věci, vlastnosti a činnosti, které jsou

velmi pravděpodobně pojmenovány ve všech jazycích světa. Mezi těmito slovy najdeme označení pro části těla, některé přírodní jevy, zvířata, rostliny, barvy, čísla, tělesné pocity a činnosti a slova patřící do několika dalších sémantických skupin, mezi nimiž jsou polohy a pohyby, osoby a běžné vlastnosti. Na základě testů, které byly provedeny se seznamy dvou set slov z jazyků, jejichž historie je známa, se zjistilo, že procento náhražek či ztrát v jádru slovní zásoby je průměrně kolem 20% během 1000 let. Z toho vyplývá, že slova, která se za tu dobu v jazyce udržují, je kolem 80%. Pro menší a kompaktnější stoslovný seznam, který vypracoval Swadesh v roce 1955 (viz tab. 4.2), je srovnatelný poměr 14% ku 86%. Podle zastánců glotochronologie lze dobu, která je potřebná k tomu, aby se dva jazyky odlišily od jazyka původního, počítat podle vzorce $t = (\log C)/(2 \log r)$, kde t je

Tab. 4.2: Stoslovné jádro slovní zásoby

I	dog	nose	die	smoke
you	louse	mouth	kill	fire
we	tree	tooth	swim	ash
this	seed	tongue	fly	burn
that	leaf	claw	walk	path
who	root	foot	come	mountain
what	bark	knee	lie	red
not	skin	hand	sit	green
all	flesh	belly	stand	yellow
many	blood	neck	give	white
one	bone	breasts	say	black
two	grease	heart	sun	night
big	egg	liver	moon	hot
long	horn	drink	star	cold
small	tail	eat	water	full
woman	feather	bite	rain	new
man	hair	see	stone	good
person	head	hear	sand	round
fish	ear	know	earth	dry
bird	eye	sleep	cloud	name

Je třeba poznamenat, že většinu těchto slov lze sledovat až do staré angličtiny, jsou to tedy velmi stará anglická slova. Vzhledem k univerzální povaze a univerzálnímu výskytu jevů, ke kterým odkazují, existují ekvivalenty těchto slov také v jiných jazycích a lze předpokládat, že jsou to také slova velmi stará.

čas v tisíciletích, C je procento slov společného původu a r je konstanta vyjadřující procento slov společného původu, o nichž se předpokládá, že zůstala v jazyce zachována po 1000 letech samostatného vývoje (hodnota této konstanty je 81% pro dvouslovný seznam a 86% pro stoslovný seznam).

Při použití této metody je nejdříve přeloženo jádro slovní zásoby do hovorových protějšků ve dvou příbuzných jazycích a pak se na základě podobnosti zjišťuje, která slova jsou společného původu. Například anglická slova *blood*, *cloud*, *hair*, *sand*, *tree* a *black* mají v německém překladu podobu *Blut*, *Wolke*, *Haar*, *Sand*, *Baum* a *schwarz*. Mezi těmito šesti dvojicemi nalezneme jen tři, které lze považovat za dvojice slov společného původu (*blood*, *hair* a *sand* a jejich německé ekvivalenty). Naopak anglické slovo *deer* 'vysoká zvěř' je příbuzné německému *Tier* 'zvíře', ale nemají stejný význam. Jiné dvojice slov jsou

příbuzné, ale nemusejí být takto chápány, jako například anglické slovo *toe* 'prst u nohy' a německé *Zehe*, anglické *beam* 'břevno' a německé *Baum* 'strom', a anglické *swart(hy)* 'snědý, tmavý' a německé *schwarz* 'černý'.

Téměř od samého počátku, co se glotochronologie používá, byly její základní předpoklady předmětem sporů. Některé z problémů shrnul výstižně Dwight Bolinger: "Nemůžeme si být jisti, že společenské a historické síly změn nebyly v jedné epoše silnější než v jiné nebo že mnoho slov z předpokládané základní slovní zásoby nejsou spíše výpůjčky než dědictví minulosti." A pokračuje odkazem na Labovovu studii: "V studii o řeči celoročních obyvatel ostrova Martha's Vineyard se konstatuje, že snaha těchto obyvatel o odlišení od opovrhovaných návštěvníků z pevniny je vede k urychlení určitých změn ve výslovnosti samohlásek. Sociální tlaky vytvářejí různá tempa změn jak ve výslovnosti, tak i ve slovníku" (Bolinger 1968: 132-133). Je také například známo, že v nové islandštině se zachovalo daleko více slov ze staré norštiny, než odpovídá uvedenému vzorci. Problematické je také předpoklad, že seznam slov jádra slovní zásoby lze jednotně použít pro všechny kultury, tedy že je kulturně neutrální. Harry Hoijer (1904 - 1976) například ukázal, že pro anglická slova *this* a *that* existuje v navažštině (Navajo) pět výrazů, pro *who* a *what* čtyři, pro *black* výrazy dva atd. (Hoijer 1956).

Abyste předešlo námitkám, že přijetí absolutních časových dat je neobhájitelné, byl předložen návrh, aby byla zavedena relativní jednotka časové hloubky, která by byla méně zavádějící. Tato jednotka se označuje *dip* (*degree of lexical relationship* 'stupeň lexikální příbuznosti'). Pro určení času v dipech je absolutní čas (v tisíciletích) vynásoben čtrnácti. Podle toho tedy dva jazyky, které se vyvíjely svou vlastní cestou po dobu 2000 let, by byly od sebe vzdáleny 28 dipů.

Závěrem lze říci, že pokud se glotochronologie používá pro příbuzné jazyky, jejichž historii neznáme a pro něž neexistují písemné záznamy, může přinést jisté předběžné odhady o míře jejich blízkosti. Avšak pečlivý jazykový antropolog by hledal další podpůrné důkazy z oblasti archeologie, srovnávací etnologie a jazykových rekonstrukcí s využitím srovnávací metody dříve, než by přijal glotochronologické závěry za platné.

Rekonstrukce pravlasti

Lidé - jednotlivci, rodiny, tlupy a i větší skupiny - se vždy stěhovali do nových míst z lokalit, kde se narodili a kde vyrostli, často dokonce až na nové kontinenty. Hlavním důvodem takových migrací byl populační tlak: když se přírodní zdroje jisté oblasti staly nedostatečnými pro obživu místní populace, někteří z jejích členů neměli na vybranou a museli se odstěhovat. Stěhování se z místa na místo bylo vlastní už raným lidem, tedy lovcům a sběračům, kteří šli za zvěří, planými rostlinami a vodou. Avšak když došlo někdy před 10 000 lety na Středním východě k domestikaci rostlin a zvířat, potřeba lovu a sběru se v mnoha oblastech světa zmenšila spolu s tím, jak se stávalo běžným stálé usídlení. V novověku přiměly lidi k migraci nové okolnosti. Zřízení otroctví donutilo velké množství lidí k nucenému pohybu nejen z místa na místo, ale i z kontinentu na kontinent (v polovině 19. století překročil počet otroků v Americe 4 miliony). Jiní migrovali dobrovolně, neboť je do určité oblasti či země přitahovaly zprávy o lepších životních podmínkách; zprávy měly od svých známých nebo příbuzných, kteří tam již přesídlili (fetězová migrace). Mnoho z přibližně 17 milionů obyvatel z různých zemí Evropy, kteří přišli do Spojených států mezi

lety 1880 - 1910, následovalo své krajany, kteří byli průkopníky transatlantické migrace. Ve 20. století byly častou příčinou migrace politické důvody. Bezprostředně po skončení druhé světové války přesídliho přes 10 milionů Němců na zmenšené německé území, ať už proto, že byli odsunuti ze zemí, které trpěly za nacistického režimu, nebo že se sami rozhodli pro přesídlení. Přibližně v téže době (v roce 1947) se indický subkontinent rozdělil na Indii a Pákistán a celkem se více než 15 milionů hindů z Pákistánu a muslimů z Indie stěhovalo z jedné nové země do druhé, aby žili mezi lidmi stejného vyznání. V nedávné minulosti, v srpnu 1990, byl počet uprchlíků ve světě odhadován na 15 milionů lidí, což je asi o 2 miliony více než v předchozím roce.

Pro ta období a ty oblasti světa, pro něž je charakteristické dlouhodobé užívání písma, jsou k dispozici více či méně podrobné informace o historických přesunech obyvatel, ke kterým došlo. Takové znalosti jsou samozřejmě jen povrchní o oblastech, kde se psaný jazyk používá jen několik století, především o Americe a Austrálii. Například v Severní Americe se území, na němž se hovořilo některým z více než dvou desítek jazyků algonkinské rodiny (samozřejmě s enklávami, v nichž se hovořilo jazyky jiných jazykových rodin), rozkládalo od státu Tennessee a východní části Severní Karolíny na jihovýchodě po severovýchodní část Newfoundlandu a jižní pobřeží Hudsonova zálivu na severu a Colorado, Wyoming, Montanu, Saskatchewan a jihovýchodní Albertu na západě. Jsme schopni zjistit, kde původně žilo obyvatelstvo, které hovořilo praalgonkinštinou - jazykem, který musel být předchůdcem dnešních algonkinských jazyků - jestliže nemáme k dispozici historické doklady o období několika tisíciletí v minulosti? Ano, jsme, pokud aplikujeme výzkumnou metodu, která pečlivě využívá jak jazykové údaje, tak informace týkající se přírodních podmínek na severoamerickém kontinentě. Tuto metodu rekonstrukce ilustroval Frank T. Siebert mladší ve svém významném článku *The Original Home of the Proto-Algonquian People* (1967).

Shrňme pracovní předpoklady, na nichž je rekonstrukce tohoto typu založena. Za prvé, území obývané v minulosti mluvčími prajazyka bylo bezpochyby rozsahem menší než území, na němž se dnes hovoří (nebo dříve hovořilo) dceřinými jazyky. Skutečnost, že lidé hovořící algonkinskými jazyky obývali v době prvních kontaktů s imigranty z Evropy poměrně velkou část Severní Ameriky, byla důsledkem mnoho století trvajících přesunů jejich předků, ať už byla jejich pravlast kdekoli. Za druhé, slovní zásoba mluvčích prajazyka musela obsahovat slova, kterými byly označovány existenčně důležité složky jejich přírodního prostředí - mezi nimi i slova pro různé druhy savců, ryb, ptáků, stromů a podobně. Schopnost poměrně přesně označit takové prvky prostředí byla nezbytná pro přežití. Rodiny a skupiny, které se oddělily od obyvatel v původní vlasti, užívaly na počátku své nezávislé existence řeč své mateřské skupiny. Postupem času ovšem jejich jazyk vykazoval nevyhnutelné změny, jimiž procházejí všechny živé jazyky. Metoda, které Siebert užil pro určení polohy původní pravlasti jazykově příbuzných národů, je založena na odůvodnitelném předpokladu, že z určitých příbuzných slov dceřiných jazyků lze rekonstruovat tu část starobylé slovní zásoby, která by charakterizovala původní sídliště mateřské populace.

Na základě více než deseti dostupných slovníků současných algonkinských jazyků a jejich nářečí Siebert rekonstruoval padesát tři praalgonkinská slova, která se vztahovala ke konkrétním rysům přírodního prostředí. Z těchto slov je osmnáct názvů ptáků, devatenáct názvů savců, dvanáct názvů stromů a čtyři názvy ryb. Všechna tato rekonstruovaná slova prehistorické slovní zásoby jsou pravidelně odvoditelná z odpovídajících slov novodobých algonkinských jazyků. Například praalgonkinské **a-skikwa* 'tuleň obecný' (*Phoca*

vitulina concolor), jedno z oněch třiapadesáti slov, je možné rekonstruovat z nářečního slova jazyka cree *a'hkik*, z tvaru *a'hčok*, jež nacházíme v nářečí Lake St. John v jazyce montagnais, z odžibvejského (Ojibwa) slova *a'skik* a slova *ahkikw*, které se vyskytuje v penobskotském nářečí jazyka abnaki; praalgonkinské **a?šikanwa* 'okounek černý' (*Micropterus dolomieu*) lze rekonstruovat z podob *ašikanwa* v jazyce fox, *a?sekan* v jazyce menomini, *aššikan* v jazyce odžibwa, *a?šika* v šonijštině (Shawnee) a z tvaru *ásikan*, který se vyskytuje v penobskotském nářečí jazyka abnaki; a praalgonkinské **a'kema'xkwa* 'jasan bílý' (*Fraxinus americana*), což je složenina z praalgonkinského **a'kem-* 'sněžnice' a **-a'xkw-* '(tvrdé) dřevo', lze rekonstruovat ze slov společného původu, která nacházíme v krijských nářečích, v nářečí Lake St. John v jazyce montagnais, v jazyce odžibwa a v penobskotském nářečí jazyka abnaki. (V jazycích odžibwa a penobscot se zachoval původní význam, zatímco v dialektech krijštiny a jazyka montagnais se toto slovo začalo používat pro označení jiného druhu jasanu poté, co mluvčí těchto dvou nářečí přesídliho severně od oblastí, kde se jasan bílý vyskytoval.) Z těchto přibližně padesáti zrekonstruovatelných názvů druhů přispěly k vyřešení problému významnou měrou asi dvě desítky.

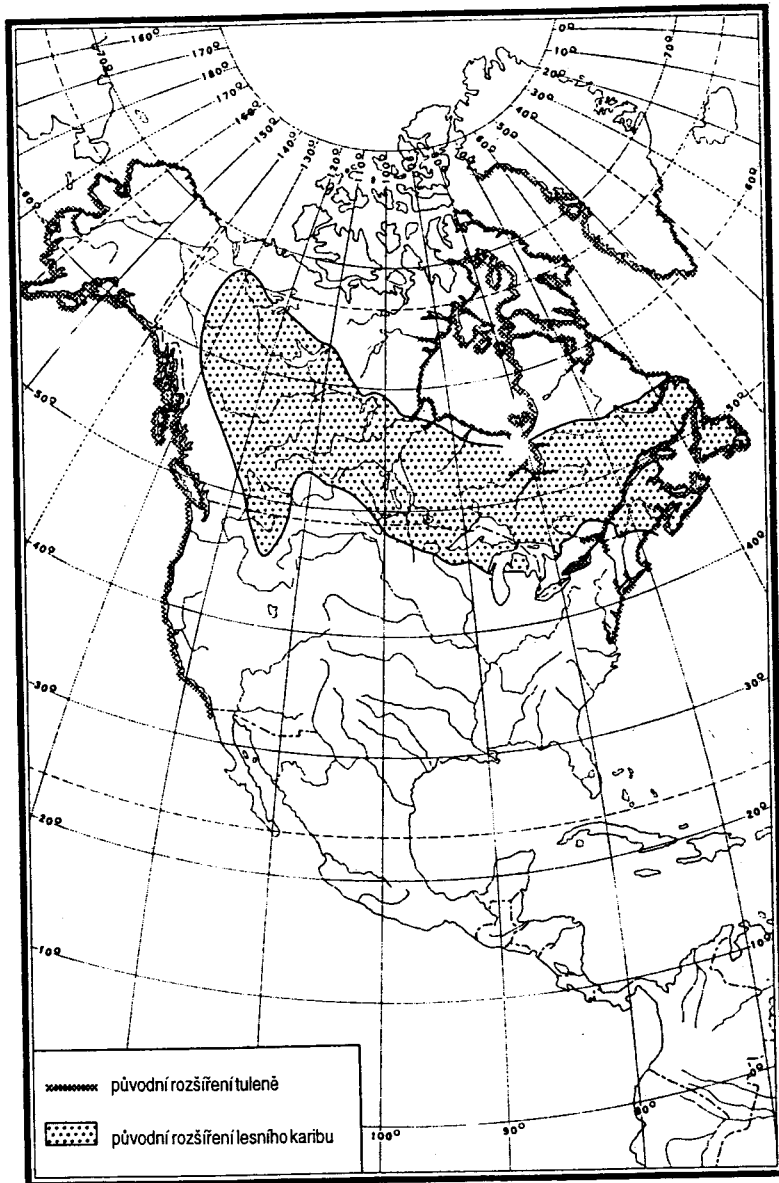
Informace, které měl Siebert k dispozici, obsahovaly rekonstruovaná slova označující mimo jiné tyto přírodní rysy: medvěda, bobra, bizona, poletuchu, lasičku, křepelku, volavku, ledňáčka, vranku, štiku, okounka, jasan, smrk, vrbu a cukrodárný javor.

Protože se všechny tyto a ostatní (zde neuvedené) druhy zvířat a stromů - jejichž jména jsou v praalgonkinštině rekonstruovatelná - musely vyskytovat v prostředí, které kdysi obklopovalo mluvčí tohoto starého jazyka, Siebert stál před úkolem nalézt v Severní Americe území, které vyhovovalo těmto podmínkám. Ale nalézt je nebylo tak jednoduché, jak by se mohlo zdát. Jednotlivé druhy zvířat a rostlin změnily během minulých staletí místa svého výskytu, což bylo důsledkem rychlého osidlování světadílů přistěhovalci ze Starého světa. Některé lesnaté oblasti byly přeměněny na pole a pastviny, některé druhy ryb vyhynuly v důsledku znečištění a jiné mohly být nasazeny do řek a jezer, která nebyla jejich původními místy výskytu, a některé druhy savců byly do značné míry redukovány či téměř zmizely v důsledku bezohledného lovu (například bizon) nebo v důsledku urbanizace. Siebert tedy musel zjistit co nejpůvodnější rozsah rozšíření těchto více než padesáti biologických druhů. Prostudoval téměř sto pramenů, které se zabývají historií přírody v Severní Americe, z nichž některé pocházejí až z roku 1625. Zejména stromy se staly spolehlivými pomocníky, neboť stojí pevně na místě a jejich rozšíření je dáno půdou, vlhkostí a dlouhodobými klimatickými podmínkami. Ptáčích druhy byly mnohem méně přenosné, neboť sezonní stěhování znamená, že oblast jejich výskytu je značně rozsáhlá. Poté co Siebert zjistil rozsah rozšíření, zakreslil jej do mapy kontinentu (ukázky původních map rozšíření jsou na obr. 4.1 a 4.2). Původní vlast mluvčích praalgonkinštiny musela být v té oblasti, kde se území výskytu všech těchto druhů překrývala nebo alespoň dotýkala. Pokud jde o popis Siebertovy důmyslné rekonstrukce původní vlasti praalgonkinského národa a jeho závěry, odkazujeme na vlastní autorova slova (zde ve zkrácené podobě v textu 4.1 spolu s mapou na obr. 4.3).

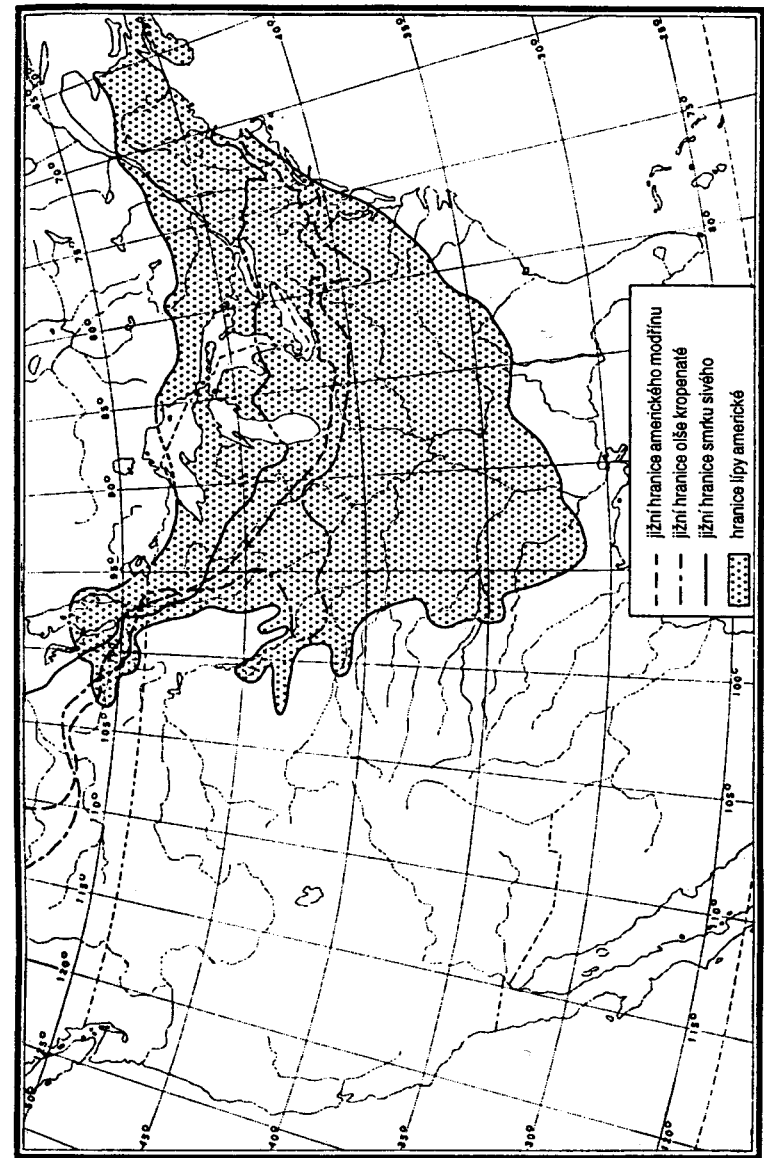
Rekonstrukce prakultury

Rekonstrukce slov prajazyka a jejich významů může často osvětlit některé aspekty prehistorické kultury lidí, kteří mluvili prajazykem. Toto tvrzení můžeme názorně ilustrovat

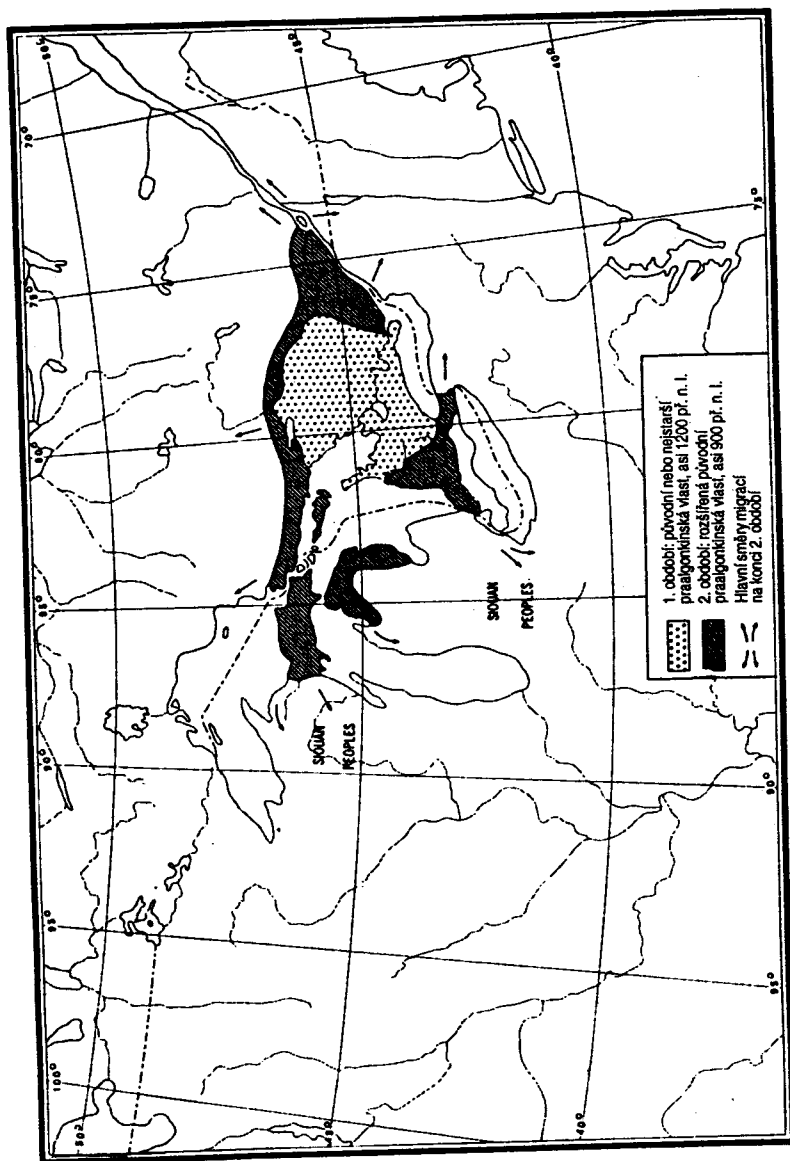

Obr. 4.1: Původní rozšíření tuleně (*Phoca vitulina concolor*) a lesního karibu (*Rangifer caribou caribou*). Zdroj: Frank T. Siebert, Jr., The Original Home of the Proto-Algonquian People. National Museum of Canada, bulletin 214 (Ottawa, 1967), 20.

Obr. 4.2: Jižní hranice amerického modřínu (*Larix laricina*), olše kropenaté (*Alnus rugosa*), smrku sívého (*Picea glauca*) a hranice lípy americké (*Tilia americana*). Zdroj: Frank T. Siebert, Jr., The Original Home of the Proto-Algonquian People. National Museum of Canada, bulletin 214 (Ottawa, 1967), 28.

Obr. 4.3: Dvě předpokládaná stadia praaļgonkinského domova a jejich umístění. Zdroj: Frank T. Siebert, Jr., The Original Home of the Proto-Algonquian People. National Museum of Canada, bulletin 214 (Ottawa, 1967), 28.

Text 4.1: Siebert o původním domově praaļgonkinského národa

Jejich pradávým domovem byla oblast s četnými jezery a bohatá na mnoho druhů ryb, vodních ptáků a lovné zvěře. Ležela mezi téměř výhradně jehličnatými lesy na severu a oblastí listnatých lesů na jihu. Že Praaļgonkinové žili v pásmu s různými lesy, je zřejmé z častého užívání dvou kontrastujících substantivních zakončení v mnoha pojmenování stromů, PA [zkratka pro Proto-Algonquian; pozn. red.] *-a-ntakw- 'jehličnatý strom' a *-a-xkw- 'dřevo; tvrdé dřevo nebo listnatý strom'. Relativně jižní druhy listnatých stromů, jako jasan bílý, javor cukrodárný, lípa americká a buk zasahují jen víceméně řídko dále na sever než vlast Algonkinů, zatímco severní jehličnany, jako smrk sivý a modřín americký, byly zjištěny jenom u jižní hranice původního domova nebo blízko za ní.

Původní domov ležel u jižní hranice výskytu karibu. Zrekonstruovatelný druh tuleň je jediný tuleň, který je běžný na východním pobřeží Spojených států... [ale] v období původního obyvatelstva se vyskytoval i ve vnitrozemí podél řeky Sv. Vavřince a jejích přítoků...

...Rozmístění [čtyř druhů ryb] nám poskytuje dodatečné důvody k tomu, abychom přesněji umístili nejstarší algonkinská sídla spíše k jižnímu Ontariu než západnější části oblasti Velkých jezer...

Vezmeme-li v úvahu možnost dosud neurčených změn v rozmístění fauny a flóry v předhistorickém období, a zčásti abychom postihli alternativní interpretace jazykových údajů samých, je nejstarší původní domov zobrazen na diagramu jako období 1 a oblast rozšířeného osídlení poněkud pozdějšího data, která určitě zahrnuje celou vlast Algonkinů, je charakterizována jako období 2. Jim předběžně připsujeme data 1200 př. n. l. a 900 př. n. l. jako hypotézu, kterou lze využít jako základ pro další úvahy...

Nejstarší sídliště mluvčích praaļgonkinštiny je určeno mnoha průsečíky distribučních čar významných druhů. Původní domov Algonkinů ležel v oblasti mezi Huronským jezerem a Georgian Bay a středním tokem Ottawy a byl vymezen na severu jezerem Nipissing a řekou Mattawa a na jihu severním pobřežím jezera Ontario, prameny řeky Grand a řeky Saugeen.

(Siebert, Jr. 1967: 36-40)

indoevropskými příbuzenskými názvy, které lze do indoevropského prajazyka rekonstruovat. Patří mezi ně velmi stará slova (praslova) pro jednotlivce spřízněné pokrevně, jako *otec, matka, bratr, sestra, syn, dcera*; praslova pro ženy příbuzné spřízněné sňatkem, jako *manželův bratr, manželova sestra, manželova matka, manželův otec*; a praslova vztahující se k sňatkem spřízněným ženám, jako *snacha*. Například pro snachu existují příbuzná slova v mnoha indoevropských jazycích; k nim patří sanskrtské *snusā*, řecké *nuós*, latinské *nurus*, ruské *snochá*, staroanglické *snoru*, německé *Schnur* a jiná. Na základě četných známých hláskových korespondencí je možno rekonstruovat praindoevropskou formu **snusós* 'snacha'. To, že je možné rekonstruovat **snusós* 'snacha', ale ne odpovídající termín pro muže (*zeť*), výrazně naznačuje, že mladá žena sídlila s rodinou svého manžela nebo jí nabídku, a proto se označovala zvláštním výrazem, aby se odlišila od pokrevně příbuzných žen v rodině. Kdyby bylo zvykem, že mladý muž žije s rodiči své manželky, očekávali bychom, že najdeme spíše příbuzné výrazy pro zeť než pro snachu. Lingvistický argument, založený na prajazyku, ukazuje na patrilokální sídlení u starých Indoevropanů, tedy na to, že bylo obvyklé, že mladý pár sídlil s rodinou manželova otce nebo blízko ní. Z archeologických nálezů bychom takovou informaci nezískali.

Lingvistické rekonstrukce nám toho o starých Indoevropanech říkají mnohem víc: že užívali járna a snad nějaký druh vozidel s koly, že byli závislí na koních nebo je chovali, stejně jako krávy, psy, ovce, prasata a kozy; dále že žili v prostředí, ve kterém se setkávali s vlky, medvědy, liškami, orly, lososy (pravděpodobně s druhem pstruha, který lososa připomíná), s vydrami, bobry a jinými zvířaty, že z flóry znali osiku, olši, buk, břízu, dub a tis. Zabývali se zemědělstvím a pěstovali obiloviny, které mletli na mouku. Staří Indoevropané užívali číslovek nejméně do sta a užívali desítnou soustavu. Vedli je kmenoví náčelníci nebo králové, a soudě podle rekonstruovatelného slovníku, vyvinuly se u nich dosti složité náboženské praktiky. Velké rozšíření názvů pro sních a snadná rekonstruova-

telnost *sneighw- 'sněžit' zřejmě vylučuje, že pravděpodobnou vlastní indoevropských předků byly ty části teplých jižních částí Evropy a jihozápadní Asie, kde se sníh nevidí.

Rekonstrukce prakultury se neomezuje na prehistorickou indoevropskou společnost, ale rozšířila se na jiné části světa, například na subsaharskou Afriku. Něco z toho, co lingvistika vyvozuje o rané bantuské historii, je reprodukováno v *textu 4.2* (bantuské jazyky tvoří velkou podskupinu nigersko-konzské jazykové rodiny).

Text 4.2: Jazykové dedukce o raných bantuských dějinách

Nejstarší bantuská slovní zásoba týkající se stravy, kterou lze zatím rekonstruovat, odpovídá předpokladu, že prabantuské prostředí bylo tropické, s vydatnými dešti. Nedokážeme rekonstruovat jména obilovin, ale místo nich existuje slovo pro sladké brambory. Do prabantuštiny můžeme také datovat dva nebo tři možné kořeny slov označujících palmu olejnou a rekonstruovatelný prabantuský název alkoholického nápoje zřejmě ukazoval k palmovému vínu. Prabantuové také znali aspoň jeden druh tykve, nějakou luskovinu a asi podzemnici olejnou (*Voandzeia*).

Všechny tyto tři plodiny musely být domestikovány jinde než v domově Prabantů, ale mohly být úspěšně pěstovány v savanách s vydatnými dešti a nebo v deštném pralesi.

Druhým dokladem o prostředí s vydatnými dešti je to, že lze rekonstruovat slovní zásobu týkající se rybaření a člunů... Prabantuové zřejmě hodně využívali říčních zdrojů a žili tam, kde byly běžnými velké celoroční toky.

Je možno rekonstruovat znalost dvou domácích zvířat, skotu a koz... Ať bylo cokoli příčinou toho, že Prabantuové znali skot, tuto znalost ztratili ti, kteří se rozšířili do rovníkových deštných pralesů. Prabantuský kořen *nyaka nenajdeme dále na jih než v některých pralesních jazycích, v kterých byl znovu použit - protože tam skot nebyl - k označení buvola...

V rozporu s hodně rozšířeným názorem nelze rekonstruovat z jazyka, že Prabantuové uměli zpracovávat železo... Ale metalurgické termíny se začaly užívat přinejmenším ve starých východobantuských osadách od začátku bantuské expanze do východní Afriky, nejpravděpodobněji během posledního tisíciletí př. n. l., jak dokazuje jazyk.

(Ehret 1982: 61-62)

Časová perspektiva v kultuře

Jak mohou lingvistické údaje pomoci rekonstruovat kulturní historii, podrobně vysvětlil a doložil na příkladech v jednom ze svých raných děl Edward Sapir, vynikající americký jazykovědec a antropolog německého původu. Práce *Time Perspective in Aboriginal American Culture: A Study in Method* (1916) byla jeho nejdélejší etnologickou monografií a je důkazem jeho metodologické zdatnosti. Pár příkladů, které následují, ukážou, jak Sapir rozebíral deduktivní jazykové důkazy pro časovou perspektivu.

Relativní stáří kulturního jevu je možno s jistou spolehlivostí určit z formy domácího (nikoli přejatého) slova, které se k jevu vztahuje. Taková jednoduchá, dále neanalyzovatelná slova jako *bow, plow, spear* a *wheel* jsou zpravidla mnohem starší než slova, která lze rozložit do menších částí - například *airplane, battleship, railroad* a *spaceship*. Také nepravidelné gramatické tvary naznačují, že ta slova, s nimiž jsou spojeny, jsou velmi stará, a totéž lze dovodit o entitách, ke kterým odkazují; to se týká plurálů *geese, kine* (archaický plurál od *cow*), *lice, oxen* a *sheep* naproti tvarům *elephants, lions, parrots* a *tigers*.

Výpůjčky, které obvykle označují prvky cizích kultur, je obvykle možno identifikovat na základě jejich odlišné fonetické struktury (dnes bychom řekli "fonémické" nebo "fonologické"). Tak ačkoli */z/* a */dʒ/* se vyskytují ve starých slovech původního anglického slovníku v středové nebo koncové pozici (např. ve *frozen, rise, bridges* a *ridge*), v počá-

teční pozici lze tyto dvě hlásky najít jen v přejatých slovech, např. v *zeal* (které pochází z pozdní latiny, ale původně z řečtiny) nebo *just* (ze střední francouzštiny, ale původně z latiny). Podobně prozrazují cizí původ slov, ve kterých se objevují, některé kombinace hlásek, jako například */ps/* v *apse* a *lapse* (obě z latiny) a *rhapsody* (z řečtiny přes latinu); s nimi ovšem nemůžeme porovnávat koncové */-ps/* v *lips, sleeps, ship's* a jiná taková slova, protože */-s/* tu představuje jiné morfémy - plurál, třetí osobu singuláru nebo posesivum. Deduktivní jazykové důkazy nemohou mnoho, nebo skoro nic doplnit u společností s dlouhodobou tradicí psaní k tomu, co se již ví o jejich kulturní historii. To však není případ nepísaných společností.

Zařazení příbuzných jazyků do jazykové rodiny implikuje existenci jednoho původního jazyka, z něhož všechny moderní jazyky v rodině vznikly. Čím odlišnější tyto nástupnické jazyky jsou, tím delší je období, v kterém se vyvíjely; tato časová hloubka má důležité důsledky pro kulturní dějiny.

Lingvisté již nějakou dobu vědí, že mezi nepřibuznými sousedícími jazyky někdy existují tak velké fonetické (nebo fonologické) a morfologické podobnosti, že stěží mohly vzniknout jen náhodou. Takové podobnosti svědčí o dlouhém období kulturních styků mezi příslušnými společnostmi, což je okolnost, kterou etnolog musí vzít v úvahu.

V závěrečných poznámkách ve své monografii uvádí Sapir, že ačkoli je třeba při studiu kulturní historie a při určování kulturních posloupností dávat přednost přímým důkazům před deduktivními, antropologové jsou často v situaci, kdy přímý důkaz je buď nedostatečný, nebo zcela schází. V takových případech deduktivní důkazy, především jazykové, se stanou neocenitelnými.

Genetická klasifikace jazyků

Uvést přesný počet jazyků, kterými se na světě v současné době mluví, je obtížné, ale součet se nepochybně blíží číslu 6000 (Krauss 1992: 5-6). Není pak možné ani odhadnout, kolik jazyků muselo zaniknout v předhistorických dobách a kolik jich v jiné podobě přežilo. My ovšem dobře víme, že velmi mnoho jazyků vyhynulo během historického období, z kterého máme psané záznamy. Ve velkých průmyslových zemích mluví dnes některými jazyky velmi malých společností jen starší muži a ženy. Jejich vnuci však mluví jazykem větší společnosti, která je obklopuje; ten je také jazykem školního vzdělávání a oni již neumějí mluvit rodným jazykem prarodičů. Rodiče těchto dětí snad domácí jazyk pasivně ovládají, ale doma se užívá jazyk větší společnosti. V takových situacích domácí jazyky žijí již na dluh - jejich zánik se zdá být záležitostí jedné nebo dvou generací.

V mnoha případech se jazykem, který byl před několika tisíci lety zcela živý - například praindoevropština, o níž se věří, že se jí mluvilo před více než pěti tisíci lety pravděpodobně někde ve stepích severně od Černého moře - se již dnes nemluví, protože během času se rozvinul z jediného prajazyka do množství nástupnických (nebo dceřiných) jazyků. Některé z těchto jazyků jsou dnes navzájem nesrozumitelné, jako angličtina a ruština nebo albánština a francouzština, ale je mezi nimi příbuzenský vztah, protože mají též zdroj, svůj společný východiskový jazyk.

Má-li se oněch několik tisíc jazyků světa klasifikovat, nejběžnější je klasifikace genetická. Klasifikace typologická, založená na strukturních podobnostech jazyků bez zřetele k jejich genetickému vztahu, se používá méně běžně, nepochybně zčásti proto, že

předpokládá dobrou znalost gramatického systému jazyků; ale takové informace o mnoha jazycích, kterými se nepíše - jazycích Nové Guineje, jazycích tropických dešťových pralesů Jižní Ameriky a několika oblastí na jiných kontinentech stále není k dispozici.

Při jazykové klasifikaci v historické jazykovědě se nejčastěji užívá termínu jazyková rodina. Tento termín označuje všechny jazyky, které se vyvinuly z jednoho společného východiskového jazyka, takže jsou příbuzné. Pojem jazykové rodiny je poněkud konzervativní: obvykle se ho užívá jen tehdy, jestliže vztah a korespondence mezi jazyky byly pečlivou srovnávací prací a přesvědčivým množstvím příbuzných slov spolehlivě prokázány. O částech jazykové rodiny se obvykle mluví jako o větvích. Indoevropská jazyková rodina se skládá z asi jedenácti větví. K větvím, které jsou zastoupeny stále užívanými jazyky, patří albánská (jediný jazyk), arménská (jediný jazyk), baltoslovanská (více než deset jazyků patřících do skupiny baltské a skupiny slovanské), germánská (přes deset jazyků včetně angličtiny), keltská (čtyři jazyky), helénská neboli řecká (jediný jazyk), italská (asi deset jazyků, mezi nimi francouzština a španělština) a indo-iránská (s indickou a iránskou podskupinou, skládající se z několika set jazyků a dialektů, kterými se mluví většinou v jihozápadní Asii). Každý z těchto živých jazyků má několik, nebo dokonce mnoho dialektů. Některé větve indoevropštiny pak, například tocharská a anatolská větev, již nejsou zastoupeny žádným jazykem, kterým se dosud mluví.

Počet jazyků v jazykových rodinách se velmi liší. Odhaduje se, že největší africká rodina, nigerijsko-konžská, se skládá z asi tisíce jazyků a několiknásobně více dialektů. Přesto je mnoho jazyků, které - jak se zdá - nemají vztah k žádnému jazyku jinému. Tyto jazykové rodiny o jediném členu se označují jako **jazykové izoláty**. Obě části Ameriky jsou jazykově rozrůzněnější než jiné kontinenty; počet jazykových rodin indiánských jazyků v Severní Americe se odhaduje na více než sedmdesát, včetně více než třiceti izolátů. Čísla pro Jižní Ameriku jsou ještě vyšší, ale jsou to jen odhady, protože naše znalost jihoamerických indiánských jazyků je stále ještě neúplná. Mnoho indiánských jazyků jsou izoláty, a dokonce ani jazyky patřícími do mnohačetných jazykových rodin (např. do algonkinské rodiny) nemluvila početná společenství.

Činí se četné pokusy zjevnou jazykovou rozmanitost Nového světa zjednodušit. V roce 1929 navrhl Sapir velkou redukci počtu jazykových rodin tak, že zařadil všechny indiánské jazyky severně od Mexika do pouhých šesti "velkých jazykových skupin", později označovaných jako kměny (*phyla*, singulár *phylum*). Kmen je tedy v klasifikaci jazyků seskupení zahrnující všechny ty jazyky, o kterých se soudí, že jejich příbuznost je vzdálenější než u jazyků zařazovaných do jedné rodiny. Kromě eskimo-aleutského kmene, který se považuje za jednu rodinu, každá z ostatních pěti skupin Sapirem navržených zahrnovala několik rodin a jeden nebo více jazykových izolátů. Podobně zjednodušení jihoamerických jazykových rodin navrhl v roce 1960 Joseph H. Greenberg, který zařadil sta jihoamerických indiánských jazyků do tří "rodin" (použil přitom tohoto termínu nikoli v starším, konzervativním smyslu, ale spíše ve smyslu "velevětvě" - *superphylum* nebo *macrophyllum*). V nedávné klasifikaci (z roku 1987) shrnuje všechny indiánské jazyky Nového světa do pouhých tří "rodin", z kterých americká rodina pokrývá všechny indiánské jazyky obou kontinentů kromě těch, které patří do skupiny nadenejské a do skupiny eskimo-aleutské (kterými se mluví z největší části v severní části Severní Ameriky). Oprávněnost Greenbergovy obrovské americké genetické jednotky (neboli rodiny) není většina odborníků zabývajících se indiánskými jazyky ochotna akceptovat. V každém případě má rodina takového rozsahu se starším, tradičním pojmem jazykové rodiny málo společného. (Většinu námitek

proti této klasifikaci probírá v dlouhé recenzi Greenbergova díla Campbell [1988]). V roce 1964 dva komparativisté v Sovětském svazu předložili důkazy o tom, že šest velkých jazykových rodin Starého světa - indoevropská, afro-asijská, altajská, drávidská, uralická a kartvelská (jihokavkazská) - jsou vzdáleně příbuzné. K této makrorodině, označované jako **nostratická**, postupně připojili někteří vědci jiné rodiny a jazyky, mimo jiné eskimo-aleutskou, nilsko-saharskou a sumerskou (Kaiser - Ševoroškin 1988). Ještě jiné navržené makrorodiny pak spojují mnohé jazyky ze Starého i Nového světa (jméno jedné z těchto makrorodin je denejsko-kavkazská).

Uvádíme deset největších tradičních jazykových rodin, z nichž největší má hodně přes 2 miliardy mluvčích a nejmenší asi 60 milionů: indoevropská, čínsko-tibetská, nigerijsko-konžská, afro-asijská, austronéská, drávidská, japonská, altajská, austroasijská a korejská (japonština a korejština jsou často považovány za jazykové izoláty, ale mohou být vzdáleně příbuzné navzájem i s altajskou rodinou).

Shrnutí a závěry

Živé jazyky se pomalu, ale stále mění. Staroanglické básně *Beowulf* mluví moderní angličtinou už vůbec nerozumějí. Slova, která se v Shakespearově době rýmovala, se dnes někdy nerýmují a některé věty z jeho her jsou gramaticky nepřijatelné. Podobně se v českých kostelích v svatováclavském chorálu zpívá nerýmovaně "Prosiž za nás, za křesťany", protože v původní, rýmované podobě "Prosiž za ny, za křesťany" je tvar zájmena **ny**, kterému dnešní mluvčí nerozumějí. Ale dokonce se mohou dále měnit i mrtvé jazyky. Jako příklad lze uvést latinu, která již po mnoho staletí není vlastním jazykem žádné jazykové společnosti. Její slovník ale stále roste, protože latina je oficiálním jazykem římskokatolické církve a papež ji užívá ve svých příležitostných encyklikách, komentářích současné problémy.

Tendence k pravidelnosti hláskových změn umožňuje rekonstruovat předpokládaný východiskový jazyk všech jazyků navzájem příbuzných. Rekonstruovatelná slova, která souvisejí s přírodním prostředím předhistorické společnosti, usnadňují určení lokalizace jejich původního domova. Rekonstrukce "praslov" může dále také osvětlit rysy předhistorických kultur, které nejsou jinými způsoby zjistitelné. Například rekonstruovatelnost jistých příbuzenských termínů, jako termínů pro příbuzné získané sňatkem, může přivést k poznání zvyklostí týkajících se sítlení po svatbě u lidí, kteří je užívali.

Rekonstrukce lokalizace původního domova a dalších praktických rysů na základě jazykových dat není standardní postup, ale jestliže jsou archeologické nálezy nedostatečné nebo vůbec chybějí, může to být jediný prostředek ke zkoumání předhistorické minulosti.

Jestliže se jazyky klasifikují na genetickém principu, ty, jež mají společný původ, se zařazují do jedné jazykové rodiny. Původní pojem jazykové rodiny byl konzervativní a vyžadoval, aby vztah mezi jazyky patřícími do téže rodiny byl těsný a dobře dokumentovaný. Od šedesátých let je tendence seskupovat i jazyky, které jsou považovány za mnohem vzdáleněji příbuzné. O těch se říká, že tvoří kmen (*phylum*), nebo dokonce velekmen (*superphylum* nebo *macrophyllum*). Rozdíl mezi tradiční jednotkou, jazykovou rodinou, a novější, kmenem, můžeme nejlépe ukázat srovnáním počtů: několik set jazykových rodin Nového světa lze redukovat na pouhé tři velekmeny (*superphyla*).

Variace jazyka v prostoru

Lidé, jejichž mateřtinou je angličtina, mají před lidmi mluvícími jinými jazyky velkou výhodu. Angličtina je nejen oficiálním nebo neoficiálním jazykem v asi osmdesáti zemích, ale dává se jí přednost jako jazyku mezinárodních kongresů, obchodních jednání, vědeckých časopisů, populární hudby, sportů, civilního letectví, diplomacie, technologie a průmyslu a jiných projektů a aktivit s mezinárodní účastí. Američané cestující v cizině si natolik zvykli, že cizinci s nimi anglicky komunikují, že jsou překvapeni nebo dokonce (neprávem) rozladěni, jestliže se toto očekávání nesplní. Zkrátka angličtina se stala na světě hlavním druhým jazykem, i když v mnoha zemích "třetího světa" vzrůstá k tomu odpor.

Primát angličtiny je poměrně nedávného data a vyplynul z politické, ekonomické, vědecké a technologické role, kterou začaly hrát Spojené státy po druhé světové válce. Ve středověku byla jazykem intelektuálního diskurzu ve většině zemí Evropy latina, ačkoli již nebyla prvním jazykem žádného řečového společenství. Od 17. století až do konce 19. století fungovala jako "univerzální" jazyk francouzština díky francouzskému politickému a intelektuálnímu vlivu a zůstala preferovaným jazykem diplomacie až do druhé světové války.

Pro Američany je jak lichotivé, tak pohodlné, že tolik lidí po celém světě má alespoň praktickou znalost angličtiny, ale nevěnují tomu mnoho pozornosti - jsou koneckonců zvyklí cestovat tisíce mil vlastní zemí a značnou část Kanady, aniž jazyk změní. (Kanada má dva úřední jazyky, angličtinu a francouzštinu. Asi čtvrtina Kanaďanů, především rodáci z provincie Quebec, považuje za svou mateřštinu francouzštinu, a více než deset procent Kanaďanů mluví jako svou mateřštinou jazykem, který není ani angličtina ani francouzština.) V Evropě je situace výrazně jiná; zde cesta dlouhá pouhých sto mil může znamenat, že překročíme dvojitou až trojitou jazykovou hranici. Není proto překvapující, že mnoho mladých Evropanů se začíná vážně učit jazyky - včetně angličtiny - na základní nebo střední škole. (Je třeba poznamenat, že část své prestiže, kterou ztratila po 2. světové válce, znovu získává němčina.)

Podle známého českého přísloví je člověk tolikrát člověkem, kolik umí jazyků. Těm, kteří se naučí mluvit více než jenom svou mateřštinou, vzejde z toho značný prospěch. Nejenže si lépe uvědomí, jak funguje jejich vlastní jazyk, ale daleko lépe ocení a pochopí jiné kultury. Nedostatek dovedností v jiných jazycích u mladých anglicky mluvících Američanů uznala i Prezidentská komise pro cizí jazyky a mezinárodní studia, když ve své závěrečné zprávě uvedla, že "skandální neznalostí cizích jazyků u Američanů se také vysvětluje naše nebezpečně nedostatečné porozumění světovým záležitostem" (1979: 7).

Pokud jde o kulturní a lingvistické antropology, každý jejich pokus o seriózní terénní výzkum v cizím prostředí by byl nepředstavitelný, kdyby aspoň zčásti neznali jazyk těch, které zkoumají.

Idiolekty, dialekty a styly

Přesně vzato struktura řeči jednoho jednotlivce se trochu liší od struktury řeči druhého, i když ti dva mluví tímž jazykem. Proto jsme schopni identifikovat v telefonu člověka, kterého dobře známe, aniž řekne, kdo je; podobně rozpoznáme populární televizní hlasatele,

i když nevidíme na obrazovku. Určení totožnosti jednotlivců toliko podle hlasu je možné díky pro ně charakteristické kombinaci barvy hlasu, výslovnosti, gramatického úzu a volby slov. Zabarvení hlasu neboli tón je determinováno anatomii hlasových orgánů (jazyka, nosní a ústní dutiny, hlasivek, hrtanu a dalších částí), které mluvěci ovládá jen málo nebo vůbec ne. Jiné charakteristické rysy hlasu - např. tempo, hlasitost a do jisté míry i tónový rozsah - lze ovládat poměrně snadno. Ale žádný z těchto rysů individuálního řečového systému není konstantní. Hlasové vlastnosti se mění věkem, protože svaly a tkáně chátrají, a změnám podléhá i chrup. Během života má sklon se měnit i výběr slov, gramatika a výslovnost.

Individuální řečová varieta se nazývá **idiolekt**. Skoro všichni mluvěci užívají několika idiolektů, podle okolností komunikace. Například když spolu mluví členové rodiny, jejich řečové zvyklosti se typicky liší od těch, ke kterým by se každý z nich uchýlil, když by mluvil například s perspektivním zaměstnavatelem. Pojem idiolekt označuje velmi specifický jev - řečovou varietu nebo jazykový systém, který užívá konkrétní jedinec. Všechny tyto idiolekty, které mají tolik společného, aby se aspoň z povrchního pohledu jevíly jako stejné, patří do dialektu. Je tedy termín **dialekt** abstrakce: označuje formu jazyka nebo řeči užívanou členy regionální, etnické nebo sociální skupiny. Dialekty, které jsou navzájem srozumitelné, patří do téhož jazyka. Všechny jazyky, kterými mluví více lidí než jedno malé, homogenní společenství, se skládají ze dvou nebo více dialektů.

Vzájemná srozumitelnost se ovšem může lišit co do stupně. Počátkem padesátých let byl testován jistý počet mužů a žen z osmi rezervací ve státě New York a provincii Ontario v experimentu, jenž měl určit, které z jejich místních dialektů jsou navzájem srozumitelné, a proto jsou dialekty jednoho jazyka, a které nejsou, takže mohou být klasifikovány jako jednotlivé jazyky irokézské jazykové rodiny. Ale i když badatelé zjistili procenta srozumitelnosti mezi každým z irokézských řečových společenství, otázka, kde leží hranice mezi srozumitelností a nesrozumitelností, zůstala nerozhodnuta. Když byla hranice mezi jazykem a dialektem stanovena na 25 % vzájemné srozumitelnosti, šlo o čtyři odlišné jazyky, z nichž jeden se skládal ze dvou dialektů a druhý ze tří. Když se umístila na 75 %, bylo jazyků pět, z nichž dva se skládaly každý ze dvou dialektů.

Podobně mluvěci kteréhokoli dialektu americké angličtiny by pravděpodobně zjistil, že je docela těžké porozumět londýnskému taxikáři, který mluví cockney, dialektem londýnského East Endu, ačkoli oba hovoří dialekty jazyka stejného. Angličtinu přinesli do Severní Ameriky během 17. století kolonisté z Anglie, kteří se usadili podél pobřeží Atlantiku od Maine po Georgii. Jazyk těchto kolonistů se skládal z několika dialektů, obrážejících sociální rozvrstvení a zeměpisné rozdělení jejich dřívější domovské země. Dnes, navzdory oblastním rozdílným (zejména podél východního pobřeží a na jihu), vyznačuje se americká angličtina pozoruhodným stupněm jednotnosti. Historicky vyplynula tato uniformita ze smíchování osadníků z různých částí Východu, když se tlačili na západ; po druhé světové válce je důsledkem stoupající mobility Američanů. Dnes velmi málo lidí žije ve společenstvích, v kterých se narodili; většinou se stěhují z jednoho místa na druhé, když mění zaměstnání, uzavírají sňatky nebo odcházejí do penze.

Způsob, jak jednotlivci mluví, se liší nejen podle oblastních a sociálních dialektů, ale také podle kontextu. Výrazný způsob, kterým se lidé vyjadřují v určitých situacích, se nazývá styl. Řečové styly je tedy možno srovnávat se styly oblékání. Člověk by se cítil nesvůj a nepohodlně, kdyby šel na výlet ve formálních šatech nebo se zúčastnil tradiční svatební hostiny v teniskách, džínách a v tričku. Podobně ten, kdo by snad užil vulgárního

výrazu "To mě nasralo", když mluví se svými bývalými spolužáky, by jej pravděpodobně nahradil za jiných okolností frázi z běžné mluvené řeči "To mě namíchlo" a za ještě formálnějších podmínek by užil slov jako "rozzlobilo" nebo "rozhněvalo".

Stylistické varianty nejsou jen lexikální jako v uvedených případech, ale také fonetické (například ležerní výslovnost anglického slova *butter* s jedním kmitovým [r] místo dentálního [t]), fonologické (například obecně české "von je už úplně zdravý" místo "on je už úplně zdravý"), morfologické (anglické "Who are you taking to lunch?" proti formálnímu "Whom...") a syntaktické (jako "Pojedeš kam?" místo "Kam pojeděš?"). Stylistická nebo dialektová varieta řeči, která nezbuzuje negativní reakci, užívá se při formálních příležitostech a má sociální prestiž, se považuje za **standard**; variety, které těmto normám nevyhovují, se označují v angličtině jako **nonstandard** nebo **substandard** (v české jazykové situaci tomu zhruba odpovídá rozdělení na spisovný a nespisovný jazyk). Standardní britské angličtiny se užívá v anglických tzv. public schools (soukromých středních internátních školách), můžeme ji slyšet v rozhlasových a televizních zpravodajských relacích a užívá se tehdy, jestliže okolnosti vyžadují vážný, formální přístup (kázání, přednášky apod.). V méně formálních situacích vzrůstá tendence užívat styl, který se od standardu více nebo méně odchyľuje. Neformálnost v oděvu, chování a řeči je znamením doby jak ve Spojených státech, tak jinde.

Kolik stylů užívají mluvěci angličtiny? Podle Martina Joose (1907 - 1978) pro jeho dialekt americké angličtiny (kterým se mluví na východě střední části Spojených států) bylo charakteristických pět jasně rozlišitelných stylů. Joos je nazýval "frozen", "formal", "consultative", "casual" a "intimate" (viz Joos 1962; v češtině by těmto názvům odpovídalo "zkostnatělý, formální, pracovní, nenucený a intimní"). Dnes užívá prvních z nich velmi málo mluvěcích americké angličtiny kromě snad při příležitosti formálního psaní. Za předpoklad, že lze stanovit počet řečových stylů u jazyka, který slouží milionům lidí, zřejmě nelze ručit. Žádní dva rodilí mluvěci angličtiny nemluví stejně, a jaký přesně úzus si člověk vytvoří z různých stylových rysů, sahajících od pompézní formálnosti k intimní nebo až vulgární neformálnosti, záleží na individuálním mluvěci.

Multilingvnost, diglosie a přepínání kódů

Určitý národ je pravidlem svázán s určitým jazykem a tento jazyk více než cokoli jiného slouží jako národní symbol etnické identity a jedinečnosti. Například společnosti indiánů z Velkých plání se podobaly navzájem svou kulturou, ale mluvily naprosto rozdílnými jazyky, z nichž některé se lišily od sebe tak jako angličtina od ruštiny nebo japonština.

Stalo se zvykem předpokládat, že národy, které užívají odlišných jazyků, mají odlišné kultury, a že se tak hranice mezi různými společnostmi shodují s čarami odděľujícími vzájemně nesrozumitelné jazyky; také se hodně přijímalo, že každý daný jazyk je komunikačním médiem pro členy odpovídající společnosti a že vztah mezi jazykem, kulturou a komunikací má tendenci v čase přetrvávat. Jak ukázal Dell Hymes (1968), tyto předpoklady nadměru věci zjednodušují. Podle Hymese svět lidských společností lze dělit ne tolik podle jazyků, kterými jeho členové mluví, jako spíše podle komunikativních jednotek "složených z repertoárů kódů a z pravidel užívání kódů"; dále je třeba uznat, že tyto jednotky se překrývají, že kritérium vzájemné srozumitelnosti je jen jedním z několika

faktorů, které je nutno vzít v úvahu, a že povaha vztahu mezi určitým kódem a určitými kulturními rysy musí být zkoumána případ od případu (Hymes 1968: 42).

Následující příklad je převzat z článku Hanse Wolffa (1967) a týká se vztahu jazyka, etnické identity a společenské změny v jižní Nigérii. V jedné části východní delty Nigeru žijí dva pobřežní národy - od východu k západu jsou to Kalabariové a Nembeové - a tři národy v zázemí, Abuaové, Odualové a Ogbiaové - dohromady pět etnických skupin. Toto etnické dělení neodpovídá situaci jazykové. Dva pobřežní národy mluví úzce příbuznými dialekty ijoské větve nigero-konzské jazykové rodiny. Národy v zázemí užívají příbuzné dialekty jiné jazykové skupiny. Abuaové a Odualové mluví odlišnými nářečnými jazyky, navzájem sotva srozumitelnými. Ale čtyři etnicky odualské vesnice mluví úzce příbuzným, avšak odlišným jazykem, kugbo. Aby se to ještě víc zkomplikovalo, východní dialekty Ogbiaů nejsou pro mluvčí západních nářečí srozumitelné, ale rozumí jim mluvčí kugba. Ačkoli si tři zázemní skupiny jsou vědomy své jazykové příbuznosti, komunikují spolu málo kvůli dlouhodobým sporům o právo rybolovu a o zemědělskou půdu a z důvodů odlišných obchodních styků v minulosti. Donedávna velmi mnozí Abuaové a Odualové, hlavně muži, užívali jako druhý jazyk kalabari, zatímco vysoké procento západních Ogbiaů mluvilo jako druhým jazykem nembesky. Pobřežní jazyky se užívaly ve vnitrozemí při takových důležitých příležitostech, jako byla vesnická shromáždění, a při křesťanských obřadech, které sloužili afričtí kněží z pobřežních národů. Ale bilingvismus, který existoval u zázemních národů, nebyl oboustranný: pobřežní národy se jazyky ogbia, odual nebo abua neučily ani je neužívaly. V době Wolffova pobytu v této oblasti v polovině šedesátých let se jazyková situace změnila. Bilingvismus dále trval, přičemž igbo se stával druhým jazykem Abuaů. Ti, kteří měli formální vzdělání, stále více užívali jako dalšího jazyka angličtinu. Zároveň zázemní národy shodně usilovaly o užívání místního jazyka jako hlavního, až jediného komunikačního média, aby dosáhly politického uznání jako odlišná etnická skupina.

I z tohoto zjednodušeného popisu situace je zřejmé, že vzájemná srozumitelnost mezi jazyky nebo dialekty, kterými členové těchto etnických skupin mluví, měla malý význam, pokud jde o jejich etnické členství nebo o povahu a rozsah komunikace mezi nimi.

Jiným příkladem může být vztah Čechů a Slováků. Jejich předkové byli členy jediné politické jednotky v době velkomoravské. Když se tato říše na počátku 10. století zhroutila, česky mluvící západní část se počala vyvíjet historicky samostatně, zatímco dnešní Slovensko se stalo integrální součástí uherského státu. Češi a Slováci se politicky nespojili dříve než po první světové válce, kdy - v roce 1918 - byla zřízena Československá republika. Jeden z důvodů zařazujících Čechy a Slováky do společného státu byl jazykový: Češi a Slováci mluví jazyky vzájemně srozumitelnými. Ale to, že Češi a Slováci se mohou domluvit, užívajíce své dva jazyky, mělo sotva nějaké následky pro touhu početné menšího slovenského národa zdůraznit svou odlišnou historickou zkušenost a etnicitu, bez ohledu na sedmdesát let koexistence ve společném státě.

V bývalé Jugoslávii národy, které většinou mluví stejným nebo navzájem srozumitelným jazykem, ale mají odlišný kulturní a náboženský základ, došly tak daleko, že se uchýlily k ozbrojenému konfliktu, který si vyžádal mnoho tisíc životů a zapříčinil masovou migraci rodin ze společenství, v nichž jejich předkové žili po staletí. (Existuje jen několik menších slovníkových rozdílů v tom, čím Srbové a Chorvatí mluví. Hlavní rozdíl je v abecedě: Srbové užívají cyrilici, Chorvatí latinku.)

Ztotožnění sociopolitické jednotky s jazykem neplatí o státu, formě politicky centralizované společnosti, která obvykle ve svých hranicích zahrnuje několik, nebo dokonce mnoho etnických skupin, každou se svou vlastní řečí. Mnohojazykový charakter jak historických, tak moderních států je zatemněn, protože stát je obvykle asociován s oficiálním nebo kvazioficiálním jazykem používaným většinou občanů. Například v bývalém Sovětském svazu sloužila ruština stále více jako společný jazyk po jeho celém obrovském území, i když počet rozlišných národností dosahoval jednoho sta a většina jejich jazyků se aktivně užívala. O Indii, přibližně třikrát tak lidnaté jako Sovětský svaz, ale zaujímající prostor představující jednu sedminu jeho území, se uvádí, že počet jazyků se rovná téměř dvěma stům. Ve Spojeném království přesahuje počet minoritních jazyků dnes užívaných číslo sto a ve Spojených státech téměř 8 procent populace pravidelně mluví jinak než anglicky. V několika afrických zemích, které mají jediný úřední jazyk, podle odhadu neméně než devět z deseti lidí pravidelně užívá více než jednoho jazyka.

Jestliže členové různých etnických skupin žijí jeden vedle druhého a jsou v častém styku, přinejmenším někteří z nich se naučí i jazyk nebo jazyky jiné než svou mateřštinu, a tak se stanou multilingvními. Termín multilingvismus označuje užívání nebo schopnost užívat dva nebo více jazyků. Nejběžnějším případem multilingvismu je bilingvismus, charakterizovaný schopností mluvit jazyky dvěma. Ne každý s touto definicí souhlasí. Přesně vzato bilingvní jsou jednotlivci, kteří mají schopnost užívat úplně a stejně dva jazyky ve všech situacích - jinak řečeno kteří jsou ambilingvní, kteří se vyrovnají rodilým mluvčím v každém tomto jazyku. Ale v praxi se tento termín užívá volněji, rozšiřuje se na ty, kteří dovedou v jiném než svém prvním jazyce spontánně tvořit smysluplné výpovědi.

Poměrně stabilní bilingvismus charakterizuje situaci ve Švýcarsku, které přiznává statut národního jazyka čtyřem - němčině, francouzštině, italské a retorománštině - , kde bilingvismus je běžný a trilingvismus zdaleka není vzácností. Zároveň žádný z těch jazyků se nerozvíjí na úkor ostatních, navzdory odlišnému počtu jejich obvyklých mluvčích (u němčiny je to přes 65 %, u retorománštiny méně než 1 %). V Kanadě, kde v roce 1969 byl oficiální statut udělen jak francouzštině, tak angličtině, většina bilingvních Kanadčanů žije v provincii Quebec, kde velká většina (přes 81 % v roce 1986) se považuje za francouzské Kanadany a mají se na pozoru před šířením angličtiny na úkor francouzštiny, dokonce i když velmi mnozí (asi 38 %) mluví oběma jazyky. Zvláště zajímavý případ multilingvismu existuje u indiánů v severozápadní Brazílii a v přilehlé části Kolumbie (Sorensen 1967). Skoro každý příslušník nejméně dvaceti různých kmenů v kulturně homogenní oblasti plyně užívá tři, čtyři i více oblastních jazyků. Zdrojem tohoto jevu je přísná kmenová exogamie, zvyk vyžadovat, aby partner v manželství pocházel z jiného kmene, což z multilingvismu činí kulturní normu spíše než výjimku. Děti se nejdříve naučí jazyky svých rodičů, v dospívání dva nebo více jazyků navíc a často ještě další v dospělosti.

Ale -běžněji je multilingvismus přechodovým a asymetrickým jevem. Během druhé poloviny 19. století se málo přistěhovalců z pracujících tříd, kteří přišli z evropského kontinentu do Ameriky, vůbec naučilo jazyk své nové přijaté vlasti, nebo aspoň ve větší míře. Ačkoli mnohé jejich děti užívaly jazyk, který se učily ve škole, jen jako druhý jazyk, staly se přesto bilingvními, nebo skoro bilingvními. V dalších generacích si však jen někteří udrželi aspoň omezenou pasivní znalost řeči svých předků. Mnoho z toho platí o indiánech ve Spojených státech: v průběhu dvacátého století v mnoha případech proběhl přechod z jejich rodných jazyků do angličtiny přes zprostředkující stadium bilingvismu, a jen u nejstarších příslušníků kmene se udržela upotřebitelná znalost původní řeči. Kde koncentra-

ce přistěhovalců zůstává vysoká, má bilingvismus tendenci přetrvat déle. Mnozí Latino-američané ve Spojených státech mluví španělsky doma a s krajany, ale jako prostředek styku s širší společností užívají angličtinu.

Rejstřík jazyků nebo jazykových variet dostupných členům sociopolitické jednotky má blízko k jednotnosti v malých, pevně integrovaných společnostech a sahá až k rozsáhlému repertoáru u takových multilingvních národů jako je Indie, bývalý Sovětský svaz nebo Spojené státy. Mezi těmito dvěma krajnostmi leží taková řečová společenství, která mají k dispozici dvě zřetelně odlišné formy jazyka, jednu běžně mluvenou (nižší) a druhou formální (vyšší). Takové užívání dvou variet jazyka členy řečového společenství pro dva odlišné soubory funkcí se označuje jako **diglosie**. Je typické, že z těchto dvou variet se ta běžně mluvená osvojuje jako první a užívá se pro běžnou konverzaci s příbuznými, přáteli nebo služebnictvem a dělníky, v groteskách, populárních rozhlasových a televizních programech, při vyprávění vtípů, příběhů a podobně. Formální varieta, která je prestižní, se učí ve škole a zaujímá většinu literárních, administrativních, právních a náboženských funkcí.

Případy diglosie jsou poměrně běžné. Švýcaři, kteří užívají německý standard jako formální varietu, plymně mluví švýcarským dialektem němčiny (Schwyzertütsch), tedy nižší varietou, vedle těch ostatních národních jazyků, které se naučili. Podobně klasická arabština, založená na normě koránu, doplňuje v mnoha zemích lokální nebo regionální dialekty arabštiny mluvené; a v Řecku se mluvená řečtina užívá vedle spisovné formy, z velké části odvozené od jejího klasického předchůdce. Ale v konkrétní řeči se žádný z jazyků bilingvního společenství ani ze dvou diglosních variet vždy přísně neodděluje. Dva Češi ve Spojených státech, kteří mluví česky, mohou užít anglická slova, fráze nebo věty, kdykoli se jim to může zdát pohodlnější, např. "Víš co? Popovídáme si pěkně u mě doma u piva. Ale než vlezeme do subway, let's buy some pastrami and potato chips!" Takový přechod z jednoho jazyka do druhého nebo z jedné variety do druhé se nazývá **přepínání kódů**.

Pidžiny

Mluvčí navzájem nesrozumitelných jazyků, kteří chtějí mezi sebou komunikovat, mají k tomu několik druhů prostředků. Rozšířený způsob, jak tuto jazykovou propast překlenout, je **lingua franca**, jazyk, na kterém se jako na médiu komunikace shodnou lidé mluvící různými prvními jazyky. V dnešní Indii běžně slouží jako lingua franca mezi mluvčími mnoha různých mateřských jazyků vlastních tomuto subkontinentu angličtina, která se rozšířila s britskou vládou. Angličtina, řeč dominantní společnosti, se stala také jazykem užívaným ke komunikaci příslušníky mnoha indiánských kmenů ve Spojených státech. A v Kupwaru, jihoindické vesnici s mluvčími čtyř odlišných jazyků - marathi, urdu, kannada a telugu -, kde skoro všichni mužští vesničané jsou bilingvní nebo multilingvní, mluvčí prvních tří jazyků "přepínali" mezi nimi tak dlouho, až se struktury místních variet dostaly velmi těsně k sobě (Gumperz - Wilson 1971).

Ještě jiný způsob, jak se jednotlivci a skupiny stýkají přes jazykové hranice, je užívání jazyků **pidžin**. Pidžin typicky vzniká, jestliže mezi mluvčími dvou nebo více navzájem nesrozumitelných jazyků vznikne potřeba spolu komunikovat jeden s druhým pro určité omezené nebo specializované účely, hlavně pro obchod. Protože pidžiny mají mnohem užší

rozsah funkcí než jazyky, které jsou jimi nahrazovány, mají omezený slovník, a protože musí být rychle naučitelné, aby byly účinné, mají i podstatně redukovanou gramatickou strukturu. Ze sociokulturního pohledu je důležitou charakteristikou pidžinu, že neslouží jako mateřský jazyk nebo první jazyk žádné určité skupiny.

Pidžin není výsledkem stejného vývoje, který prodělávají skutečné jazyky: vzniká náhle, když vznikne jeho potřeba, a přestane existovat, když již není vyžadováno, aby plnil svou původní funkci. Může trvat jen kolem jednoho desetiletí a jen zřídka přetrvává století. Pokud jde o fonologii a morfologii, je pidžin vždy jednodušší než první jazyk těch, kteří ho užívají, a většina jeho slovníku je založena nebo odvozena z jednoho z kontaktních jazyků.

Ačkoli jsou pidžiny obvykle spojeny s evropským kolonialismem, vyvinuly se všude tam, kde mluvčí odlišných jazyků byli v pravidelném, ale omezeném styku. Mezi hojnými příklady najdeme na angličtině založený čínský pobřežní pidžin, který mohl vzniknout již v 17. století, ale který se zvláště hojně rozšířil během století devatenáctého; z angličtiny vycházející maori-pidžin, běžný během počátečních let britské kolonizace Nového Zélandu; obchodnická navažština, pidžin zakládající se na navažštině a užívaný obchodníky amerického Jihozápadu, a různé koňské pidžiny usnadňující kontakty mezi mluvčími rozmanitých afrických jazyků užívaných v povodí řeky Kongo. Mnohé z dřívějších pidžinů, stejně jako ty, které dosud existují, jsou odrazem vlivu evropského kolonialismu během 18. a 19. století a opírají se o angličtinu, francouzštinu, španělštinu, portugalsčinu nebo holandsčinu.

Dobrou ilustraci vzniku, posloupnosti a zániku pidžinů lze získat z nedávných vietnamských dějin. Když Vietnam ovládali Francouzi jako součást Indočíny, pidžin na základě francouzském užívali ti Francouzi a Vietnamci, kterým scházela znalost jazyka druhých. Po porážce Francouzů u Dien Bien Phu v roce 1954 a po odchodu francouzského vojska nebylo již pidžinu třeba, a tak téměř zanikl. Se vstupem amerických bojových jednotek do Vietnamské republiky počátkem šedesátých let se rychle vyvinul na angličtině založený pidžin a převzal úlohu pidžinu opírajícího se o francouzštinu. Když pak američtí vojáci byli v roce 1973 staženi a politické události v roce 1975 vliv Spojených států ve Vietnamu náhle ukončily, nový pidžin skoro zmizel.

Ačkoli pidžinům typicky schází flexe a mají omezený slovník, mají vlastní strukturu a pohotově se adaptují na měnící se podmínky. Strukturální jednoduchost pidžinů je jejich výhoda a umožňuje mezikulturní komunikaci s minimálním úsilím. Redukce nebo úplná eliminace flektivních afixů, užívání morfologického opakování jako prostředku intenzifikace a zjednodušené syntaktické konstrukce způsobují, že zeměpisně oddělené pidžiny vypadají pozoruhodně podobně - tak podobně, že někteří vědci argumentují, že svou základní strukturou mohou všechny moderní a nedávné pidžiny docela dobře sahát nazpět k takovému prapidžinu, jako je šabir, původní lingua franca, středověký pidžin, založený na románských jazycích a užívaný v přístavech Středozemního moře až do počátku dvacátého století. Ale třebas jsou pidžiny strukturálně podobné, liší se podle jazyků, které jim dodaly většinu slovní zásoby.

Od pidžinů ke kreolštinám

Proces gramatické a lexikální redukce jazyků jako angličtiny nebo navažštiny na pidžin, označovaný jako pidžinizace, odráží omezení funkcí, kterým má pidžin sloužit. Bylo by

Namaliu tok orait long ol opisa go bek wok

OL SENIA pablik
sevan na ol plis
opisa husat i gat
nem long ripot
bilong piksa nogut
bai kisim bek wok
bilong ol.
Prait Minista Rab-
bie Namaliu i em moa
gutupela nau bikos
mejitret i askim pinis

long kirapim wanpela
wok painimaut long
dispela ol muvi.
Em i tok dispela wok
painimaut em bai
nupela wok. Em i no
wankain olsem ol ple-
man i wokim. Minista
bilong Jastis, Bernard
Narakobi i wok long
skelim yet ripot.
Mista Narakobi i

lukim pinis ripot orait
bai tokim Praim Min-
ista long wanem kain
ol samting ol i ken
mekim.

Mista Namaliu i tok
ol wokman bai wok
inap dispela wok
painim i redi bai ol i
kamap gen long kot.

Obr. 5.1: Tok pisin z Papuy-Nové Guineje. Wantok, týdeník z Papuy-Nové Guineje, je publikován skoro výlučně v tok pisin.

však nesprávně očekávat, že role, k níž jsou pidžiny určeny, je vždy nedůležitá. V mnoha případech začal pidžin užívat stále větší počet lidí a v stále se zvětšující oblasti, hlavně tehdy, když žádný z domácích jazyků si nemohl dělat nárok na prioritu opírající se o početnost populace nebo prestiž psaného jazyka. Zkrátka pidžin začal být všeobecně uznáván a mohlo se na něj spoléhat jako na nepostradatelný prostředek mezietnické komunikace. Za takových okolností způsobí rostoucí nároky na pidžin rozšíření jeho slovníku a propracování jeho skladby - proces opačný než pidžinizace. Může být vybaven psacím systémem a užíván ve sdělovacích prostředcích, může dostat polooficiální status, a může se dokonce stát mateřštinou těch dětí, v jejichž rodinách se stalo zvykem ho užívat. Tento proces expanze pidžinu do jiných jazykových funkcí se označuje jako kreolizace a jeho konečný výsledek jako **kreolština**. Kreolština je tedy pidžin, který se stal prvním jazykem nějakého řečového společenství.

Mezi mnoha místy na světě, kde tento proces proběhl, je Papua-Nová Guinea. To, co byl kdysi na angličtině založený pidžin s omezenými funkcemi, bylo pozvednuto během několika minulých desetiletí na jeden z oficiálních jazyků nyní nezávislého státu (viz obr. 5.1).

Je známý jako neomelanéština nebo tok pisin (z anglického talk pidgin); je to dnes lingua franca asi jednoho milionu lidí, kteří mluví zhruba sedmi sty domácími jazyky Papuy-Nové Guineje, a prvním jazykem asi 20 000 domácností (Mühlhäusler 1987: 178). Tok pisin si získal takovou prestiž, že je v něm vedeno víc parlamentních debat než v angličtině a zcela nedávno je možno jej slyšet i v univerzitních posluchárnách.

Nejméně tři čtvrtiny slovníku tok pisin jsou odvozeny z angličtiny, asi 15 % pak z domorodých novoguinejských jazyků, hlavně tolai (kuanua), zbytek z různých jazyků jiných, včetně němčiny. V singuláru má tok pisin osobní zájmena *mi* (já, mně), *yu* (ty, tebe) a *em* (on, ona, ono, jej, ji); tato zájmena zůstávají stejná, jsou-li podmětem, nebo předmětem. V první osobě plurálu se rozlišuje inkluzivní forma *yumi* (my, nás - zahrnující posluchače) a exkluzivní forma *mipela* (my, nás - nezahrnující posluchače); ve všech třech osobách plurálu se obvykle uvádí přesný počet (do tří), např. *yutupela* (vy dva) nebo *yutripela* (vy tři); forma *ol* existuje pro třetí osobu plurálu kromě očekávaného tvaru. Vlastnění je naznačeno slovem *bilong*, predikát se běžně naznačuje částicí *i* a tranzitivní slovesa mají sufix *-im*, kterým se také mění adjektiva na kauzativní tvary slovesné. Proto

Mi kukim kaikai bilong mi se přeloží jako 'I cook my food' (Vařím si jídlo), *Wanpela lek bilong mi i bruk* jako 'One of my leg is broken' (Jedna z mých nohou je zlomená), *Em i krosim mi* jako 'He scolded me' (On mi nadával) a *Ol i kapsaitim bensin* jako 'They spilled the gasoline' (Oni rozlili benzin).

Novoguinejská příručka bezpečného silničního provozu (*Rot Sefti Long Niugini*), která poučuje čtenáře třemi jazyky, obsahuje následující anglický odstavec a jeho ekvivalent v tok pisin:

If you have an accident, get the other driver's number, if possible, get his name and address too, and report it to the police. Don't fight or abuse him.

Sapos yu kisim bagarap, kisim namba bilong narapela draiva, sapos yu ken, kisim naim bilong em na adres tu, na tokim polis long em. Noken paitim em o tok nogut long em.

(Máte-li nehodu, zjistěte si číslo druhého řidiče, je-li to možné, také jeho jméno a adresu, a oznamte to policii. Neperte se s ním a neurázejte ho.)

I když **kreolštiny** jsou plnoprávné jazyky a v některých případech si našly cestu do sdělovacích prostředků stejně jako do vyučování na základních školách, přesto mají obyčejně menší prestiž než standardní evropské jazyky, které se užívají vedle nich a z kterých se odvozuje většina kreolského slovníku. Následkem toho někteří mluvčí kreolštin, hlavně ti, kteří bydlí ve městech a mají polo odborné zaměstnání, se snaží "vylepšit" svou řeč užíváním standardního jazyka jako modelu. Když se to děje, kreolština se mění a pohybuje se směrem ke standardnímu jazyku procesem, který je znám jako dekreolizace. Taková změna nyní probíhá v jamajské kreolštině, založené na angličtině, a vzniká kontinuum sahající od basilektu, varietě nejvíce odlišné od standardu a užívané členy vesnické pracující třídy, k akrolektu, městské varietě blížící se standardu, a proto vnímané jako prestižnější.

Velká většina pidžinů a kreolštin se nachází v pobřežních oblastech rovníkového pásu, kde byly díky obchodu běžným jevem kontakty mezi mluvčími různých jazyků, včetně jazyků dřívějších evropských koloniálních zemí. Některé nedávno pidžiny se však vyvinuly za jiných podmínek - například němčina *gastarbeiterů* ve Spolkové republice Německo, cizích dělníků, kterých tam přišlo z jižní a jihovýchodní Evropy několik milionů.

Pidžinům a kreolštinám se dostalo vážné pozornosti v míře, kterou zasluhují, teprve během posledního čtvrtstoletí. Některé z nejvíce podnětných (ale také kontroverzních) příspěvků k jejich poznání vypracoval Bickerton. Jedním z důležitých pojmů, založeným na studiu kreolštin, je Bickertonova hypotéza bioprogramu (1981), tj. předpoklad, že lidstvo musí mít vrozenou schopnost pro jazyk. Tato hypotéza je velmi podobná dřívější teorii "vrozenosti", probrané v 2. kapitole. Na podporu své teorie spojuje Bickerton pidžiny a kreolštiny s osvojováním jazyka dětmi a s původem jazyků. To proto, že syntax havajské kreolské angličtiny, kterou Bickerton dobře zná, má mnoho společných rysů s jinými kreolskými jazyky, a kognitivní strategie pro odvozování kreolštin z pidžinů jsou tak podobné, že mohou být součástí vybavení specifického pro lidský druh. Dále pak vrozené schopnosti, které umožňují dětem naučit se mateřskému jazyku, jim také pomáhají, když rozvíjejí pidžin do kreolštiny. Podle Bickertona musely být tedy některé základní kognitivní distinkce (jako specifický versus obecný a stav versus proces) založeny před procesem hominizace, a tyto distinkce jsou zřejmě v struktuře kreolštin stejně jako v nejrannějších stádiích osvojování jazyka.

Některé z nedávných výzkumů týkajících se pidžinů a kreolštin vyústily v "rozmazání" (blurring) rozdílů mezi těmito dvěma typy řeči (Jourdan 1991). Nyní se uznává, že jak pidžinové, tak kreolské variety jazyka mohou existovat vedle sebe a že se kreolština může stát hlavním jazykem jazykového společenství, aniž se stane jeho jazykem mateřským. Ale přesto se naše chápání pidžinů a kreolštin prohloubilo, protože se věnuje větší pozornost historickým a socioekonomickým okolnostem, za kterých pidžiny a kreolštiny vznikly (viz text 5.1).

Text 5.1: Kreolizace tok pisin

Rozšíření tok pisin po Nové Guineji velmi urychlila druhá světová válka. Novoguinejští muži, kteří byli přinuceni sloužit v různých cizích armádách, měli jen tok pisin jako společný jazyk. Navíc během války došlo k rozsáhlým přesunům domorodého obyvatelstva a s nimi se tok pisin rozšířil. Po válce bylo díky trvalému úsilí misionářů a pacifikačním programům různých cizích vlád tradiční válčení nebo nepřátelství mezi domorodými skupinami v Papui-Nové Guineji skoro odstraněno. To umožnilo lidem, aby opouštěli své rodné skupiny bez obav, že budou zabiti. Mobilita vzrůstá, jak se zlepšuje doprava, a mnoho lidí opouští své rodné vesnice, aby v městských oblastech hledali zaměstnání a zábavu. Když se takto skupiny mísí, tok pisin je jediným prostředkem dorozumění, kromě míst, kde se mluví hiri motu nebo anglicky, a tak se tok pisin běžně užívá ve veřejném životě měst v Nové Guineji. Stoupá počet sňatků mezi muži a ženami z různých jazykových skupin. Když takové páry žijí ve městech mimo domácí skupinu některého z partnerů, obecně mluví doma jen tok pisin a jejich děti si osvojují tok pisin jako jazyk mateřský. Takových mladých rodilých mluvčích jsou nyní tisíce.

(Woolford 1979: 3)

Černá angličtina: její užívání a vlastnosti

Černou angličtinu charakterizuje výslovnost, syntaktické struktury a slovník, kterých užívá značně velký počet severoamerických černochů. Někteří z těch, kteří mluví černou angličtinou, ji užívají obvykle nebo výlučně, jiní ji užívají v určitých situacích, v ostatních angličtinu standardní. Jakožto řeč velké části populace žijící v oblasti v rozměrech světadílu, je černá angličtina stejně nejednotná jako angličtina mluvená jinými Američany: vyznačuje se širokým rejstříkem výslovností a tvarů, které se do různé míry liší od sebe navzájem a od standardní angličtiny. Některé typy výslovnosti charakterizují jižanskou výslovnost obecně, bělošskou i černošskou, ačkoli se v černé angličtině objevují častěji nebo ve vyšším stupni.

Černou angličtinu, spíše mluvenou než psanou (s výjimkou spisovatelů, kteří se snaží věrně zachytit černou angličtinu svých postav), užívají s velkým účinkem ti černoši, kteří patří k vůdčím náboženským osobnostem a k bojovníkům za občanská práva, stejně jako černí záškoláci, trávící většinu času v ulicích černošských ghett. Studie zabývající se řečí amerických černochů opakovaně zdůrazňují důležitost, která se připisuje verbálním dovednostem. Černá angličtina neplní jen běžné komunikační funkce; patří k nim i funkce další, počínaje výpravnou poezií tzv. přípitků a konče úslužným stylem "legráček" ("shucking, jiving") na straně jedné, a agresivním verbálním chováním, které se označuje jako "upozorňování na sebe" ("signifying") na straně druhé.

Protože v černé angličtině existují nářeční varianty, je nutno se omezit jen na některé její nejvýraznější a společné rysy. Nemůže se očekávat, že tyto rysy jsou v řeči všech černochů, obzvláště některých z těch, kteří už po generace žijí na severu Spojených států. Většinou tyto rysy charakterizují nestandardní varietu angličtiny, kterou mluví málo placení černoši

v městských ghettech na severu Spojených států a jinde, o varietu, která se označuje jako černá lidová angličtina (Black Vernacular English).

Pokud jde o probíhající vývojové změny v černé lidové angličtině, vědci nejsou jednotní. Někteří věří, že pokračuje dlouhá, pomalá dekreolizace, tj. že řeč černochů se přibližuje angličtině, kterou mluví nečernoši. Jiní, včetně Labova, ve svých statích píší, že černá lidová angličtina se zdá rozcházet nejen se standardní angličtinou, ale také s regionálními a místními dialekty bělochů, jakožto důsledek vzrůstající segregace a izolace městských černochů od ostatní společnosti, a to navzdory sjednocujícímu vlivu médií. Je-li tomu tak, děti, které mluví černou lidovou angličtinou, se budou muset potýkat s ještě většími potížemi, když v šesti letech vstoupí do prostředí, které užívá překvapivě odlišný kód.

Jak vznikla černá angličtina?

Tato otázka úzce souvisí s otázkou Jaký je vztah variet černé angličtiny k americké angličtině obecně? Mínění vědců o tom se různí. Někteří tvrdí, že černá angličtina je jen jiný dialekt americké angličtiny. Snaží se ospravedlnit tuto interpretaci poukazem na to, že se žádný ze znaků černé angličtiny významně neliší od těch, které se najdou v jiných anglických nářečích nebo v historickém vývoji angličtiny jako celku. Například dvojitý zápor, který je odsuzován jako jeden z hlavních hříchů proti "gramatické správnosti v angličtině", se v široké míře užíval v alžbětinské době (má jej i čeština); jeho zachování v černé angličtině je možno interpretovat jako konzervativní rys. Naopak na ztrátu koncovky -s v 3. osobě singuláru můžeme nahlížet jako na pokračování zjednodušující tendence, která charakterizuje angličtinu po celou její historii. Černá angličtina udělala to, že zrušila poslední zbylý sufix v paradigmatu přítomného času sloves, něco, co může nastat v standardní nové angličtině během příštích několika staletí. Zjednodušování standardní angličtiny se vůbec nezpomaluje, jak můžeme vidět ze stále častějšího nahrazování předmětového tvaru zájmena *me* podmětovým tvarem *I*, například ve spojení *between you and I* ('mezi vámi a mnou'), což lze dnes slyšet dokonce i na předních televizních stanicích a od amerických kongresmanů.

Proti nářeční interpretaci stojí tvrzení, že černá angličtina je natolik odlišná a nezávislá na standardní angličtině, že zasluhuje být zařazena mezi kreolštiny na angličtině založené, kde by byla ve společnosti kreolštiny jamajské a gullah, kreolštiny, která přežívá na Sea Islands u pobřeží Jižní Karolíny a Georgie. Ačkoli černá angličtina je dnes méně odlišná od standardní angličtiny než jamajská kreolština nebo gullah, jistý počet podobností mezi černou angličtinou a oběma kreolštinami stojí za pozornost, například určité výslovnostní vzory, ztráta -s v 3. osobě singuláru a posesivního 's, dvojitý negace, nulová spona (ztráta tvarů slovesa *be*, např. *He rich 'on [je] bohatý*'), podobně jako v ruštině), některé zbytky afrikanismů aj. Z toho plyne reálná možnost, že k formování černé angličtiny přispěl proces kreolizace.

Vznik černé angličtiny se datuje od 17. století, kdy se z Bristolu, Liverpoolu a jiných anglických přístavů plavily otrokářské lodě s laciným zbožím, jež se vyměňovalo na západoafrickém pobřeží za černochoy, kteří byli zas prodáváni na Karibských ostrovech a v jižní části Severní Ameriky, aby pracovali na plantážích. Lodě se pak vracely do Anglie, naložené cukrem, tabákem, bavlnou a jiným zbožím, a cyklus se opakoval. Aby se minimalizovalo nebezpečí organizovaných vzpour, náklady budoucích otroků se shrmažďo-

valy z různých kmenů, mluvících odlišnými jazyky. Prozrazuje to svědectví kapitána Williama Smithe z roku 1744:

Pokud jde o jazyky Gambie, je jich tolik a jsou tak různé, že domorodci z obou stran řeky si nemohou rozumět; což, když se vhodně vezme v úvahu, je nemalé štěstí pro Evropany, kteří tam jedou, aby obchodovali s otroky; ... nejbezpečnější způsob je obchodovat s různými národy ... a když máme několik z každého druhu na palubě, nebude více pravděpodobné, že by se jim podařilo nějaké spiknutí, než že dokončí babylonskou věž (1744: 28).

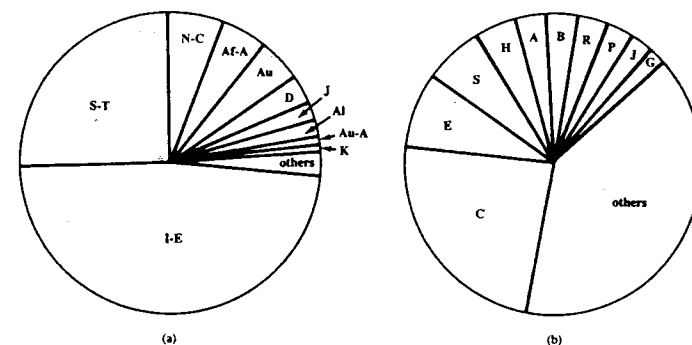
Je pochopitelné, že se potřeba pidžinu (nebo pidžinů) vyvinula dokonce předtím, než lodě opustily africké pobřeží: zajatci si museli najít prostředek komunikace, aspoň o životně nejdůležitějších věcech, nejen mezi sebou, ale také se svými vězniteli a dozorcí a dokonce i potom, když zajatci byli prodáni do otroctví v Novém světě, potřeba pidžinů trvala dál, z podobných důvodů, které jim daly vzniknout na začátku. V oblasti Louisiany se pidžin zakládal na francouzštině; jinde na Jihu se opíral o angličtinu. Podle J. L. Dillarda, jednoho ze zastánců kreolské hypotézy, "když vyrostly nové generace užívající jen pidžin, ten se kreolizoval ... do plantážní kreolštiny" (Dillard 1972: 22).

Který ze dvou výkladů je přijatelnější, nářeční nebo kreolistický? Podle Burlinga (1973) oba lze podpořit důkazy: černá angličtina má některé rysy stejné se standardní angličtinou a jiné s kreolštinami, jako například jamajskou nebo gullah.

Svět jazyků

Snad nám připadá překvapující, když slyšíme, že nikdo přesně neví, kolika jazyky se na světě dnes mluví. Jak jsme uvedli v předchozí kapitole, přibližný dobrý odhad umístuje součet někam mezi pět až šest tisíc. Tento počet zahrnuje kreolské jazyky, ale vylučuje pidžiny, stejně jako tisíce jazyků, které během historie a prehistorie beze stopy zmizely. Nedostatek přesnosti při odhadu jazykové rozmanitosti světa má několik důvodů. Několik dalších jazyků bude nejspíš objeveno v těch oblastech světa, které jsou probádány stále ještě jen částečně, zvláště v rovníkovém deštném pralese Jižní Ameriky, Afriky a Nové Guineje. Některé jazyky jsou na samé hranici vyhynutí, v současné době jich užívá ne více než hrstka lidí, a dokonce ne obvykle. Pak také není vždy snadné rozhodnout, zda dva dialekty se dostatečně liší, aby se staly vzájemně nesrozumitelnými, a proto si zasloužily status dvou jazyků různých. V tomto směru někdy převažují sociokulturní hlediska nad lingvistickým kritériem vzájemné srozumitelnosti. Například Češi a Slováci mezi sebou komunikují ve svých jazycích bez nejmenších potíží, ačkoli Češi a Slováci mají své vlastní standardy a literární tradice, stejně jako slovníky a učebnice. Kdyby se těmito dvěma jazyky mluvilo v blízkých vesnicích někde v Nové Guineji, byly by nepochybně klasifikovány jako dvě nářečí téhož jazyka. Pokud jde o počet dialektů těch jazyků, kterými se mluví dnes po světě, součet by dosáhl desítek tisíců, jestliže by pro někoho bylo zajímavé takový počet zjišťovat.

Číslo 5000 (nebo více) jazyků je pozoruhodný počet, když uvážíme, že každý představuje odlišný prostředek komunikace, s vlastní, propracovanou strukturou a jedinečným způsobem psání kulturního světa jeho mluvčích. Když však uvažujeme počet mluvčích, velká většina dnešního obyvatelstva světa užívá relativně malého počtu jazyků. Je zřejmé, že v tomto směru byli mluvčí některých jazyků úspěšnější než mluvčí jazyků jiných, ať už díky výbojům, dějinné náhodě nebo některým jiným okolnostem. Velice nerovnou distribuci mluvčích jazyků světa graficky znázorňuje obr. 5.2.

Obr. 5.2: Jazyky světa a jejich mluvčí. Odhady relativních počtů mluvčích patřících k deseti hlavním jazykovým skupinám (rodinám) jsou graficky zachyceny na obr. (a). Použité zkratky:

- I-E indoevropská: většina jazyků, kterými se mluví v Evropě, z nichž některé se rozšířily i do jiných částí světa, a zčásti jazyky, kterými se mluví v Indii a jihozápadní Asii
- S-T čínsko-tibetská: různé tibetské, barmské a čínské jazyky v jihovýchodní Asii
- N-C nigero-konzská: většina jazyků, kterými se mluví v západní, střední a jižní Africe, včetně jazyků bantuských
- Af-A afroasiatská: různé semitské, berberské, kušitské a čadské jazyky, kterými se mluví v severní Africe a jihozápadní Asii, a zaniklá (stará) egyptština
- Au austronéská: jazyky užívané v rozsáhlé oblasti sahající od Madagaskaru na východ přes Malajský poloostrov k Havaji a Velikonočnímu ostrovu
- D drávidská: jazyky, kterými se mluví především v jižní Indii a v částech Srí Lanky
- J japonská: japonština, kterou někteří vědci považují za vzdáleně příbuznou s rodinou altajskou
- Al altajská: jazyky, kterými se mluví od Turecka na západě přes Střední Asii na Sibiř
- Au-A austroasiatská: jazyky, kterými se většinou mluví v jihovýchodní Asii (Laos, Vietnam, Kambodža), ale také v některých částech Indie
- K korejská: jazyk obou Korej, považovaný některými vědci za vzdáleně příbuzný s japonštinou nebo altajskou rodinou
- Jiné: mnoho rozmanitých jazyků, které patří k četným jazykovým skupinám a kterými se mluví v Eurasii, Africe, Austrálii, a všechny domorodé jazyky Nového světa - dohromady až 3000 jazyků, neboli polovina celosvětového počtu.

Odhady relativních počtů mluvčích hlavních deseti mateřských jazyků jsou graficky zachyceny v sestupném pořádku na obr. (b). Použité zkratky: C = čínské jazyky a dialekty, E = angličtina, S = španělština, H = hindština, A = arabština, B = bengálština, R = ruština, P = portugalština, J = japonština, G = němčina; "ostatní" zahrnuje zbývajících 5000 - 6000 jazyků světa

Co do počtu mluvčích jsou nejpočetnější úřední nebo poloúřední jazyky (v sestupném pořádku): angličtina, čínské jazyky, hindština, španělština, ruština, francouzština, arabština, portugalština, malajština (včetně indonéština) a bengálština.

(Údaje podle: David Crystal 1987.)

I povrchní celkový přehled, který by zahrnul jen přirozené jazyky, by byl poněkud neúplný, kdybychom zanedbali to, že existují umělé nebo pomocné jazyky, aby usnadnily mezinárodní komunikaci. Ačkoli jich bylo navrženo - jak se uvádívá - během posledních několika staletí několik set, jen pár jich dosáhlo určitého stupně přijetí a užívání, z nichž esperanto, staré přes sto let, je nejrozšířenější. Ale přes snahy učinit esperanto oficiálním mezinárodním jazykem nemá angličtina, mateřský jazyk asi 350 milionů lidí a oficiální i polooficiální jazyk, sloužící další miliardě lidí, velkou, ba snad žádnou konkurenci.

Shrnutí a závěry

Ačkoli se nyní mluví asi 5000 - 6000 jazyky, které lze zařadit do několika set jazykových skupin (rodin), převážná většina lidí mluví jazyky, které patří do toliko asi desítky jazykových rodin, díky většině mluvčích s jazyky indoevropské rodiny na prvním místě seznamu. Celosvětové rozšíření angličtiny a různých jiných evropských jazyků se datuje od počátku objevitelské éry v polovině 15. století.

Znalost jen jednoho jazyka, typická pro většinu Američanů s angličtinou jako mateřtinou, je neobvyklá ve zbytku světa, kde stamiliony lidí dovedou mluvit několika jazyky nebo jazykovými varietami - tedy jsou multilingvní nebo diglosní. Mezi velkou pestrostí jazyků zauímají zvláštní místo pidžiny: ačkoli jsou strukturované a účinné jako prostředek komunikace, jejich slovník je omezený, protože nejsou určeny k tomu, aby plnily širokou škálu funkcí, které charakterizují jazyky plně rozvinuté.

Ačkoli mnoho lidí mluví jen jedním jazykem, znají aktivně, nebo aspoň pasivně několik jeho dialektů a řečových stylů. Všichni mluvčí mají své individuální idiolekty. Jednou zvláštní varietou angličtiny, kterou se mluví ve Spojených státech, je černá lidová angličtina, užívaná hlavně černochy v ghettech velkých městských center.

6

Jazyk a kultura

O povaze vztahu mezi jazykem a kulturou se přemýšlelo dlouho předtím, než byla antropologie uznána jako plnoprávný vědecký obor. Jedním z těch, kteří měli o tom velmi určitou představu, byl Wilhelm von Humboldt (1767 - 1835), známý německý diplomat a učenec. Napsal: "Duševní vlastnosti a struktura jazyka národa tak těsně splývají, že je-li dáno jedno z nich, měli bychom být schopni odvodit v plném rozsahu to druhé ... Jazyk je vnější projev ducha národa; jeho jazyk je jeho duch, a jeho duch je jeho jazyk; je těžké si představit dvě totožnější věci."

V minulosti byly jazyk, kultura a rasa často spojovány dohromady, jako kdyby jedno automaticky implikovalo ostatní. Moderní antropologové považují Humboldtovu formulaci v té podobě, jak ji užil, za nepřijatelnou. Jedním z úkolů a úspěchů antropologie je to, že ukazuje, že kultura, rasa a jazyk jsou v historii oddělitelné. Ačkoli je pravda, že se lidská kultura ve své velké komplexnosti nemohla vyvinout a je nemyslitelná bez pomoci jazyka, mezi jistými typy kultury a jistým typem jazyka nebyla dosud zjištěna žádná korelace. Ve skutečnosti existovaly a dosud existují oblasti na světě, kde společnosti sdílejí velmi podobnou kulturní orientaci, ale mluví jazyky, které jsou nejen navzájem nesrozumitelné, ale ani příbuzné ani strukturou podobné. Tak tomu bylo například u severoamerických indiánů Velkých plání, kteří měli mnoho stejných nebo velmi podobných kulturních charakteristik, ale jejichž jazyky patřily do nejméně šesti různých jazykových rodin: algonkinské (například arapažština a šajenština [Cheyenne]), súske (například jazyk Vraních indiánů [Crow] a dakotština), utoaztécké (například šošonština a komančština), atabaskické (sarsijština [Sarcee] a kajovská apačština [Kiowa Apache]), kadoské [Caddoan] (jazyk Vičitů a Pónijců) a kajovsko-tanoské (kajovština). Platí to i naopak: Estonci a Lapponci mluví příbuznými jazyky (obojí patří do finské větve ugrofinské podrodiny uralské jazykové rodiny), ale jejich kultury jsou zcela odlišné. Neexistenci jakéhokoli vnitřního vztahu mezi tělesným typem národa, kulturou a jazykem vyhlášoval Boas znovu a znovu, především ve svém osmdesátistránkovém úvodu k prvnímu dílu knihy *Handbook of American Indian Languages* (1911).

Téma vztahu mezi jazykem a kulturou bylo také v popředí v díle Sapirově. Ačkoli Sapir byl přesvědčen, stejně jako dříve Boas, že "jazyk a kultura nejsou vnitřně spojeny", přesto věřil, že "jazyk a naše myšlenkové pochody jsou neodlučitelně propojeny a jsou v jistém smyslu jedno a totéž" (Sapir 1921: 228, 232). Protože Sapirovy práce vzbudily velký zájem o otázku, jak jazyky ovlivňují kulturu svých mluvčích, je důležité probrat nedávné dějiny této otázky detailněji a prozkoumat ji z perspektivy dnešní antropologie.

Podnětnost Sapirových prací

Sapir, který přišel do Spojených států jako pětiletý, se seznámil s Boasem na Kolumbijské univerzitě, když pracoval na své disertaci. Šíře Boasových znalostí a jeho terénní zkušenosti naň udělaly takový dojem, že přešel od germanistiky k antropologii. Od té doby věnoval většinu energie studiu indiánských jazyků. Hojně publikoval a jeho kniha *Language* (1921) je až dodnes klasická.

Ve své práci *Time Perspective in Aboriginal American Culture* (1916) Sapir rozebírá různé metody, které je možno uplatnit při vypracovávání kulturní chronologie původní Ameriky všude tam, kde svědectví indiánů a historické nebo archeologické doklady buď scházejí, nebo dostatečně až vůbec nepomáhají. Sapir zjišťuje, že ve srovnání se změnami v kultuře přicházejí jazykové změny pomaleji a pravidelněji a že jazyk je daleko kompaktnější a samostatnější než kultura, bereme-li jej jako celek, a proto z velké části nepodléhá uvědomělé racionalizaci ze strany mluvčích. Větší převraty, ať již násilné nebo ne, obvykle hluboce přeměňují strukturu společností, ve kterých k nim dochází, ale jazyky zůstávají nezměněné, s výjimkou relativně menších úprav ve slovní zásobě.

Dva příklady z mnoha, které Sapir uvádí, ilustrují, jak využívá jazyka jako klíče ke kulturní minulosti společnosti. Mnohé indiánské kmene mohly vidět horu Mount Shasta v severní Kalifornii. Z nich členové kmene Hupa označovali horu popisným pojmenováním *nin-nis-ʔan tak-gai* 'bílá hora', zatímco kmen Yana užíval jména *wa'galu*, slovo, které se už nedá přeložit ani analyzovat. Podle Sapira je tedy yanaské slovo nepochybně mnohem starší a z toho je možno usuzovat, že krajina, nad níž se Mount Shasta tyčila, byla domovem Yanů dříve, než do té oblasti přišli členové kmene Hupa. Anebo na severozápadním pobřeží se Sapir zabýval slovem *to'kwa'na*, které označuje soubor kmenových vlčích obřadů. Protože pro slova v jazyce Nutků [Nootka] je charakteristické, že jsou jednoslabičná (tvoří je posloupnost souhláska-samohláska-souhláska) spíše než trojslabičná, tvar termínu ukazuje, že spolu s obřadem je Nutkové převzali od jiného kmene. A skutečně sousedící národ Kwakiutlů [Kwakiutl] má vlčí tanec, který označuje slovem, jež se ukazuje být zdrojem slova v jazyce nutka. V tomto případě jazyková data naznačují, že jiným kmenem byly přejaty nejen aspoň nějaké aspekty kulturního komplexu, ale že také asi byly zdrojem vlivu.

Ale to, co upoutalo pozornost velmi mnoha vědců a na několik desetiletí inspirovalo aktivní výzkum, byl hlavně jeden odstavec v referátu, který Sapir v roce 1928 pronesl na vědeckém shromáždění v New Yorku a kterého se zúčastnili jak lingvisté, tak antropologové:

V jistém smyslu je struktura kulturních vzorců civilizace zaznamenána v jazyce, který tu civilizaci vyjadřuje ... Jazyk je průvodcem po "společenské skutečnosti". Ačkoli se o jazyce obvykle nesoudí, že je zvláště zajímavý pro badatele ve vědě o společnosti, silně podmiňuje celé naše myšlení o společenských problémech a procesech. Lidské bytosti nežijí samy v objektivním světě, ani samy ve světě společenské činnosti, jak se to obvykle chápe, ale jsou z velké části vydány napospas tomu určitému jazyku, který se v jejich společnosti stal vyjadřovacím prostředkem ... Podstata věci je v tom, že "skutečný svět" je z velké části neuvědoměle vystaven na jazykových zvyklostech skupiny. Žádné dva jazyky nejsou nikdy dost podobné, abychom o nich mohli soudit, že reprezentují stejnou společenskou realitu. Světy, v nichž různé společnosti žijí, jsou různé světy, nikoli jen týž svět, opatřený různými nálepkami (Sapir 1929: 209).

Nejprovokativnější bylo tvrzení, že lidé jsou vydáni napospas jazyku, kterým náhodou mluví.

Whorfova hypotéza o jazykové relativitě

Zatímco Boasovy a Sapirovy myšlenky, týkající se vztahu jazyka a kultury, ovlivnily především jen jejich žáky a jiné vědce, práce Whorfovy upoutaly pozornost vzdělané

veřejnosti. Benjamin Lee Whorf (1897 - 1941), vzděláním chemický inženýr, byl inspektorem požární ochrany a později vedoucím pracovníkem jedné novoanglické protipožární pojistovny. Ačkoli pro tuto společnost pracoval až do své předčasné smrti, v roce 1931 se zapsal do kurzu na Yalesově univerzitě, aby absolvoval postgraduální studium u Sapira, který byl právě na této univerzitě ustanoven profesorem. Z Whorfových četných následujících publikací jsou nejznámější ty, v kterých vysvětloval, co bývá některými označováno jako Sapir-Whorfova hypotéza, ale co se výstižněji nazývá **Whorfova hypotéza**. Rozvíjeje Sapirovy myšlenky, Whorf napsal:

"Základ jazykového systému (jinými slovy gramatika) každého jazyka není jen reprodukcí nástroj pro tlumočení myšlenek, ale spíše je sám formuje ... Pítváme přírodu podle čar daných našimi rodnými jazyky ... organizujeme ji do pojmů a podle toho přisuzujeme významy, hlavně proto, že jsme účastníky dohody takto ji organizovat - dohody, která platí v celém našem řečovém společenství a je uzákoněna ve strukturách našeho jazyka ... Ne všichni pozorovatelé... jsou vedeni stejnými hmotnými důkazy k stejnému obrazu světa, pokud jejich jazykové pozadí není podobné." (Whorf 1940a: 231)

Whorf dále tvrdí, že "uživatelé zřetelně různých gramatik jsou svými gramatikami směřování k různým typům pozorování ... a proto nejsou jako pozorovatelé stejní, ale musí dospět k poněkud odlišným pohledům na svět" (Whorf 1940b: 61). V těchto pasážích Whorf předkládá dva principy: princip **jazykového determinismu**, podle něhož způsob, jak myslíme, je determinován jazykem, kterým mluvíme, a princip **jazykové relativity**, podle něhož rozdíly mezi jazyky se musí odrážet v rozdílech světového názoru jejich mluvčích.

Mnoho příkladů, které Whorf užívá, aby podpořil svá tvrzení, pocházejí z hopijštiny [Hopi], jazyka, kterým mluví indiáni v pueblech severovýchodní Arizony. I když Whorf v roce 1938 vesnice Hopijců krátce navštívil, data pro svou gramatiku jejich jazyka (1946) získal od rodilého mluvčího hopijštiny, který žil v New York City. V článku, v němž se zabýval gramatickými aspekty sloves v hopijštině, Whorf tvrdí, že Hopijci "mají jazyk, který je lépe vybaven na to, aby se vypořádal s kmitavými jevy (jevy, pro něž je kmit charakteristický) než naše nejnovější anglická vědecká terminologie" (1936: 131). Mezi jeho příklady najdeme slovesné formy *wa'la* '(kapalina) vytváří vlnu, cákne', *tí'ri* 'náhle začne' a *ʔi'mi* 'vybuchne, vystřelí jako puška'. Tato a jiná slovesa se mohou změnit z bodového aspektu (termín, kterého se užívá k označení slovesné činnosti soustředěné do velmi krátkého časového období) na segmentativní aspekt opakováním (reduplikací) jejich posledních dvou hlásek a připojením koncovky *-ta*, takže se vytvoří formy *wala'lata* 'zmítá se ve vlnách', *tí'ri'rita* 'chvěje se, třese se' a *ʔi'mi'mita* 'hřmí'. Zatímco v angličtině může rozdíl mezi něčím, co se stane jednou krátce, a něčím, co se po nějakou dobu opakovaně odehrává, vyžadovat použití různých slovních spojení (například "it explodes" proti "it is thundering" nebo "it makes a wave" proti "it is tossing in waves"), mluvčí hopijštiny to vyjadřuje jednoduchým prostředkem gramatickým. Whorfovými slovy řečeno příklad ilustruje, "jak hopijština mapuje určité pole něčeho, co můžeme nazvat primitivní fyzikou ... s velmi důkladnou důsledností a nemálo věrnou vědeckou přesností" a jak "jazyk vytváří organizaci zkušenosti" (1936: 130-131).

V jiném článku, napsaném v polovině třicátých let, ale publikovaném až devět let po Whorfově smrti, autor prohlašuje, že "hopijština neobsahuje slova, gramatické tvary, konstrukce nebo výrazy, které přímo označují to, čemu říkáme ČAS, tj. minulost, přítomnost, budoucnost ... nebo které dokonce poukazují na prostor takovým způsobem, že

vylučují onen prvek rozsahu nebo existence, který nazýváme ČASEM" (1950: 67). Místo toho jsou velké souřadnice vesmíru pro Hopijce zjevnou objektivní skutečností a rozvíjející se subjektivní sférou lidské existence.

Whorf ilustruje svůj pojem jazykové relativity tím, že jako příklad užívá apačského ekvivalentu anglické výpovědi "It is a dripping spring" (která odkazuje k vodnímu prameni - česky asi 'črčící pramen'). "Apač vybuduje sdělení na slovesu *ga*: 'být bílý' (což zahrnuje 'čistý, bezbarvý' apod.). Prefixem *nō-* se zavádí význam pohybu dolů: 'bělost se pohybuje směrem dolů'. Pak se přednese předpona *tó*, znamenající 'vodu' i 'pramen'. Výsledek odpovídá našemu 'dripping spring', ale synteticky to je: 'jako voda, nebo prameny, bělost se pohybuje dolů'. Jak naprosto nepodobné našemu způsobu myšlení!" (Whorf 1941a: 266, 268).

Když Whorf pokračuje v rozvíjení hypotézy, že jazyk a kultura zrcadlí jedno druhé, srovnává hopijštinu se západoevropskými jazyky (užívá zkratky SAE - Standard Average European - 'standardní průměrná evropština'). Podle něho rozdíl mezi hopijštinou a SAE, pokud jde o jejich jazykovou strukturu, se odráží v "obvyklém myšlení" a "obvyklém chování". Například hopijšsky "mikrokosmos se zdá analyzovat realitu převážně jako události, nebo lépe 'stávání se', ke kterému se odkazuje dvojím způsobem, objektivním a subjektivním (1941b: 84); důraz se klade na soulad s rozvíjejícími se silami přírody, a to pomocí uvědomělé účasti. Na rozdíl od toho mluvčí SAE pojmají vesmír hlavně jako věci a čas jako rozvrh událostí. Jazyky SAE užívají mluvnického času k tomu, aby označili dobu, v které se uskutečňuje nějaká činnost (jako v minulosti, přítomnosti, budoucnosti, nebo - ještě přesněji, - jako ve větě "I had eaten" - ukončení činnosti před určitým minulým časem). Není pak divu, že mluvčí západoevropských jazyků mají tendenci stále upínat pozornost k "zápisům, deníkům, účtování, počítání ... kalendářům, chronologiím ... kronikám, historiím ... a rozpočtům" (1941b: 88).

To, co vyplývá z Whorfovy hypotézy o jazykové relativitě a determinismu, je závažné. Jestliže jsou světový názor a chování lidí významně ovlivněny strukturou jazyka, kterým hovoří, a jestliže se jazyky svou strukturou liší, pak možnost mezikulturní komunikace a porozumění je pravděpodobně značně oslabená, pokud je vůbec uskutečnitelná. Proto se Whorfovým myšlenkám dostalo značné pozornosti a po druhé světové válce vybudily po řadu let mnoho diskusí. Z dnešního hlediska se však ukazuje, že Whorf ve své hypotéze nadsazoval. Ukažme si dále, proč.

Jazyk, kultura a světový názor: ještě jednou o vztazích mezi nimi

Abychom mohli užitečně diskutovat o vztahu mezi jazykem a kulturou, musíme pečlivě vymežit, jaké významy tyto termíny mají. Jak jsme již viděli, označuje termín *jazyk* komplex obecně lidských schopností k hlasové komunikaci, neboli prostě dar řeči. V druhém významu (určitý, specifický jazyk) se označuje jeden z několika tisíců systémů orální komunikace, užívaný různými lidskými společnostmi. Jazyk obecně je částí lidského genetického vybavení, zatímco **jazyk** v druhém smyslu "určitý, nějaký jazyk" musí být během dětství naučen, spolu s mnoha neverbálními složkami určité kultury. "Nějaký jazyk" je v jistém smyslu stejně vázán na kulturu jako tradiční zvyky a hodnotové orientace charakteristické pro společnost, která ho (tj. jazyk) užívá. Dále je vhodné, když v tomto

kontextu o jednotlivých jazycích mluvíme, rozlišovat aspoň dva aspekty jazyků: **lexikum** (slovní zásoba, slovník) a jejich strukturu (obvykle označovanou jako gramatika).

Termín **kultura** je také mnohoznačný. Komplexně se chápe tak, že označuje celý systém naučeného lidského chování, předávaného z generace na generaci. Když však mluvíme o "nějaké kultuře", je nadbytečné, přesně vzato, mluvit o jazyce, protože každý určitý jazyk je jednou formou (i když autonomní) naučeného chování, a proto částí kultury. Řešením tohoto terminologického překrývání by bylo, kdybychom rozlišovali mezi neverbální kulturou a odpovídajícím jazykem. Neverbální kulturu lze dále dělit na mentální kulturu (k ní patří například světový názor nebo hodnotové orientace), kulturu týkající se chování (např. očistění bot před vstupem do domu nebo transplantace srdce) a - podle některých antropologů - materiální kulturu, tj. materiální produkty chování (např. plechovka na pi vo nebo radioteleskop). Předměty materiální kultury jsou obvykle výsledkem uplatnění kultury chování (rukodělné dovednosti) a mentální kultury (vědomostí).

Jestliže je pravda, že všechny jazyky, bez ohledu na povrchní rozdíly, sdílejí některé univerzální rysy -, nebo jinak řečeno, jestliže struktura jazyka je nějak determinována strukturou lidského mozku - pak by bylo lze vidět věc tak, že lidská zkušenost je organizována obecně. V takovém případě by alespoň v teorii problém vztahu mezi jazykem a kulturou přestal existovat.

Není pochyb o tom, že slovník každého jazyka zrcadlí vše, co je ve středu pozornosti neverbální kultury, tj. že ty aspekty kultury, které jsou pro členy společnosti důležité, jsou obdobně zdůrazněny ve slovní zásobě. Tak například slova podávající různé charakteristiky velbloudů (věk, plemeno, pohlaví, funkce, fyzický stav atd.) jsou nepochybně početnější v jazyce beduinů, kteří jsou na velbloudech závislí, než v angličtině; naproti tomu slovník americké angličtiny je bohatě zásobený jmény značek a modelů automobilů, a nová jména modelů různých značek k nim každoročně přibývají. V pintupi, jednom z domorodých australských jazyků, je nejméně deset slov označujících různé druhy dřer, které je možno najít v přírodě nebo ve vyrobených předmětech: *mutara* je zvláštní otvor v oštěpu, *pulpa* je králičí nora, *makampa* je doupeč varana, *katarta* je díra, kterou po sobě varan zanechává, když se prohrabe na povrch země po přezimování apod. Tento příklad také ukazuje, že i když nějaký jazyk nemá jednoslovný ekvivalent pro slovo jazyka jiného, je možno opatřit si adekvátní překlad pomocí popisu (který v případě slova *katarta* může mít například v češtině čtrnáct slov). Aby se jazyky vyhnuly mnohomluvnosti nebo užívání výpůjček, tvoří často nová slova. Před několika lety se jeden americký antropolog rozhodl, že je potřebný příbuzenský termín, který by zahrnoval jak význam slova *nephew* (synovec), tak *niece* (neteř), a razil výraz *nibling*, přičemž použil jako model slovo *sibling* (sourozenec). Ale činit z toho závěr, že neexistence ekvivalentů mezi různými lexiky musí vždy být spojena s různým vnímáním světa, by bylo přitaženo za vlasy.

Také Whorfovy příklady z hopijštiny vyžadují komentář. Jak uvádějí Charles F. Voegelin, Florence M. Voegelinová a LaVerne Masayesva Jeanne (1979), vztah mezi bodovým a segmentativním aspektem není tak přímočarý, jak to Whorf popisuje: například o všech nereduplikovaných kmenech bez koncovky *-ta* není možno říci, že vyjadřují bodový aspekt. Dále ačkoli mluvčí hopijštiny málo dbají o rozdíl mezi budoucím a nebudoucím, přece jenom naznačují čas temporálními adverbii, sufixem *-ni* (budoucnost) a gnómičným sufixem *-ŋwi* (znamenajícím, že něco platí obecně).

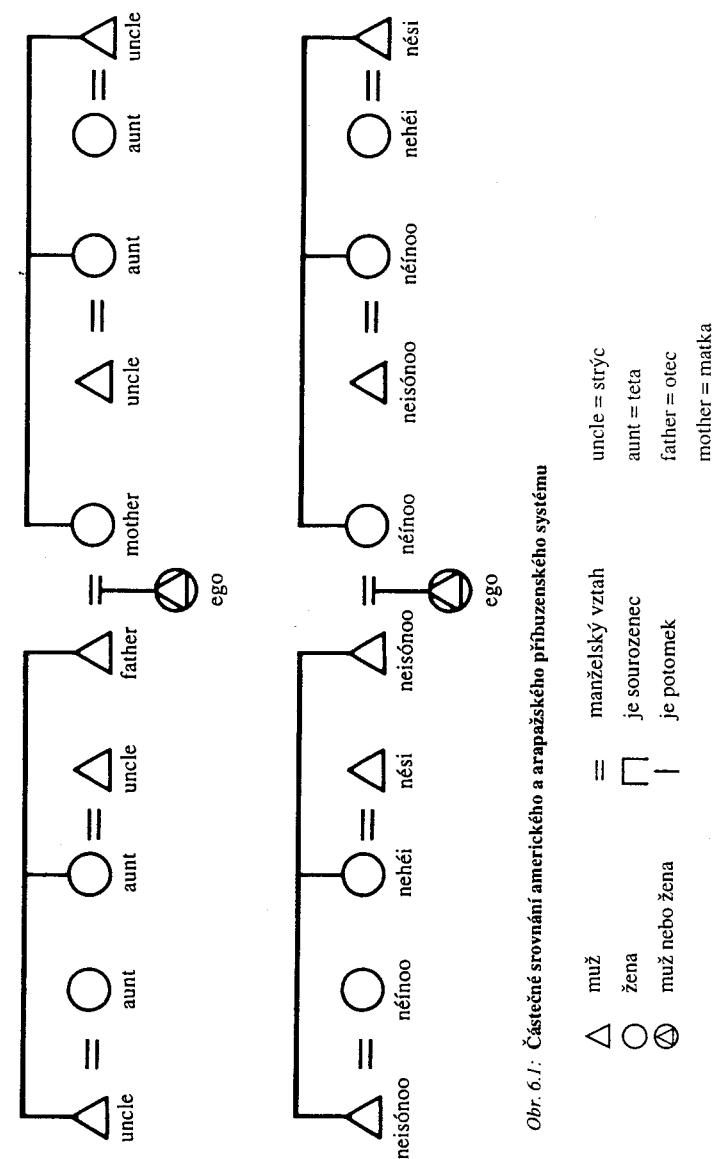
Whorf tvrdil, že způsob myšlení Apačů je "naprosto nepodobný" myšlení těch, kdo mluví anglicky, protože se výpověď "It is a dripping spring" překládá z apačštiny do angličtiny

"jako voda, nebo prameny, bělost se pohybuje dolů". Ale předpokládejme, že by mluvčí cizího jazyka doslovně interpretovali *breakfast* (snídaně) jako "breaking the fast" (přerušování půstu), *bonfire* (táborák, hranice) jako "fire of bones, bone fire" (oheň z kostí) a *spinster* (stará panna) jako "a woman whose occupation is spinning" (žena zabývající se předením), a z toho vyvodili, že mezi jejich vlastním způsobem myšlení a myšlením lidí mluvících anglicky je hluboký rozdíl.

Přesto jisté lexikální rozdíly mohou mít za následek různé kategorizace příslušné části prostředí. Angličtí mluvčí užívají osobního zájmena *you*, ať již oslovují jedno, nebo více dětí, dospělé, staré lidi, své podřízené, anebo osoby, které jsou svým postavením vysoko nad nimi. Jen když v modlitbě oslovují Boha nebo ve velmi omezených kontextech - například v jazyce kvakerů nebo v poezii - se užívá zájmena *thou* (což je jen singulár). Typická situace v jiných jazycích, včetně většiny těch, kterými se mluví v Evropě, je pestřejší. Když je někdo oslovován, holandští, francouzští, němečtí, italské, ruští, španělští i jiní mluvčí musí volit mezi "důvěrným" osobním zájmenem (T-forma) a "zdvořilým" osobním zájmenem (V-forma), popř. odpovídajícím slovesným tvarem. (Symboly T a V jsou odvozeny z francouzského *tu* a *vous*, důvěrným a zdvořilým zájmenem druhé osoby.) V češtině se například obecně užívá zájmena *ty* k oslovení blízkého příbuzného, někoho blízkého sociálně a dlouho známého nebo dítěte do puberty. Při oslovení náhodného známého, cizího člověka nebo osoby zasluhující úctu se užívá zájmena *vy*, které zároveň slouží jako plurál k *ty*. Mluvčí může být například někdy na rozpacích, který z obou tvarů užít, když oslovuje dospělého, kterého znal jako dítě a kterému předtím opakovaně tykal. Proto překlad z češtiny do angličtiny nebo naopak, který obsahuje tato zájmena (popř. odpovídající slovesné tvary), není ekvivalentní. Česká spojení *ty a já* a *vy a já* se obě do angličtiny překládají jako *you and I*, i když první obsahuje neformální - dokonce důvěrné - zájmeno a neuzilo by se v situacích, v kterých by bylo vhodné formální, zdvořilé zájmeno druhého spojení. Anglický překlad proto může být jen přibližný, poněvadž nemůže plně vyjádřit povahu vztahu mezi mluvčím a adresátem.

Uvedme jiný příklad, který má závažnější důsledky. U Arapahů, indiánského kmene z Velkých plání, výraz "má matka" je *néínoo*. Arapažský termín pro "má matka" se také užívá o sestře matky *éga* (ego je osoba, vzhledem k níž je ukazován příbuzenský vztah). Avšak termín, kterým ego nazývá matčinu bratra, je *nésí*, což je přibližný ekvivalent k "můj strýc". Podobně výraz pro "můj otec", *neisónoo*, rovněž označuje bratra *éga* otcy, zatímco otcova sestra se nazývá *nehéi*, přibližně odpovídající výrazu "má teta". Jestliže bratr *éga* otcy se nazývá *neisónoo* jako *éguv* otec, pak z toho plyne, že manželka otcova bratra je označována stejně jako manželka *éga* otcy, tj. *néínoo*. Analogicky se manžel sestry *éga* nazývá v arapažštině *neisónoo*, "můj otec". Zatímco v americké příbuzenské terminologii se odlišují biologičtí rodiče od strýců a tet, Arapahové a mnoho jiných národů směřují dohromady přímé příbuzné s některými z nepřímých příbuzných - biologickou matku, její sestru a manželku otcova bratra na jedné straně a biologického otce, jeho bratra a manžela matčiny sestry na straně druhé (viz obr. 6.1). Z toho pak plyne, že každý, kdo nazývá některé příbuzné rodičovské generace termíny, které označují biologickou matku a otce, je opět všemi těmito příbuznými označován termíny užívanými pro biologické syny a dcery.

Máme z arapažské příbuzenské terminologie vyvodit, že si Arapahové neuvědomují rozdíl mezi biologickou matkou (nebo otcem) a její sestrou (nebo jeho bratrem)? Samozřejmě ne. Znamená to, že rozšíření arapažských příbuzenských termínů *neisónoo* a *néínoo*

Obr. 6.1: Částečné srovnání amerického a arapažského příbuzenského systému

z egových biologických rodičů na další příbuzné je paralelní s rozšířením chování ega k svým biologickým rodičům na všechny příbuzné, kteří jsou označováni týmiž příbuzenskými termíny. Všichni arapažští terminologičtí "otcové" a "matky" mají stejné závazky vůči svým terminologickým "synům" a "dcerám" a naopak, i když příležitosti plnit je mohou být někdy okolnostmi omezené. Mezi těmi "rodiči" a "děti", jejichž interakci vzdálenost omezuje, je důraz kladen spíše na uplatnění příslušných postojů než chování. Je jasné, že příbuzenská terminologie, pomocí které se klasifikují příbuzní, rovněž řídí typy chování a postojů na ně uplatňovaných.

Mají gramatické kategorie vliv na to, jak mluvčí jazyka vnímají a kategorizují svět kolem sebe? V některých případech to platí, aspoň do určité míry. V jiných je vliv zanedbatelný nebo není žádný. V angličtině označuje slovo *teacher* osobu, která učí, ať ženu, nebo muže. Z žákovy poznámky "Our teacher is too strict" nepoznáme, o jaké pohlaví jde, i když následující rozmluva může pohlaví prozradit užitím jména vyučující osoby nebo osobního zájmena, které rod specifikuje (*he* nebo *she*). Taková dvojnárodnost není pravděpodobná například v němčině nebo v češtině, které liší mužský tvar (*Lehrer, učitel*) a ženský tvar (*Lehrerin, učitelka*). Podobně přípony mění *Arzt, lékař* na *Ärztin, lékařka*, *Professor, profesor* na *Professorin, profesorka* atd. Angličtina se od němčiny a češtiny tedy jasně liší v tom, že co je v prvním jazyce fakultativní, v dalších je závazné. Ale tezí, že tento a podobné rozdíly mezi zmíněnými jazyky mají vliv na názory mluvčích těchto jazyků, by bylo obtížné dokázat; nikdo by například netvrdil, že diskriminace žen je běžnější, nebo méně běžná v zemích, kde se mluví německy nebo česky, v kterých je obvyklejší vyznačování rodu (ale v těchto i většině jiných jazyků se ženské tvary odvozují od mužských, například *lioness, Löwin, lvice* z *lion, Löwe, lev* - v češtině je opačný směr odvozování, *vdovec* od *vdova, výjimkou*).

Jen velmi výjimečně se anglické plurálové formy substantiv liší od odpovídajících forem singulárových: srov. *child* (dítě) a *children* (děti), *mouse* (myš) a *mice* (myši), *book* (kniha) a *books* (knihy), *pen* (pero) a *pens* (pera). Takový rozdíl není v mnoha jazycích a dialektech, kterými se mluví v Čínské lidové republice: stejný tvar má singulár i plurál. Ale to, že se nevyznačuje gramatické číslo, a proto není třeba rozlišovat mezi jednou a více entitami, zřejmě Číňanům nezabránilo, aby měli úspěchy v matematice a ve vědách. Avšak v některých jazycích je vedle singuláru a plurálu navíc i duál, a v relativně malém počtu jazyků triál a dokonce kvadrál, kterými se označují entity dvě, tři nebo čtyři. Společnosti, jejichž jazyky vyznačují tyto další rozdíly gramatickou kategorií čísla, většinou matematiku užívají málo.

Přesto některé studie skutečně prokazují, že gramatické rysy mohou mít jakýsi vliv na neverbální chování. Mezi nejznámější práce tohoto druhu patří zpráva o experimentu provedeném s navažskými a bílými americkými dětmi (Carroll – Casagrande 1958). Navažský mluvčí musí vybrat z několika podob navažských sloves vyjadřujících zacházení podle tvaru a některých jiných charakteristik předmětů, s kterými se zachází - například pevný a kulatý (kámen), tenký a ohebný (provaz), plochý a ohebný (tkanina), tenký a tuhý (hůl), nekompaktní (vlna) atd. Ačkoli užití vhodných sloves je závazné, výběr u mluvčích probíhá pod úrovní uvědomělé znalosti, a dokonce ani tříleté nebo čtyřleté děti nedělají v tom chyby. (Trochu podobně žádný rozdíl mluvčí v angličtině by nikdy nezaměnil *shrug* a *nod* ve spojeních *shrug one's shoulders* - pokrčit rameny - a *nod one's head* - přikývnout hlavou.) Jednou z hypotéz badatelů bylo, že tento rys navažštiny ovlivňuje vnímání předmětů a v důsledku toho i chování mluvčích.

V experimentu se použilo deset párů předmětů, přičemž každý pár se významně lišil ve dvou charakteristikách. Ze 135 navažských dětí, které se na experimentu podílely, některé mluvily jen navažsky, některé byly zběhlejší v navažštině než v angličtině, některé byly vyváženě bilingvní, některé mluvily převážně anglicky a některé jen anglicky. Každé z těchto dětí dostalo jeden pár předmětů a ukázal se mu třetí předmět podobný každému z páru jen jednou charakteristikou (například pár tvořený žlutou hůlí a kusem modrého provazu srovnatelné délky; třetí předmět byl žlutý provaz) a pak bylo dítě vyzváno, aby připojilo jeden předmět z páru k třetímu (ukázanému) předmětu, který se k němu hodí. Převážně navažsky mluvící děti dávaly dohromady předměty většinou spíše na základě tvaru než barvy a tato tendence se se stoupajícím věkem dětí zvyšovala. U nejmladších navažských dětí s převahou angličtiny se barva ukázala být důležitější, ale postupně směrem k věku deseti let obě skupiny skoro splynuly a vybíraly věci podle tvaru.

Chování bílých dětí z bostonské oblasti bylo podobnější chování dětí s převahou navažštinou než těch malých Návahů, u kterých převažovala angličtina. Podle obou badatelů mohl být tento výsledek aspoň zčásti důsledkem toho, že si bílé děti brzy a stále hrají s hračkami z různě tvarovaných prkének, které zdůrazňují spíše tvar než barvu.

Na základě rozdílu mezi skupinami navažských dětí s převahou navažštinou a s převahou angličtiny došli badatelé k následujícímu závěru:

Tendence dítěte spojovat předměty spíše na základě tvaru nebo materiálu než velikosti nebo barvy roste s věkem a může se zvětšovat tím ..., že se učí jazyk jako navažštinu, která - protože v její gramatické struktuře má centrální postavení tvar a materiál - vyžaduje od učícího se, aby tvar a materiál určitým způsobem rozlišoval od ranějších stadií učení se jazyku, aby mu vůbec bylo rozuměno (Carroll – Casagrande 1958: 31).

Návahové patří k nejdůkladněji studovaným indiánským národům a za hluboké porozumění navažské kultuře děkujeme ve velké míře těm jednotlivcům, kteří byly po dlouhou dobu s ní v přímém styku. Jedním z nich je antropolog Gary Witherspoon, který si zvolil zemi Návahů na více než deset let za svůj domov. Dříve než nastoupil vysokoškolskou dráhu, pracoval pro navažské obce, společenství a místní školní rady a zaujatě a aktivně se podílel na životě navažských místních komunit. Tím, že poslouchal Návahy a mluvil s nimi, naučil se navažštině.

V práci *Language and Art in the Navajo Universe* (1977) Witherspoon sděluje některé výsledky svých jedinečných zkušeností, ke kterým - pokud jde o navažský jazyk a kulturu - dospěl. "V navažském názoru na svět", píše (Witherspoon 1977: 34), "není jazyk zrcadlem reality; realita je zrcadlem jazyka." V navažské kultuře má velký vliv rituální jazyk, jeho hlavním účelem je zachovat nebo obnovit *hózhó* (symbol [ ] označuje vysoký tón, *o* je nazalizované *o*). Ačkoli se toto slovo týká ústředního tématu v navažském světovém názoru a náboženském myšlení, jeho užívání není omezeno na rituální kontexty - slyšíme je běžně v každodenní řeči. Co je *hózhó*? Kmen -*zhó* označuje stav, pro který je charakteristické dobro, mír, pořádek, štěstí, blaženost, zdraví, krása (okolní přírody), spokojenost, dokonalost, pohoda, rozvážnost, péče, úspěch a soulad ve vztazích s jinými (seznam není vyčerpávající, ale mohl by postačit). Výraz tedy označuje nejen estetické, ale také morální, citové a rozumové vlastnosti, a je obtížné ho přeložit do angličtiny jediným slovem nebo spojením. Prefix *ho-*, který je součástí *hózhó* přidává k významu kmene ideu "celého prostředí" - úplného, obecného, abstraktního, neurčitěho, nekonečného. Jak to uvádí Witherspoon, "navadžský život a kultura jsou založeny na jednotě zkušenosti a cíl

života Návahů - vytvoření, zachování a obnovení *hózhó* - tuto jednotu zkušenosti vyjadřuje" (Witherspoon 1977: 154).

Pokud jde o druhou ilustraci, nechme mluvit samého Witherspoona (viz *text 6.1*).

Text 6.1: Klasifikování interakce jazykem

Věta "the girl drank the water" (dívka pila vodu)

<i>At'ééd</i>	<i>tó</i>	<i>yoodl'áá'</i>
(girl)	(water)	(it-it-drank)

je přijatelná, ale věta "the water was drunk by the girl" (voda byla pita dívkou)

<i>Tó</i>	<i>at'ééd</i>	<i>boodl'áá'</i>
(water)	(girl)	(it-it-drank)

je nepřijatelná a v navažském nazírání na svět absurdní.

Je celkem zřejmé ... že potřebujeme nějaká nejazyková data nebo informace, abychom interpretovali tyto poněkud nezvyklé jazykové struktury správně. Nejsou generovány řadou operací na hloubkové strukturní rovině navažské gramatiky; jsou generovány řadou kulturních pravidel, které jsou ve své podstatě odvozeny ze základních metafyzických tezí, které Návahové chápou jako axiomy.

Když jsem se rozhodl pro kulturní přístup k vysvětlení tohoto aspektu navažské syntaxe, ptal jsem se před několika lety své ženy, proč je tak absurdní říct *tó at'ééd boodl'áá'* 'voda byla pita dívkou'. Dlouze a hluboce se nad tím zamyslela, neschopna pochopit, proč to není absurdní pro mne. Nakonec řekla: "Věta přisuzuje víc inteligence vodě než dívce a každý (z toho vyplynulo 'dokonce i ty') by měl vědět, že lidé jsou chytřejší než voda." Z toho jsem získal vodítko, jak tu hádanku rozluštit, ale nebyl jsem si jist, co si o tom myslet. Manželka pak pokračovala, že voda nemyslí, tak jak mohla chtít, aby ji dívka pila. Ale já jsem trval na tom, že voda nic nedělala ani nemyslela, jen byla pita. Ona zas namítala, že způsob, jak jsem větu zkonstruoval, ukazuje, že původcem pití byla voda a ne dívka.

Z výše uvedeného rozhovoru jsem se nakonec domyslel, že snad věta má být přeložena "the water caused the girl to drink it" (voda byla příčinou, že ji dívka pila). Zkoušel jsem tento překlad na několika Návahích, kteří uměli anglicky. Řekli mi, že to je mnohem bližší navažštině než "the water was drunk by the girl" (voda byla pita dívkou), ale pořád s tím byli trochu nespokojeni. Po dalším přemýšlení a debatě jsme dospěli k překladu "the water let the girl drink it" (voda nechala dívku vodu pít). V něm jsme anglicky zachytili nejen skrytý význam navažské věty, ale i zjevnou absurditu, kterou význam vyjadřoval.

(Witherspoon 1977: 65-67)

Poslední příklad je z japonštiny. Jak uvádí Agnes M. Niyekawa-Howardová (1968), japonské pasivum tvoří dvě různé konstrukce. Jedna z nich, čisté pasivum, je významově neutrální. Druhé, označované jako adverzativní pasivum, naznačuje, že gramatický podmět věty byl vystaven něčemu nežádoucímu. Jestliže se adverzativní pasivum spojí s kauzativem, výsledná konotace je taková, že podmět věty není odpovědný za to, co se stalo, protože byl nějak "zapříčiněn", aby udělal to, co vyjadřuje hlavní sloveso. Tuto konotaci si japonští mluvčí obvykle ani neuvědomují.

První část výzkumu spočívala v prozkoumání všech pasivních konstrukcí v dvaceti japonských povídkách přeložených do angličtiny anglickými rodilými mluvčími a v dvaceti anglických povídkách přeložených do japonštiny japonskými rodilými mluvčími. Podle předpokladu konotace adverzativního pasiva měly tendenci ztratit se v překladu do angličtiny, ale v překladech do japonštiny se objevily, když japonští překladatelé je vyčetli z anglického originálu.

V druhé části výzkumu autorka srovnávala interpretace Japonců a Američanů komiksy popisovaných situací interpersonálního konfliktu. Jak předpokládala, zjistila, že Japonci připisovali odpovědnost za události s negativním výsledkem ve větší míře jiným, než to dělali Američané. Mohl být takový přístup vyvozen spíše z tradičně autoritářské japonské

kultury než ze struktury japonštiny? Aby na tuto otázku našla odpověď, testovala Niyekawa-Howardová vzorek Němců, jiné skupiny s tradicí autoritářství. Jejich reakce se lišily od reakcí Japonců, ale byly velmi blízké reakcím Američanů. Výzkum tedy ukázal, že určitý gramatický rys může aspoň podstatně přispět k posílení zvyků vnímání nebo kulturního názoru.

Etnověda

Whorfovu zájmu o vzájemný vztah jazyka a kultury zčásti vděčí za svůj vývoj několik těsně souvisejících analytických přístupů ke studiu kultury. Zde je probíráme pod široce užívaným označením etnověda a zahrnují kognitivní antropologii, komponentovou analýzu, etnosémantiku, lidovou taxonomii a tzv. novou etnografii. Tyto přístupy měl na mysli Ward H. Goodenough, když v roce 1957 napsal: "Porozumíme mnohému z kultury, jestliže poznáme systém významů, které má jejich jazykové ztvárnění. Velká část etnografie je nevyhnutelně cvičením v deskriptivní sémantice...Relativně málo systematické pozornosti je věnováno...izolování pojmů nebo forem, pomocí jichž členové společnosti s sebou a se světem kolem sebe jednájí a z nichž mnohé jsou lexikálně označeny v jejich jazycích" (Goodenough 1964: 39).

Termín *etnověda* může být snadno nesprávně interpretován. Nevyplývá z něho, že alternativní přístupy ke studiu kultury jsou nutně nevědecké, ani se nenaznačuje, že lidové klasifikace - tj. klasifikace prováděné členy určité kultury - jsou vědecktější než ty, které vypracovala západní věda. Spíše tento termín označuje metodu studia částí (domén) kultury, která se zakládá v první řadě na tom, jak jsou domény lexikálně zakódovány rodilými mluvčími určité společnosti. Předpokládá se, že zpravidla to, co je kulturně rozlišitelné členy společnosti, je také rozlišeno v jazyce, jímž mluví. (Toto tvrzení je omezeno slovem "zpravidla", aby se uznala existence synonym, která mají stejný, nebo skoro stejný význam; ale totální synonymie, tj. totožnost významů dvou nebo více lexikálních jednotek ve všech kontextech a s týmiž konotacemi, se považuje za jev velmi vzácný, pokud se vůbec vyskytuje.)

Čeho se etnověda týká, pěkně vystihl William O. Sturtevant v jednom z prvních přehledů etnovědeckých výzkumů, v kterém odkazuje na knihu publikovanou v roce 1897 viktoriánským etnologem Walterem E. Rothem. Podle Sturtevantova Roth "nazval poslední kapitulu své monografie o kultuře původních obyvatelů Queenslandu 'etnopornografie' a varoval, že 'následující kapitola není vhodná k pročítání běžnými čtenáři', a pod zmíněným titulem popsal témata jako sňatek, těhotenství a porod, menstruaci, 'oplzlý jazyk' a hlavně mutilaci pohlavních orgánů a jejich sociální a ceremoniální smysl" (Sturtevant 1964: 100). Sturtevant názorně ukazuje, že nejen to, co se ve Spojených státech a jiných komplexních společnostech považuje dnes za pornografii, prodělalo drastickou změnu z toho, čím byla před sto lety, ale hlavně že domorodí Queenslandčané, a proto i mnohé jiné společnosti vůbec, nemusí mít pojem odpovídající pornografii, a jestliže ho mají, je asi dost, nebo dokonce zcela odlišný od pornografie ve vlastní kultuře antropologové. Proto, jak míní zastánci etnovědy, popisovat jiné společnosti pomocí kategorií, které nejsou na ně aplikovatelné, může vést k vážným zkreslením.

Dobrym příkladem toho, jak nahlížet na doménu jiné kultury za pomoci domácích kategorií, je rozprava Charlese O. Frakea o diagnostikování nemocí u východních Suba-

nunů, kteří připravují zemědělskou půdu v západním Mindanau na Filipínách žďářením (Frake 1961). Nemoc je u nich jedním z nejčastějších témat rozhovorů, a proto má jejich jazyk mnoho výrazů k nemocím se vztahujících. Frakeův článek je částečnou analýzou 186 názvů nemocí, jednoho z početně menších terminologických souborů v subanunštině. (Následující významy subanunské termíny stručně vysvětlují, ale nedefinují.) Mezi jmény lidských nemocí, která Frake zapsal, jsou popisné fráze jako *megebag gatay* 'oteklá játra', ale většina subanunských pojmenování nemocí je jednoslovných. Jako příklad uveďme termín *nuka* 'kožní nemoc', který je protikladem například k *samad* 'rána' a *pasu?* 'spálenina'. Existuje několik druhů *nuka*: *pugu* 'vyrážka', *megebag* 'záněť', *beldut* 'bolák', *buni* 'lišej kroužkový (trichofycie)' aj. Pojem *beldut* (bolák) je dále rozlišen podle hloubky (mělký - hluboký), vzdálenosti od místa vzniku nebo délky spojení (distální - proximální), síly (silný - mírný) a rozšíření (jeden - několik). Subanunským termínem je pak označována každá z existujících variant, například *telemaw glai* 'mělký distální vřed (považovaný za vážný)', *selimbunut* 'několikanásobný bolák' apod. Diagnóza každé jednotlivé nemoci může vyžadovat radu od různých lidí, kteří kromě jiného posuzují, zda daný *baga?* 'proximální vřed' je mělký (*baga?*) nebo hluboký (*begwak*). Ale správná diagnóza není samoučelná; je jen "základní kognitivní krok ve volbě kulturně náležité subanunské reakce na nemoc a přímo ovlivňuje výběr běžných, z rostlin odvozených léků ze 724 zaznamenaných alternativ. Výsledky této volby ... ovlivňují snahu dospět k prognostickým a etiologickým rozhodnutím [rozhodnutím souvisejícím s příčinami nemocí a vyhlídkou na uzdravení], která zas řídí možnou terapeutickou potřebu jedné varianty z 61 základních, pojmenovaných typů smírných obětí." (Frake 1961: 131)

Shrňme to: Diagnostikování a klasifikace subanunských nemocí z hlediska západní medicíny mohou být vhodné pro článek publikovaný v lékařském časopise. Ale pro antropologa by takový popis nedokázal odhalit, nebo by aspoň zatemnil spjitosti, o kterých Subanunové věří, že existují mezi diagnózou nemocí a aplikací léků proti nim. Je tomu tak proto, že konečná diagnóza a volba vhodného léku mají v subanunské společnosti důležité sociální a ekonomické důsledky.

Jedna z metod sémantické analýzy, kterou užívají takzvaní noví etnografové, je komponentová analýza. Je to technika aplikovaná na soubor termínů (lexikálních jednotek), které patří do vysoce strukturované a dobře vymezené kulturní domény (jména barev, nemocí, příbuzenských vztahů, denních pokrmů a nápojů apod.); cílem je odhalit sémantické rozdíly, které staví tyto termíny do protikladů. Hodnota sémantické dimenze (rozsahu významu) může být reprezentována pomocí binárního protikladu - tj. přítomností (+) nebo nepřítomností (-) rysu - nebo prostě protikladními charakteristikami dimenze. Tak například jestliže mezi sémantickými dimenzemi vybranými pro analýzu příbuzenských termínů by bylo pohlaví a relativní stáří, pro pojmenování *babička* by byly hodnoty ženská + a stará +, zatímco *vnuč* by byl ženská - a stará - (nebo *vnuč* by byl mužská + a mladá +, zatímco *babička* by byla mužská - a mladá -), nebo tyto dva příbuzenské termíny by byly prostě v protikladu ženský proti mužský a starý proti mladý.

Někteří antropologové, kteří komponentovou analýzu užívají, se snaží odhalit psychologickou realitu - to znamená, že svými popisy zamýšlejí reflektovat lidové taxonomie užívané členy společnosti, která je předmětem studia. Frake v podstatě použil tohoto přístupu ve svém popisu diagnózy nemocí mezi Subanuny. Jiní antropologové usilují spíše o to, aby vytvořili co nejeфекtivnější a nejelegantnější formální popis, spíše než aby se snažili odhalit kognitivní svět národa, který studují. Fred W. Householder označil do jisté

míry paralelní rozdíl v postojích k lingvistické analýze jako "postoj boží pravdy" a "hokuspokusový postoj", závisející na tom, zda jazykovědec (což lze rozšířit i na antropologa) věří, že cílem je odhalit vnitřní strukturu v jazyce nebo v kultuře ("postoj boží pravdy"), nebo že je cílem jen zavést do všech těch informací, které jsou k dispozici, nějakou strukturu, která není v rozporu s daty, jež jsou po ruce ("hokuspokusový postoj"; Householder 1952: 260).

Probrat detailně metodu komponentové analýzy přesahuje účel této knihy, ale lze uvést několik příkladů. V americké (ani české) příbuzenské terminologii není pohlaví mluvčího nikdy distinktivní proměnnou (komponentem). Ať jde o muže nebo o ženu, mluvčí označuje jednotlivého příbuzného jako *my sister*, má sestra; *my brother*, můj bratr; *my nephew*, můj synovec; *my niece*, má neteř apod. Naproti tomu v arapažské příbuzenské terminologii je pohlaví mluvčího distinktivní proměnnou u některých příbuzných: termín *neih?e* užívá muž, aby označil nejen vlastního syna, ale také syna svého bratra a jisté další příbuzné, ale ne syna své sestry, kterého nazve místo toho *nehe?ehe* 'můj synovec'. Naproti tomu slovo *neih?e* 'můj syn' užije žena nejen o vlastním synovi, ale též o synovi své sestry a o některých jiných příbuzných, ale ne o synovi svého bratra, kterého nazývá *nehe?ehe* 'můj synovec'. Podobně název *neyoo* 'můj švagr' užívají jen mužové a *noto?u* 'má švagrová' jen ženy; termín *neih?ebi*, užívaný jak muži, tak ženami, znamená 'má švagrová', když ho užije muž, a 'můj švagr', užije-li ho žena (v angličtině by mohlo být souhrnným označením 'my sibling-in-law of the opposite gender').

Jiný příklad: V americké příbuzenské terminologii se užívá termín *cousin* bez zřetele k tomu, zda se vztahuje k dítěti strýce nebo tety nebo někoho, kdo je potomkem prarodiče nebo vzdálenějšího příbuzného, a zda je ten, o kom se mluví, muž nebo žena. Jinými slovy pohlaví není v angličtině distinktivním komponentem terminologické oblasti pro *cousin*. Na druhé straně v české příbuzenské terminologii se "ženský cousin" terminologicky odlišuje od "mužského": první je *sestřenice*, druhý *bratranec*.

Uplatnění komponentové analýzy nemůže mnoho nebo vůbec nic odhalit z toho, co už rodilí mluvčí nevědí přinejmenším implicitně. Ale odhalení podkladových sémantických rozdílů mezi termíny domény z jiných kultur pomáhá antropologům zjistit, co je v těch společnostech kulturně důležité a jak jejich členové jazykově strukturují svou zkušenost.

Bylo by nesprávné si myslet, že etnovědci (nebo noví etnografové) byli prvními kulturními antropology, kteří zdůrazňovali důležitost odhalování toho, jak se kultura jeví z pohledu členů společnosti. Takový pohled má v americké antropologii dlouhou tradici. Přesto odborníci v těchto nedávných přístupech cenným způsobem přispěli ke studiu kultury, zjistili užitečné údaje tak, že jazyk těch, které zkoumali, pojímali jako bohatý zdroj informací a nejen prostředek komunikace. Ale zároveň je třeba zmínit se o tom, že etnovědní výzkum dosáhl vrcholu v šedesátých letech. Hlavním nedostatkem etnovědní metody je to, že její důraz na porozumění kultuře prostřednictvím jazyka má za následek zanedbávání neverbálního chování a těch aspektů, které leží mimo domény přístupné prostřednictvím terminologických soustav.

Shrnutí a závěry

Není pochyby o tom, že se jazyky od sebe liší - i když jen povrchově, jak by dodal i soudobí jazykovědci. Liší se hláskami, strukturou (gramatikou) i způsobem, jak jejich

slovní zásoba třídí pojmový svět těch, kteří jimi mluví. Ale navzdory rozdílům mezi lexikálními systémy různých jazyků by většina lingvistů souhlasila s tím, že každou neodbornou výpověď můžeme s rozumnou přesností vyjádřit v každém jazyce, i když ne doslova. Když dojde na technická témata, některé jazyky mají vysoce specializované terminologie, které jiným mohou chybět - těžko by někdo mohl čekat, že uslyší zprávu o kvantové chromodynamice například v hopijštině. Ale hopijština má ve své slovní zásobě specializované oblasti, na které angličtina nestačí. Obecně vzato těm aspektům kultury, které jsou do detailů vypracovány, věnuje slovník odpovídající pozornost, aby se o nich mohlo mluvit snadno a přesně.

Whorf se v několika svých článcích zajímá o důležité otázky týkající se závislosti jazyka a kultury, ale nadsazuje. Některé jeho důkazy jsou anekdotické, tj. krátké a zábavné, ale ne nutně reprezentativní pro určitý jazyk jako celek. Je také možno přemýšlet o tom, do jaké míry byl hopijský informátor pro Whorfovy cíle spolehlivý, jestliže bydlel v New York City a musel být skoro nebo úplně bilingvní: jestliže vnímání prostředí je ovlivněno jazykem, kterým člověk mluví, pak zběhlost v angličtině i v hopijštině může kontrast mezi nimi zamlžit. Podle Whorfa "hopijština neobsahuje odkazy k ČASU, ať již explicitní, nebo implicitní" (Whorf 1950: 67). Hopijština skutečně nemusí mít gramatickou kategorii času ve stejném smyslu jako některé jiné jazyky (například ve tvarech sloves *jdu, šel jsem, půjdu* atd.), ale mluvčí hopijštiny jsou schopni odkazovat k době, v níž děj probíhá morfémy nebo slovy, které odkazují k času například slovy "dnes, dopoledne, v poledne, včera večer, v předvečer, včera, zítra, každý den, občas, od zítřka do pozítří" a "příští rok" (Voegelin - Voegelin 1957: 24).

Když John B. Carroll poznamenává, že mluvčí určitého jazyka si může nevšimnout předmětů nebo událostí, které mluvčí jiného jazyka normálně berou na vědomí, znovu formuluje hypotézu jazykové relativy a determinismu ve skromnější, ale přijatelné podobě: "Pokud se jazyky liší ve způsobech, jak kódují objektivní zkušenost, mají uživatelé jazyka sklon vybírat a rozlišovat zkušenosti různě podle kategorií, které jim poskytují jejich příslušný jazyk. Tyto poznatky budou mít určitý vliv na jejich chování" (Carroll 1963: 12; jeho příklady viz text 6.2).

Text 6.2: Carroll o jazykové relativitě

Mluvčí jednoho jazyka se mohou přiklánět k tomu, aby ignorovali rozdíly, kterých si mluvčí jiného jazyka pravidelně všimají. To neznamená, že je ignorují vždy, protože tyto rozdíly skutečně mohou být rozpoznávány v každém jazyce a může se o nich mluvit, ale jsou to rozdíly, které nejsou vždy v jejich zkušenostech význačné. Každá jazyková kategorie má ten účinek, že přivádí uživatele jazyka k snad chybnému předpokladu, že existuje uvnitř té kategorie stejnorodost ... Například historikové zdůraznili, že užívání termínu "středověk" může vést k falešnému dojmu, že období mezi pádem Říma a italskou renesancí bylo odlišným historickým obdobím, jež mělo během celé své délky jednotný charakter, který je odlišil od období jiných...

Analýzujeme teď jednoduchý mezijazykový příklad. V angličtině je možné o někom oznámit: "He went to town." Nic se neříká o jeho způsobu cestování: mohl kráčet, běžet, jet na koni, řídit auto nebo jet autobusem nebo dokonce lodí nebo helikoptérou. Je dobře známo, že v němčině by se muselo specifikovat aspoň minimum informací o způsobu cestování. Použití slovesa *gehen* by naznačilo chůzi nebo jinou formu pohybu poháněného sebou samým; z užití *fahren* by vyplynul pohyb dopravním prostředkem; z *reiten* jízda na koni atd. Ruština a náhodou i navazština by mohla použít slovesa z ještě delšího seznamu, rozlišujícího způsoby transportu. Tedy v angličtině je možno soustředit pozornost na pouhý fakt, že někdo se pohyboval směrem k městu, i když anglický mluvčí to může specifikovat, bude-li chtít: do uvedené věty místo *went* lze dosadit *walked, ran, drove, flew, bicycled, rowed, helicoptered*. Ve srovnání s německými mluvčími jsou angličtí kvůli možné nespecifičnosti ve významu anglického slova *go* někdy ve výhodě, někdy v nevýhodě.

(Carroll 1963: 12-13)

Vztah mezi jazykem a kulturou je zkoumán metodami kognitivní antropologie, jejíž navrhovatelé věří, že i nejjemnější strukturní rozdíly v jiné kultuře jsou asi zakódovány ve slovníku příslušného jazyka. Nikdo nezpochybnuje přispění těchto etnovědců k lepšímu porozumění národům, které studovali, ale jejich hloubkový výzkum byl vždy omezen jen na určité kulturní domény.

7

Jazyk v společenském kontextu

Míra variantnosti, která charakterizuje řeč národa, se liší od jedné společnosti k druhé. Řeč členů malé, silně integrované kmenové skupiny sídlící v pevně ohraničené oblasti bude asi mnohem méně rozrůzněná než řeč občanů lidnaté společnosti obývající rozsáhlé teritorium. Ale v řeči se neodrážejí jen regionální rozdíly; variety řeči mohou být také důsledkem rozdílu v náboženství, socioekonomickém pozadí, výchově, pohlaví nebo v jiných činitelích. V této kapitole si všimneme hlavně vztahu řeči (nebo jazyka) na straně jedné a společnosti na straně druhé. Nezapomínáme se tu vztahem mezi jazykem a kulturou - přesněji světovým názorem a hodnotami společnými pro národ -, ale jazykem a společností, tj. souvislostmi a strukturami, které spojují, nebo rozdělují jednotlivce nebo skupiny uvnitř společného sociálního rámce. Odvětví lingvistiky, které studuje ony četné aspekty vztahu mezi společností a jazykem, je **sociolingvistika**. Susan Philipsová stručně, ale výstižně definovala sociolingvistiku jako "studium způsobů, kterými řeč člověka předává sociální informaci" (Philips 1980: 523).

Protože řeč je hlavním hnacím motorem fungování společnosti, jsou rozdíly v řeči dobrými indikátory, někdy dokonce příčinami rozdílu sociálních. Sociální rozdíly se takto projevují hlavně u tak multietnických národů, jaké jsou v Indii nebo v Nigérii, kde se mluví mnoha různými jazyky. Když E. R. Leach píše o společenské struktuře u Kachinů na Myanmarské vysočině (dřívější Barma), zjišťuje, "že jestliže člověk mluví spíše jedním než jiným jazykem, je to rituální akt, je to sdělení o osobním statusu; mluví-li tímž jazykem jako jeho sousedé, vyjadřuje tím solidaritu se svými sousedy, jestliže mluví jiným jazykem než sousedé, vyjadřuje tak sociální distancování se, nebo dokonce nepřátelství" (Leach 1954: 49). Krátce řečeno jazyky a styly řeči jsou důležitým odznakem etnické a sociální identity a antropologové a jiní badatelé v sociálních vědách je musí pečlivě sledovat.

Sociolingvistická změna

Dnešní vědci často považují jazykovou změnu za **sociolingvistickou změnu**, což znamená, že se změna má chápat v kontextu společnosti, ve které k ní dochází. K nejlepším výzkumům tohoto druhu patří výzkum Labovův, který jej realizoval od šedesátých let. Jedna z Labovových průkopnických prací se zabývá sociálním statusem mluvčích z New York City a jejich výslovností (r). (Jazykové proměnné se běžně dávají do závorek.) Výzkum se uskutečnil v několika městských obchodních domech v roce 1962. Variování fonetického rysu, který byl zkoumán, se pohybuje od úplné absence (r) až k jeho přítomnosti v postvokálním postavení, k němuž dochází ve slovech jako *car, card, four a fourth*.

Labov se rozhodl testovat pomocí přímého výzkumu následující hypotézu: "Jestliže dvě podskupiny newyorských mluvčích jsou v jistém pořadí na stupnici sociální stratifikace, budou ve stejném pořadí podle výslovnosti (r)" (Labov 1972: 44). Místo aby jednoduše srovnával výslovnost zaměstnaneckých skupin reprezentujících sociální stratifikaci města, dal přednost tomu, že se pokusil zjistit, do jaké míry je stratifikace identifikovatelná uvnitř jediné zaměstnanecké skupiny. Populace, kterou si pro svůj výzkum vybral, byli prodáváči v obchodních domech Saks na 5. avenui (a 50. ulici), Macy's na Herald Square (34. ulice a 6. avenue) a S. Klein na Union Square (14. ulice a Broadway). Tyto tři obchodní domy

představovaly trojí status, vysoký, střední a nízký, stvrzovaný nejen socioekonomickým statusem zákazníků, ale také novinami, v kterých obchodní domy inzerovaly, cenami zboží, vzhledem prodejních místností atd.

Předpokládá, že prodáváci ve velkých obchodních domech mají sklon "půjčovat si prestiž" od svých zákazníků, Labov dále formuloval hypotézu, že "u prodáváčů v obchodním domě s nejvyšším pořadím budou nejvyšší hodnoty (r); u těch, jejichž dům se zařazuje doprostřed, budou střední hodnoty (r) a u těch, kteří jsou v obchodním domě s nejnižším pořadím, se ukáží hodnoty nejnižší" (Labov 1972: 45). Aby získal spolehlivé jazykové údaje, kladl otázku, která byla nejlépe zodpovězena větou "On the fourth floor" (v čtvrtém poschodí); předstíral, že nerozumí, a pak získal odpověď znovu, zdůrazněně. Ve čtvrtém poschodí se ptal jinak, aby vylákal tutéž odpověď. Jakmile byl z informátorčina dohledu, ta dvě slova si foneticky zapsal, a také si poznamenal, v kterém obchodním domě odpověď dostal, jakož i pohlaví, funkci, rasu a přibližný věk informátorky.

Výsledky výzkumu odpovídaly hypotéze. V Saksu vyslovilo 30 % dotázaných prodáváčů v testovaném spojení *fourth floor* vždy obě (r), zatímco 32 % je někdy vyslovilo, někdy ne (jako *fəθ floa*); srovnatelná čísla pro Macy's byla 20 % a 31 % a pro Kleina 4 % a 17 %. Dále rozdíl mezi nenucenou a zdůrazňující výslovností byl u Sakse nevýznamný, zatímco v ostatních dvou byl značný. Ukázalo se, že pečlivá, zdůrazňující výslovnost vyvolala koncové (r) ve floor, nenucená nikoli.

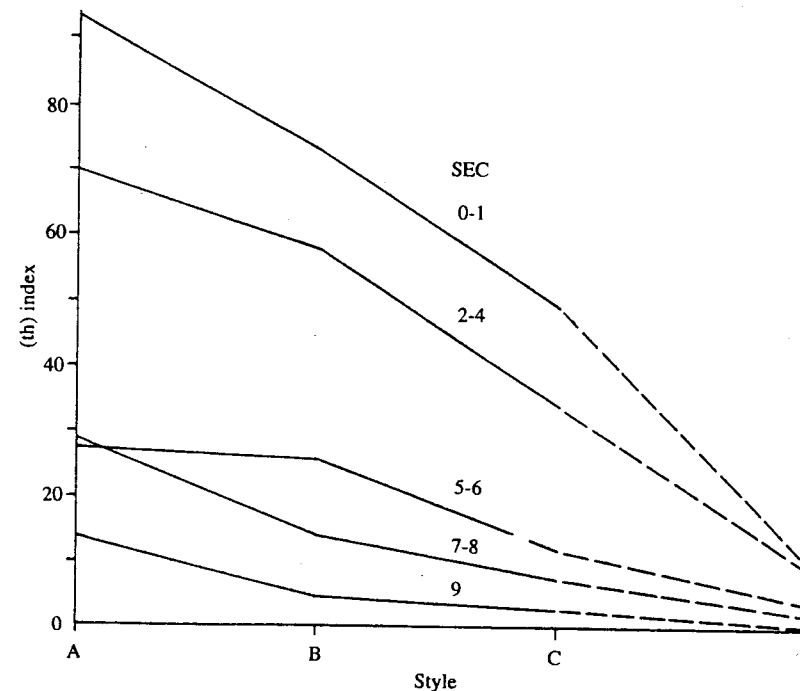
Ačkoli před druhou světovou válkou bylo (r) v prestižní newyorské výslovnosti někdy vynecháváno (kromě před samohláskou), v následujících letech se stalo jedním z příznaků společenské prestiže a jeho výskyt vzrostl, hlavně ve formální řeči. Někteří Newyorčané vyslovují (r) dokonce i tam, kde se v písmu neobjevuje, jako např. ve slovech *idea*, *Cuba* a *saw*, jestliže následující slovo začíná samohláskou. (Jak jsme viděli ve 4. kapitole, je taková výslovnost, nebo obecně úzus, který ve snaze přiblížit se k předpokládanému standardu jde příliš daleko a utvoří nestandardní formu, hypokorektní.) Zkratka, jak ukazuje Labovův výzkum, výslovnost (r) v dialektu v New Yorku kolísá; variování závisí na sociálních faktorech a řečovém kontextu (např. na rozdílu mezi neformálním a zdůrazněným).

Shromažďovat autentické sociolingvistické údaje není snadná záležitost, protože mluvčí mají sklon upravovat svůj osobní způsob mluvení, jsou-li si vědomi toho, že jsou pečlivě pozorováni nebo nahráváni. Jeden ze způsobů, jak může badatel odvrátit pozornost mluvčích od jejich vlastní řeči, je vést informátora do uvolněného dialogu. Přirozená řeč může také být charakteristická pro témata, která pomáhají oživit emoce, např. když se informátora zeptáme "Byl jste někdy v situaci, kdy jste byl ve vážném nebezpečí, že budete zabít? ... Jak se to stalo?" Odpověď na takovou otázku bude asi spontánní, tj. pronášená přirozeně (Labov 1972: 209-210). Údaje získané nahráváním mají před zapisováním řeči fonetickou transkripcí velkou výhodu. Také nahrávání rozmluvy mezi dvěma nebo více mluvčími nebo řeči jednoho mluvčího natolik dlouhou dobu nebo natolik často, aby tomu osoba přestala věnovat pozornost, je třeba dát přednost před nahráváním více nebo méně formálního rozhovoru, který může zabránit informantovi sklouznout do běžné mlvy - nenucené, normální mluvené formy jazyka - nebo do dialektu, užívaného řečovými společenstvím, do které osoba patří.

V raných sociolingvistických pracích se vědci snažili identifikovat variety jazyka a uvést je do vztahu se společenskými rozdíly mezi mluvčími. Od poloviny šedesátých let, převážně z podnětu Labovovy práce, jazykovědci zdůrazňují užívání kvantitativních

metod, aby dokázali popsat vztah mezi společenskými rozdíly a jazykovými varietami s jistou přesností (viz obr. 7.1). Očekávají, že z výskytu a distribuce jazykových proměnných v různých společenských skupinách poznají nejen rozsah a směr jazykové změny, ale také získají cenné vodítko týkající se motivací, které k takové změně vedou.

V této souvislosti by mohlo být vhodné připomenout nový pojem: "sociální síť". Každý mluvčí má sociální síť, která obsahuje všechny lidi, s kterými je mluvčí v interakci. Jako hustá sociální síť se označuje skupina jednotlivců, kteří jsou v stálém kontaktu, a proto se navzájem znají. Komplexní sociální síť je taková, v níž skupiny, které jsou v interakci, mají

Obr. 7.1: Jazyková proměnná podle třídní stratifikace

Údaje byly získány ze vzorku dospělých respondentů vchovaných v New Yorku:

(th) ve slovech *think*, *though*, *fourth* atd. Vertikální osa je škála průměrných hodnot indexu (th). Prestižní forma je interdentalní frikativa [θ]; nejvíce stigmatizovaná varianta je obvykle lenisové zubní závěrové [t], takže *think* zní pak hodně podobně jako *tink*; střední varianta je polozávěrové [tθ].

Horizontální osa reprezentuje čtyři kontextové styly: A - neformální řeč; B - pečlivá řeč; C - čtení; D - výslovnost izolovaných slov (jako u seznamů slov).

Desetistupňová socioekonomická škála (SEC) je založena na zaměstnání živatele, vzdělání respondenta a příjmu rodiny a lze ji neformálně popsat následovně: 0-1 nižší třída, 2-4 dělníci, 5-8 nižší střední třída a 9 vyšší střední třída.

Jazyková proměnná (th) je přísně stratifikována a má trvalou sociální významnost přinejmenším 75 let.

Pramen: upraveno podle William Labov (1972: 112-115)

více než jednu roli, často reciproční - například zaměstnavatel/zaměstnanec a zároveň tchán/zeť. Čím hustší a komplexnější síť je, tím je pevnější (třeba tchán a zeť jsou také členy šachového klubu a pěveckého sboru). Členové pevné sítě mají tendenci užívat tzv. *omezený kód* - neformální jazyk bez stylových rozdílů, protože mluvčí společně předpokládají, že některý z významů jejich sdělení se odvozuje z kontextu a gest. Naopak jako *propracovaný kód* se označuje varieta jazykových úžů, charakterizujících relativně formální řečové situace. V takových situacích se málo spoléhá na mimojazykový kontext, má-li mít sdělení plný význam.

Formy oslovení a pozdravu

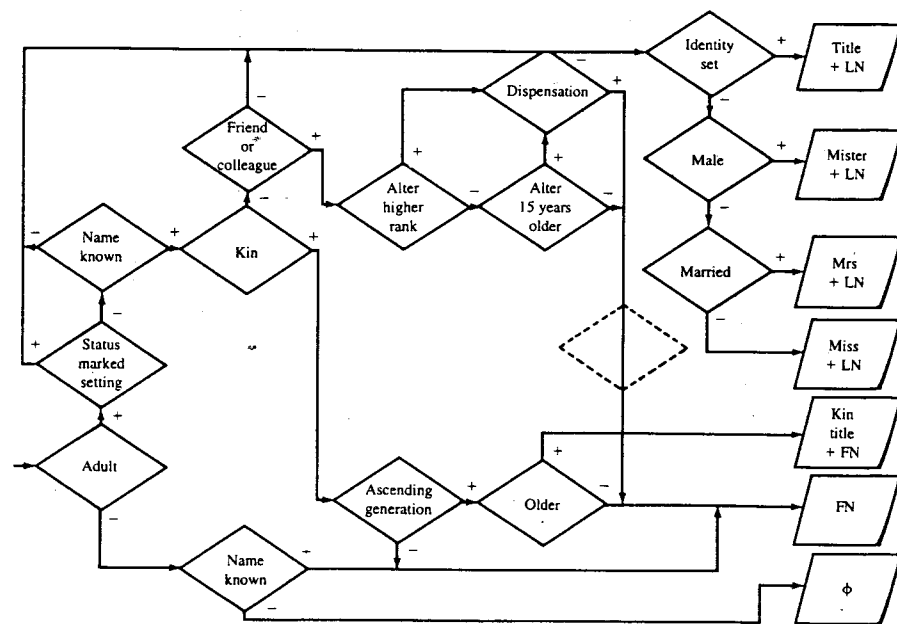
Jak jsme viděli v předcházející kapitole, v některých jazycích se společenské postavení jednotlivce vzhledem k jiným vyjadřuje volbou osobního zájmena, odpovídajícího slovesného tvaru, nebo obojího. Ale v některých jazycích se společenské postavení osoby místo nebo kromě toho naznačuje oslovením nebo pozdravem použitým tehdy, když ona osoba s jinou přímo komunikuje.

Termín *forma oslovení* označuje slovo nebo slova užívaná k označení toho, ke komu mluvíme nebo komu píšeme. Mluví americké angličtiny i češtiny se většinou oslovují rodným (křestním) jménem (*Bille*), příjmením a titulem nebo společenským zařazením (*doktore Smithi, paní Brownová*) anebo příbuzenským názvem (*maminko*). Forma oslovení se často vynechává, zvláště mezi blízkými přáteli nebo příbuznými (jako např. *Hele, přestaň mě otravovat!*) nebo když oslovujeme někoho neznámého (např. když řekneme společníkovi v letadle, který sedí vedle nás: *Dovolíte, abych si prohlédl ten časopis, když už jste ho přečetl?*).

Obecně vzato vzájemné oslovení rodným (křestním) jménem se užívá mluvčími americké angličtiny, jestliže si jsou dva jednotlivci blízcí věkem a sociálním statusem. Reciproční typ titul - příjmení je charakteristický jen pro formální dialogy. Nereciproční typ - když někdo oslovuje jinou osobu rodným jménem, ale na oplátku je osloven titulem a příjmením - se užívá v dialogích mezi jednotlivci, kteří se věkem nebo sociálním a profesním statusem podstatně liší. Ale v individuální praxi, stejně jako krajové, se běžně najdou odchylky od tohoto obecného pravidla. Například jak reciprocity, tak nereciprocity můžeme slyšet mezi uklízečkou a její zaměstnavatelkou.

Dokonce v těch zemích, kde si prý byli všichni občané rovni, protože společnost v nich měla být beztřídní, se formám oslovení podařilo zachovat si svou důležitost. Výraz *soudruh*, kterého se užívalo nejen o členech komunistické strany, ale také o členech odborů a určitých dalších organizací, byl následován titulem, který uznával postavení osloveného v byrokratické hierarchii (*soudruhu předsedo, soudruhu řediteli*). V některých zemích se pravidelně rozšiřoval mužův titul do formy oslovení užívaného pro jeho manželku (ale ne naopak). Například v češtině byla lékařova nebo ředitelova žena běžně oslovována *paní doktorová, paní ředitelová*.

V zemi tak velké a etnicky heterogenní, jako jsou Spojené státy, žádný jediný systém oslovovacích forem se neuvádí obecně, a tak musíme specifikovat, o který úsek populace jde a za jakých podmínek máme určité formy oslovení očekávat. Podle Susany Ervin-Trippové (1969) může být systém oslovovacích forem platný (koncem šedesátých let) pro "schopného dospělého člena americké akademické obce" zobrazen jako série voleb v postupovém diagramu (viz obr. 7.2).

Obr. 7.2: Systém forem oslovení užívaný kvalifikovaným dospělým členem akademické obce na západě Spojených států. Vstupní bod diagramu je označen šipkou vlevo dole. Plošky ve tvaru kosodélníků jsou selektory, každý s výstupem + a -, který záleží v tom, zda udaná podmínka je splněna, nebo ne. Například o členu fakulty v tomto společenství by bylo možno předpokládat, že osloví dospělého za takových formálních podmínek, za kterých je užití titulu vhodné (SZS - situace zdůrazňující status), použitím titulu ze zaměstnání nebo zdvořilostního konvencionalizovaného titulu s příjmením (P), například *děkane Blacku, pane White, paní Whiteová* apod. Zdroj: Susan Ervin-Tripp (1969: 95).

Adult - dospělý
Alter 15 years older - starší 15 let
Alter higher rank - vyšší postavení
Ascending generation - vzestupná generace
Dispensation - povolení
FN - rodné jméno
Friend or colleague - přítel nebo kolega
Identity set - příslušnost k stejné skupině
Kin - příbuzný
Kin title + FN - příbuzenský název a rodné jméno
Male - muž
Married - vdaná

Miss + LN - slečna + příjmení
Mister + LN - pan + příjmení
Mrs + LN - paní + příjmení
Name known - rodné jméno nebo příjmení je známo
Older - starší
Status marked setting - situace zdůrazňující status
Title + LN - titul + příjmení
 ϕ - bez použití příbuzenského názvu, titulu ze zaměstnání, zdvořilostního titulu, rodného jména nebo příjmení

System oslovovacích forem, zobrazený v postupovém diagramu, nemá být považován za zobrazení myšlenkového procesu někoho, kdo oslovuje jinou osobu. Diagram ukazuje, jakou relevantní informaci mluvčí potřebuje k tomu, aby oslovil členy daného řečového společenství správným, nebo alespoň přijatelným způsobem. Stejný diagram dovedený do devadesátých let by obsahoval plošku mezi těmi, které jsou nejdále vpravo, s Ms a P, formou užívanou k oslovení ženy, jejíž manželský status je neznámý, nebo irelevantní. Členové řečového společenství obvykle dobře znají oslovovací formy, které potřebují, a užívají je podvědomě, stejně jako nemusí myslet na slovník a gramatiku, když užívají svého mateřského jazyka. Ale navzdory poněkud rutinnímu způsobu, kterým se užívají formy oslovení v mluvených dialogích, je možné užívat jich tvořivě, nebo destruktivně. Například jestliže muž chce připomenout mnohem mladšímu příteli, že chce být raději oslovován křestním jménem, může to udělat nepřímou cestou, že mladší osobu neočekávaně osloví titulem a příjmením (což znamená "Trváš-li na tom, že mě budeš oslovovat formálně, budu dělat totéž, když budu mluvit s tebou"). A když afroamerický psychiatr Dr. Alvin Poussaint byl osloven bílým policistou jako "boy" (chlapec) a potom, když se identifikoval svým plným jménem, byl osloven jménem křestním, nevhodná forma oslovení byla nejen jasným výrazem rasismu, ale bylo jí užito jako úmyslné urážky.

Ačkoli pohlaví mluvčího a adresáta není důležitým rysem v obr. 7.2, činitelem ve volbě oslovovací formy běžně je. Ženské mluvčí americké angličtiny mají tendenci užívat méně variant oslovovacích forem než muži. Naproti tomu výrazy náklonnosti při obsluze ("honey", "dear"), slychané v minulé generaci v některých částech země, užívaly jen ženy, aby oslovily jinou ženu, a neměly paralelu mezi oslovovacími formami užívanými pro muže. Podobně "Mac" je neformální forma oslovení příležitostně užívaná muži v městských oblastech na Východě pro jiného muže, jehož jména neznají. Obecně vzato asymetrie v sociálním postavení mezi muži a ženami má tendenci odrážet se v systému oslovovacích forem užívaných pro obě pohlaví a studium toho, jak se lidé navzájem oslovují v dané společnosti, může toho hodně odhalit z její sociální struktury (Wolfson – Manes 1979; Kramer 1975).

Jako závislejší formy oslovování na tom, jak ti, kteří se oslovují, hodnotí navzájem své společenské postavení, stejně to platí o pozdravech. Následující zestručněný popis toho, jak se zdraví obyvatelé vesnice Wolof, se opírá o výsledky terénního výzkumu Judith T. Irvinové v Senegalu v letech 1970 a 1971. Kdykoli se dva vesničané uvidí (třebas na delší vzdálenost), musí si vyměnit pozdrav, dokonce i když to vyžaduje od jednoho nebo druhého, aby se odchýlil od své přímé cesty. Ačkoli důležitými aspekty pozdravu jsou gesta a zrakový kontakt, nezbytnými komponenty jsou verbální výměny. První přijímá pozdrav osoba s vyšším statusem - její postavení závisí na věku, pohlaví, kastě a získané prestiži - a pak na něj odpovídá. Výměna pozdravů se považuje za tak důležitou, že se musí opakovat, jestliže někdo, kdo přechodně opustí večerní společné shromáždění, po návratu zjistí, že se téma rozhovoru výrazně změnilo. Toto nové kolo zdravení může zabrat dost času, protože každý musí být pozdraven jednotlivě a nelze zdravít shromážděnou skupinu jako celek.

Typická výměna pozdravů ve Wolofu se skládá z pozdravení, uvedení jména, pokud se osoby navzájem ještě neznají, z aspoň jedné otázky týkající se stavu druhého, a popřípadě z dalších otázek týkajících se místa pobytu a zdraví rodiny a přátel, a nakonec z chvály boha. Osoba s nižším statusem proces iniciuje a klade otázky, druhá odpovídá. Jsou však situace, kdy některá kritéria, jež určují relativní postavení osoby, se spíše ruší než posilují - například když mladší muž potká starou ženu (wolofští muži mají vyšší status než ženy,

ale starší lidé vyšší než mladí). Pak se také lidé ne vždy snaží dělat si nárok na vyšší status, protože z něho může plynout finanční břemeno, ježto osobu s vysokým postavením lze žádat o dar nebo o nějakou podporu osobě s postavením nízkým. Když dvě osoby, které se setkají, nemají jistotu, jaké je jejich relativní společenské postavení, nebo z nějakých důvodů si dělají nárok na jisté zařazení, mohou si zvolit jednu ze dvou možných strategií, aby se svým statusem manipulovali: snižovací se nebo povyšovací se. Snižovací se strategie záleží v tom, že se ve výměně pozdravů přijme role iniciátora a tazatele. Ale odpovídající partner, který zprvu mohl pomeškat příležitost nárokovat si nižší status, může situaci korigovat tím, že položí iniciátorovi standardní otázky, jakmile dospěli ke stadiu božského chválení.

Pokoušet se vyžadovat vyšší status pro každého z obou účastníků zdravotního setkání není jevem běžným. V takovém případě je potíž v tom, že ačkoli by žádný nechtěl proces zdravení iniciovat, zdravení se musí uskutečnit, jelikož zůstat zticha během setkání by bylo nemyslitelné. Způsob, jak si počínat v takové situaci, je ten, že jedna z osob pozdraví druhou tak stručně, jak je to jen možné, a pak se zeptá: "Proč jsi mě nepozdravil?"

Vedle volby role iniciátora a tazatele nebo přijetí opačné role odpovídajícího je možno pro posílení zvolené role použít i zvukových prostředků uplatněných ve výpovědích: pro vznešené Wolofčany je charakteristický nízký tón a klidný, pomalý a stručný způsob mluvení, opačný styl charakterizuje lidi z nižších kast. Abychom to shrnuli, pozdrav Wolofských je úzce spjat se společenskou identitou mluvčích - jak to vyjadřuje wolofské přísloví - "Když se dva lidé zdraví, jeden má hanbu a druhý slávu" (Irvine 1974: 175).

Jazyková etiketa u Javánců

V některých jazycích je povaha společenského vztahu mezi jednotlivci, kteří spolu hovoří, signalizována ještě zjevněji než prostě užitím vhodného osobního zájmena, slovesného tvaru nebo způsobu oslovení. Jedním takovým jazykem je javánština, kde věk, pohlaví, příbuzenský vztah, rodinné zázemí, bohatství, vzdělání, zaměstnání, známost a další charakteristiky jak mluvčích, tak posluchače určují volbu dialektu a konkrétních slov v něm, kterých se užije. Ačkoli se jen nemnoho slov liší podle statusu a stupně důvěrnosti, které implikují, těchto pár slov se v reálné řeči objevuje vcelku běžně.

Za dobrou ilustraci javánské "jazykové etikety" vděčíme jedné kapitole v popisu javánské náboženství od Clifforda Geertze (1960). Podle něho můžeme slyšet ekvivalent anglické věty "Are you going to eat rice and cassava now?" (budeš teď jíst rýži a maniok?), pronesený Javáncem v Modjokutu (Modjokuto je město na středovýchodní Jávě), na šesti různých řečových úrovních podle sociálního vztahu a jiných faktorů týkajících se partnerů dialogu. Zatímco na nejvyšší úrovni - ta je považována za vzor správné řeči - zní javánská věta "Menapa pandjenengan bađe ďahar sekul kalijan kaspé samenika?", na nejnižší úrovni je věta zcela jiná: "Apa kowé arep mangan sega lan kaspé saiki?" Ačkoli tyto dvě věty znamenají totéž, mají jen jedno slovo společné: kaspé maniok. Užije-li se střední úrovně, věta by byla: "Napa sampéjan adjeng neda sekul lan kaspé saniki?" Z uvedených tří úrovní má nejvyšší a nejnižší ještě podúrovně, takže celkem dostaneme šest úrovní s touž denotací, ale různými konotacemi. Navíc jsou lexikální variace také doprovázeny odlišným podáním: čím vyšší úroveň, tím pomalejší, tišší a klidnější řeč je. K faktorům, které dále přispívají k volbě určité úrovně, patří sociální situace (svatba vyžaduje vyšší úroveň než setkání na

ulici), téma (diskuse o náboženství nebo estetice vyžaduje vyšší úroveň než obchodní transakce) a posluchačstvo (vyšší úroveň vyžaduje přítomnost dalších posluchačů).

Je samozřejmé, že také žádost v angličtině nebo v češtině může být vyjádřena velmi odlišnými výrazy a formulována různými způsoby, od hrubosti až k přehnané uctivosti, jak ukazuje srovnání vět "Zavřete dveře!" a "Dovolil byste, abych vás poprosil o zavření dveří?". Ale měli bychom si všimnout, že požadovaná činnost, zavření dveří, je vyjádřena v obou případech týmiž slovy ("zavřít dveře"). První verze, nejstručnější možná, je míněna a pochopena jako rozkaz; druhá, rozšířená o šest dalších slov, je zabalena do velmi zdvořilých výrazů.

Naproti tomu v javánštině je ekvivalentem anglického slova *going* ve výše probírané větě na nejvyšší úrovni *badé* (v javánštině vyjádřeno jako *krama*), na střední úrovni *adjeng* (*madya*) a na nejnižší *arep* (*ngoko*). Jen slovo *kaspé* maniok je stejné na všech úrovních a podúrovních. Pro ostatní významy - odpovídající anglickému "*are, you, to eat, rice, and, now*" - musí Javánci volit mezi nejméně dvěma lexikálními variantami, aby naznačili povahu vztahu mezi mluvčím a adresátem vzhledem k statusu a známosti. Úroveň řeči označovaná jako *ngoko* je základní. Užívá se, když se osoba cítí neomezenou; v ní se přemýšlí, mluví se v ní k blízkým přátelům a lidem nízkého postavení a užívá se jí, aby se vyjádřil hněv.

Řeč a rod

Termín *rod* (gender) označuje v lingvistice gramatickou kategorii, na jejímž základě se formálně třídí určité slovní druhy. Například v latině je rod podstatných jmen většinou gramatický, to znamená, že nemá co dělat s rozdílem pohlaví: rod slova *pēs* 'noha' je mužský, slova *manus* 'ruka' ženský a *caput* 'hlava' střední. Naproti tomu v angličtině je rod celkem přirozený: o mužích se užívá zájmena *he*, o ženách *she* a skoro o všem ostatním *it*. Je velmi málo výjimek: někteří užívají zájmena ženského rodu o lodích a autech, o zvířatech obojího pohlaví *it*. V některých jazycích se substantiva třídí podle rodu na životná (označující živé bytosti) a neživotná (označující neživé věci). Tento rozdíl není tak zřejmý, jak by se mohlo zdát. V arapažštině jsou životného rodu *hinén* 'muž', *hísei* 'žena', *wox* 'medvěd' a *hééni?* 'mravenec', jak bychom čekali, ale také *hokóox* 'tyč ve stanu týpí', *húú* 'sníh', *hotúú* 'kolo' aj. O životných jménech platí v arapažštině a jiných algonkínských jazycích jiná gramatická pravidla než o neživotných (Salzmann 1983).

Cílem tohoto oddílu však není pojednat o rodu jako o gramatickém termínu, ale stručně probrat vztah mezi jazykem na straně jedné a "rodem" ve smyslu rozdílu mezi mužským/ženským pohlavím na straně druhé. Jinak řečeno: jak se odráží rozdíl mezi mužem a ženou v jazyce a řeči?

Nejvíce zjevné jsou fyzikální rozdíly ve vlastnostech hlasu, které se vytvářejí v pubertě. V důsledku prodloužení hlasivek u chlapců se zvětší rozsah mužského hlasu a klesne asi o oktávu, zatímco ženský hlas se stane hlasitějším a změní se jeho tón, tj. "barva" (kvalita), protože přibudou svrchní tóny.

Liší se však řeč žen od řeči mužů, jestliže odhlédneme od tónu a relativní výšky? V podstatě samozřejmě ne, protože bez ohledu na rozdíly, které mohou být mezi postavením mužů a žen v každé společnosti, muži a ženy musí být schopni spolu efektivně

komunikovat. Ale menší rozdíly mezi řečí žen a mužů přesto existují ne-li ve všech, tedy ve většině jazyků. Mezi jazyky, v kterých určité morfémy mají odlišnou fonologickou stavbu podle toho, zda mluví žena nebo muž, patří koasatština, jazyk maskodžijský, kterým se mluví v jihozápadní Louisianě. Podle Haasové (1944) se řeč koasatských žen středního a vyššího věku koncem třicátých let od řeči mužů lišila v jistých indikativních a imperativních formách. Protože v několika případech se řeč žen jevila jako starší a základnější, Haasová popsala mužské formy jako odvozené od ženských. Například za slovesné tvary ukončené nosovou samohláskou, jakou je *q* ve slově *lakawwá* 'on to zvedne [mluví žena]', se připojí *s*, a to za odpovídající samohláskou ústní, takže vznikne tvar *lakawwá·s* 'on to zvedne [mluví muž]'. Podobně ženské slovo *lakawhól* 'zvedněte to' dá vznik mužské formě *lakawhós*. V jiných případech se samohláska zdlouží a z koncového *n* se stane *s*, v ještě jiných případech se *s* prostě připojí za tvar vyskytující se v řeči ženské. Změny na konci jiných slovesných tvarů v jazyce koasati lze tedy shrnout takto (Ž = ženská forma, M = mužská forma, V = libovolná samohláska (vokál), $\bar{V}$ = nosová samohláska, C = libovolný konsonant (souhláska), a (·) krátká nebo dlouhá):

Ž	M
V(·)	V(·)s
V̄l	V̄s
V̄n	V̄·s
V(·)C	V(·)Cs
V(·)CC	V(·)CCs

Haasová dále říká, že když koasatské ženy vyprávějí tradiční pohádky, užívají mužských forem, když citují mužské postavy, a naopak.

V severní Africe Arabové, kteří mluví francouzsky jako druhým jazykem, artikulují francouzské (r) podle pohlaví mluvčího: v mužské řeči je to apikální souhláska (artikulovaná za pomoci špičky jazyka, který je přitom aktivní); v řeči žen je to souhláska čípková (artikulovaná zadní částí jazyka s pomocí čípku). Protože se obě (r) v arabských dialektech, které jsou mateřštinami těchto mluvčích, objevují a jsou fonologicky distinktivní, muži i ženy obě varianty dovedou snadno vyslovit. Podle nedávného přehledu francouzských dialektů od Henriette Walterové (1988) severoafricití muži by se nyní rádi přiblížili dnešní francouzské normě, kterou je náhodou čípkové r. Brání jim však v tom značně pevná konvence, podle níž je čípková artikulace r v severoafrické francouzštině sociální charakteristikou žen.

Rozdíly tohoto druhu mezi řečí mužů a žen nejsou vůbec vzácné. Jsou doloženy pro jazyky Severní a Jižní Ameriky, stejně jako Asie, a najdou se i na jiných kontinentech. V některých případech je dokonce lingvisticky necvičení posluchači nemusí postřehnout. Například v malém vzorku dětí v polozemědělské novoanglické vesnici, který zkoumal John L. Fischer (1958), dívky vyslovovaly v příponě *-ing* spíše *ŋ* než *n*, což je naopak forma častěji užívaná mezi chlapci. Ukázalo se, že volba mezi nimi má vztah nejen k rodu, ale také k povaze (agresivní - kooperativní), náladě mluvčího (napjatá - uvolněná), rázu konverzace (formální - neformální), socioekonomickým podmínkám rodiny (nadprůměrným - podprůměrným) a k slovesu, které bylo použito (například *correcting* - *chewin*).

O složitější situaci v středoamerické karibštině, moderním dialektu Karibských ostrovů, referuje Douglas Taylor (1951). V tomto dialektu se rozlišují dva rody, mužský a ženský.

Rod je zčásti gramatický (například slova označující slunce, mléko, řeku a kukuřici jsou mužského rodu, zatímco k femininům patří názvy pro hvězdu, játra, nuž a hada). Ale slovům označujícím vlastnosti, stavy, činnosti a ekvivalent anglického zájmena *it* ve větách jako *It is raining* 'Prší' je muži často připisován rod ženský, ale mužský ženami. Například ekvivalent pro 'onehdy' je *ligira buga*, když to říkají ženy, ale *tugura buga*, když to řekne muž (*buga* je částice pro minulý čas).

Volba slov užívaných muži a ženami se mění v závislosti na příležitosti, typu posluchačů a různých jiných okolnostech. Hrubá nebo neslušná slova méně pravděpodobně říkají děti nebo vážení lidé, jestliže je někdo poslouchá, a obchodní rozhovor vyžaduje uvážlivější slovník než náhodná konverzace mezi dvěma blízkými přáteli. Některých slov užívají mnohem častěji ženy než muži. Patří k nim expresivní přídavná jména vyjadřující souhlas nebo obdiv, například *kouzelný*, *fantastický* (svetr) a názvy barev, například *tyrkysový*, *lila*. Muži vyjadřují svůj souhlas nebo sympatii tak, že užívají neutrálního adjektiva, a je-li nutno je zesílit, slova jako *sakra* apod. Mužský slovník je co do názvů barev pravidlem méně rozlišující, a tedy chudší než ženský. Není však pochyby o tom, že ve Spojených státech a v jiných zemích se rozdíl mezi výběrem slov u mužů a žen stále zmenšují. Kleteb občas užívá nyní mnoho mladých žen, jejichž matky a babičky by je nikdy nevyсловily, dokonce by byly pravděpodobně přivedeny do rozpaků, kdyby je jen slyšely. Ale vcelku - jak několik badatelů zjistilo - užívají ženy v pečlivé řeči asi méně stigmatizovaných slov než muži.

Pokud jde o rovinu věty, nejčastěji citovaným rysem údajně charakteristickým pro ženskou řeč je to, že v určitých kontextech používají tázací dovětky (question tag). Tímto termínem se označuje otázka připojovaná k výpovědi, aby se získal adresátův souhlas, například "That was a stupid thing for them to do, wasn't it?" (To bylo od nich hloupé, že?). To, že se mluvčí dožaduje souhlasu nebo potvrzení pro své tvrzení, může být vyjádřením přání nepadat příliš sebevědomě. Jiným účelem tázacího dovětku je vtažení osoby, ke které se mluví, do přátelské konverzace tím, že se jí dává příležitost odpovědět, například ve větě "It's a nice day today, isn't it?" (Dnes je hezky, nemyslíte?). Zdá se, že mladší ženy užívají tázacího dovětku méně často než ženy starší. Ale o tomto tématu někteří vědci říkají, že je potřebný "promyšlenější pohled na komplexnost jazykového a společenského chování" (Cameron, McAlinden a O'Leary 1988: 92).

Konečně byly zjištěny některé rozdíly mezi mužskými a ženskými mluvčími v intonačních schématech. Jestliže analyzujeme intonační vzorce americké angličtiny pomocí čtyř relativních úrovní výšky, pak muži mají tendenci užívat jen tři a sotvakdy dosáhnou nejvyšší z nich. Ženský rozsah běžně zahrnuje všechny čtyři. K vzorcům, které u mužů slycháme velmi zřídka, patří úplný pokles z nejvyšší na nejnižší úroveň výšky, například ve větě

"Oh, that's terrible". (Ach, to je hrozné)

1)))
2)))
3)))
4)))

aby se vyjádřilo překvapení, vzrušení apod. Obecně vzato ukazuje se, že ženská řeč je dynamičtější, má více parazykových rysů a větší tónový rozsah.

Abychom to shrnuli, v americké angličtině nejsou výslovnosti, gramatické tvary, slova nebo větné konstrukce, kterých by užívali výlučně muži, nebo ženy. Rozdíly, které existují mezi mužskou a ženskou řečí, spíše souvisejí s četostí, s kterou určité zvyklosti jsou uplatňovány tím, nebo oním pohlavím. Jestliže se tyto rozdíly spíše zmenšují než trvají nebo zvětšují, naznačuje to, že dlouhodobé společenské rozdíly mezi ženami a muži se rozpadají.

Rodová tendenčnost v jazyce

Uvedli jsme výše několik ilustrací toho, jak poněkud rozdílně mohou muži a ženy užívat téhož jazyka. Existují však také tendenčně zaměřené výrazy a zvyklosti v jazyce, které favorizují muže, nebo naopak ženy před druhým pohlavím? Jistě ano, a příklady lze snadno vzít z angličtiny, která je mužsky tendenční. Dokonce ačkoli poměr v počtu mužů a žen ve Spojených státech a mnoha jiných zemích je asi 49 % ku 51 %, mužské výrazy jsou ve většině jazyků základní - to znamená, že ženské podoby jsou obvykle odvozeny od mužských (jako *goddess*, *lioness*, *aviatrix* a *usherette* jsou odvozeny od *god*, *lion*, *aviator* a *usher*; v češtině podobně *bohyně*, *lvice*, *pilotka* a *uvaděčka* od *bůh*, *lev*, *pilot*, *uvaděč*). Dále mužské výrazy se běžně užívají tak, že zahrnují i ženy. Nejběžnější případ je slovo man (viz text 7.1), které se často najde v složených slovech označujících zaměstnání.

Text 7.1: Co znamená slovo *man*?

V případě slova *man*, například ve větě *Man is a primate* (Člověk je primát), se uvádí, že toto užití nezávisí na pohlaví, že označuje všechny členy druhu a že je jen důsledkem etymologické náhody, že forma pro druh je táž jako pro samce v druhu. Užívat téže formy pro úplný druh a pro polovinu druhu může působit zmatek, jak zjistily ty ženy v kolonii, které ukvapeně soudily, že slovo *man* ve větě "All men are created equal" (Všichni lidé jsou stvořeni jako navzájem rovní) zahrnuje také je. Více zmatku může vzniknout, když uijeme spojení *early man* (raný člověk). Ačkoli se podle předpokladu vztahuje k druhu, všimněme si, jak snadné je užití výrazů jako *early man and his wife* (raný člověk a jeho žena) a jak těžké je říkat věci jako *man is the only animal that menstruates* (člověk je jediný živočich, který menstruuje), nebo dokonce *early woman and her husband* (raná žena a její manžel)... Téma, které tyto poslední tři příklady spojuje, je to, že samec se bere jako něco normálního, že maskulinum se vztahuje jak k pohlaví, tak k druhu, zatímco ženy jsou výjimkou, obvykle absorbovanou maskulinem, ale vyžadující zvláštní termíny, když se stanou nápadnými.

Jestliže uvedené příklady vás nepřesvědčily, že slovo *man* jako generický výraz je v nejlepším případě dvojnásobné, všimněme si následujícího citátu z Almy Grahamové:

Jestliže je žena smetena z paluby do vody, zvolání zní "Man overboard" (Muž přes palubu!). Jestliže ji zabije řidič a ujede, jeho provinění je "manslaughter". Jestliže je v práci zraněna, pojištění je "workmen's compensation". Ale jestliže přijde ke dveřím s nápísem "Men only", ví, že varování není myšleno tak, aby zdrželo zvířata, rostliny nebo neživé předměty. Týká se jí.

(Frank - Anshen 1983: 71-72)

To slovo původně označovalo lidskou bytost obojího pohlaví, ale v moderní angličtině se především týká dospělého lidského samce. Během větší části tohoto století byla antropologie stručně definována jako *study of man(kind)*; dnes je zvykem ji definovat jako *study of humankind* nebo *of human beings* (*human* se neodvozuje od *man*, ale od latinského *hūmānus*). Slova odkazující k mužům, ale užívaná tak, že zahrnují ženy i muže, se nyní nahrazují slovy nebo spojeními rodově neutrálními. Tak *manpower* (pracovní síla), *man-*

made (ručně vyrobený), to man (a boat) (obsadit loď posádkou), mailman (pošťák), fireman (hasič) a men of goodwill (lidé dobré vůle) nyní ustoupily slovům human energy, manufactured, to operate, mail carrier, fire fighter a people of goodwill.

Podobně bychom se měli vyhnout užívání zájmena mužského nebo ženského rodu, jestliže mají být označeni příslušníci obojího pohlaví. Věty jako "Each applicant must include a vita with his application" nebo "A full-time secretary is entitled to her own desk" lze snadno parafrázovat jako "All applicants must submit a vita" a "A full-time secretary should be given a separate desk". (Podobně v češtině: "Každá žádost uchazeče musí obsahovat jeho životopis" - místo toho neutrálně: "Žádosti uchazečů musí obsahovat jejich životopisy.")

Jazyková variace v pluralitní společnosti

Skvělým příkladem pluralitní společnosti je Indická republika. Zaujímá plochu rovnající se jen třetině Spojených států, ale má asi 900 milionů obyvatel a je jednou z nejvíce multilingvních zemí na světě. Podle indického sčítání v roce 1961 uvedli občané 1019 mateřštin, které lze zařadit ke 199 jazykům a čtyřem jazykovým rodinám. O 530 dalších mateřských jazycích nebylo možno takovou příslušnost určit a přes 100 jazyků bylo cizího původu. Jako národní jazyky uznává ústava země čtrnáct jazyků a klasický sanskrt, tři další jako doplňující úřední jazyky, mezi nimi angličtinu.

Jak se federální republika Indie s takovou rozmanitostí jazyků, z nichž mnohými mluví miliony lidí, administrativně vyrovnává? Z regionálního hlediska vzato, ve východní Indii dominují tři indoevropské jazyky (bengálština, urijština, ásámština), v západní Indii dva (maráthština a gudžarátština), v severní Indii čtyři (hindština a urdština, pandžábština a kašmírština) a v jižní Indii čtyři jazyky z drávidské jazykové rodiny (telugština, tamilština, kannadština a malajálámština). Hlavním úředním jazykem šesti z dvaceti pět států republiky, stejně jako celé země, na federální úrovni, je hindština. Ale dokud nebudou mnozí, hindsky nemluvící obyvatelé ochotni hindštinu akceptovat, bude angličtina - jazyk těch, kteří ovládali většinu Indie jako korunní kolonii skoro celé století - sloužit jako vedlejší národní jazyk a jako lingua franca, přijatelný jak na hindsky mluvícím severu, tak drávidsky mluvícím jihu.

V zemi, kde se mluví mnoha jazyky, ale ne všechny se těší stejnému stupni prestiže, jsou běžným jevem bilingvismus, multilingvismus a diglosie. K interetnické ústní komunikaci neformálního rázu se po celé zemi užívá v různé míře hindštiny a urdštiny (tyto dva jazyky jsou v mluvené formě velmi podobné, ale hindština se píše písmem devanagari, urdština modifikovanou formou písma arabského). Z důvodů kulturně prestižních je v drávidsky mluvící části země a v Bengálsku proti užívání hindštiny jako dorozumívacího jazyka jistý odpor. Ve velkém rozsahu se pro formální a psanou komunikaci užívá angličtiny (její jihoasijské varianty). Význam angličtiny lze zřetelně vidět: v roce 1977 - ačkoli noviny a periodika bylo možno dostat v asi sedmdesáti jazycích - ty, které byly v hindštině a v angličtině, tvořily 26 %, respektive 20 % z celého nákladu, a anglické měly největší odby. Když se Indie v roce 1947 stala nezávislou, úřední užívání angličtiny mělo být podle záměrů jen dočasné. Ale potřeba angličtiny pokračuje a v některých směrech dokonce vzrostla. Například překládat technické nebo vědecké práce do hindštiny by bylo skoro nemožné. Dnes, skoro půl století od chvíle, kdy Indie získala nezávislost, považuje se stále

znalost angličtiny za nepostradatelnou pro vysoké vládní místo, ačkoli jenom velmi malé procento obyvatelstva mluví a čte anglicky. Indové, kteří anglicky umějí, mají sklon k tomu, aby byli kulturními, ekonomickými a politickými vůdci.

Jak napsal Lachman Khubchandani (1983: 26), "v indické společnosti jako celku ... se projevuje variování v řeči podle identity a účelu interakce". Mezi jeho příklady jsou tyto: V mnoha společenstvích v Biháru, státě v severovýchodní Indii, se určitých dialektů (typů mluvené řeči) užívá, mluví-li se se staršími, zatímco zvláštní subdialekt západní hindštiny se užívá s lidmi stejné vrstvy a mladšími osobami. Řečové variety brahmánů (nejvyšší kasty) a nebrahmánů se běžně užívají v drávidských jazycích, podle kastovní příslušnosti mluvčích. Vysoké formy hindštiny a urdštiny se uplatňují při formálních příležitostech, ale tzv. bazarovou hindustánštinu lze slyšet v neformálním prostředí. Ve hrách v sanskritu používají mužské královské role kultivovanou řeč, královny mluví přirozeným mluveným standardem a neurození užívají "pokaženou" řeč.

John Gumperz (1964) informuje o řečových varietách Khalapuru, vesnice vzdálené asi 80 mil severně od Dillí. Ačkoli Khalapur bylo v době Gumperzova výzkumu v padesátých letech jen malé zemědělské společenství o několika tisících obyvatel, byl rozdělen do jedenatřiceti endogamních kast nebo rozsáhlých příbuzenstev s nerovným statusem. Vedle toho, že užívali několik nářečních variet khalapurštiny, mnozí venkované užívali hindštinu jako vysoké řečové variety a khalapurštinu, místního dialektu, jako variety nízké. Každá z těchto dvou variet byla dále podrozdělena na vysokou a nízkou: hindštinou se mluvílo buď v řečnickém (vysokém) stylu, nebo v konverzačním (nízkém) stylu; khalapurština byla stylově buď "čistá řeč", které se užívalo se vzdálenějšími známými a staršími, nebo "hrubá řeč", užívaná s blízkými příbuznými, dětmi, nedotknutelným služebnictvem a zvířaty. Toto dělení na čtyři bylo později nazváno "dvojhnízdová diglosie" (double-nested diglossia) (Fasold 1984: 46-48) a je zobrazeno na obr. 7.3.

Vysoký	styl hindštiny	řečnický	vysoký
		konverzační	nízký
Nízká	"čistá"		vysoká
	khalapurština		
	"hrubá"		nízká

Obr. 7.3: Dvojhnízdová diglosie Khalapur, Indie

Tak velká jazyková variantnost (jak v jazycích, tak v dialektech), jaká existuje v Indii, před nás staví řadu otázek. Ačkoli bychom očekávali, že jeden úřední jazyk bude povzbuzovat sjednocení multietnického národa, takovéto jednoty by se dosáhlo za cenu značného poklesu prestiže jiných rodných jazyků, kterými mluví miliony lidí. Proto nejrozšířenější druhý jazyk užívaný v Indii, hindština, se setkal v mnoha částech země s odporem. A proto také cizí a dříve koloniální jazyk, angličtina, si překvapivě pevně udržel postavení přidruženého oficiálního jazyka od vyhlášení indické nezávislosti, a nepochybně tak tomu bude dál. Angličtina, pro mnoho Indů druhý jazyk, neposkytuje mluvčím jednoho domácího jazyka žádné výhody jako hindština. Jinou otázkou je, jak rozhodnout o tom, které jazyky se mají učit a používat ve škole. Co se nakonec stalo známým jako "recept tří jazyků", má

za následek, že středoškolští studenti se učí regionální jazyk, hindštinu a angličtinu (a v mnoha případech je jejich mateřštinou ještě čtvrtý jazyk nebo místní nářečí).

Ve velké části světa dialekty v našich desetiletích rychle směřují k postupnému zániku, v důsledku působení sdělovacích prostředků, vzdělání a mobility lidí. To není případ Indie, kde jazykové rozdíly fakticky představují rozdíly kastovní. Dokud trvá stará a pevně zakořeněná společenská hierarchie, mají jazykové rozdíly užitečnou funkci a pravděpodobně se zachovávají.

Shrnutí a závěry

Předpokladem pro pochopení struktury jazyka je všestranný popis různých prvků, které jazyk tvoří, a vztahů mezi nimi, ale je třeba mít zřetel i k mnoha jiným věcem. Každý jazyk, nehledě na dobu a místo, kde se jím mluví, je především společenská instituce, taková, bez které jsou lidské společnosti nemyslitelné. Když proto dojde na studium toho, jak jazyky fungují, zajímají antropology odpovědi na otázky jako Které jazykové varianty užívá řečové společenství a jaký je jejich vztah k rozdílným sociálním? Jaké jsou postoje společenství k řeči a jejím variantám? Jaká je funkce jazyka a řeči v procesu řízení společnosti? Antropology nezajímá jazyk v izolaci, abstrahovaný od těch, kteří jím mluví, ale užívání řeči ve skutečném životě a její význam pro členy společenství nebo společnosti. Sociolingvistické studie tedy musí uplatňovat poznatky sociologie a kulturní antropologie, a protože osvojování si jazyka je výsledkem socializačního procesu, musí také vzít v úvahu psychologické faktory. Když si osvojují jazyk děti (a ti, kteří studují druhý jazyk), učí se nejen produkovat gramaticky správné a smysluplné věty, ale věty přiměřené okolnostem a posluchačům. Například ve Spojených státech je zcela běžné se na počátku veřejného projevu o něčem humorně zmínit nebo říct krátký vtip, ale nebylo by vhodné to udělat v pohřební řeči; podobně je možno se mezi důvěrnými přáteli zeptat na cokoli, ale říct člověku, s kterým jsme se právě seznámili, "Jaký máte krásný byt! Kolik za něj platíte?" by bylo krajně nevkusné.

Protože některé společenské potíže, jež lidé zakoušejí, je možno vyvodit z jejich způsobu řeči, nebo jsou jí aspoň posilovány, lze sociolingvistický výzkum a jeho výsledky užitečně uplatnit při řešení sociálních problémů. Ty byly nejdříve aplikovány na jazykové dovednosti - čtení a psaní - a jazykové zkoušení. Například bylo zjišťováno, zda by měla být mateřština dítěte (jazyk, který si dítě osvojí doma a který se normálně stane přirozeným nástrojem myšlení a komunikování v dospělosti) tolerována během počátečních školních let, jestliže je odlišná od jazyka národního nebo od jeho standardní podoby. Mnoho sociolingvistů se shoduje v tom, že by měla být přidělena určitá úloha běžné mluvě dětí z minoritní skupiny, protože jsou jinak nuceny začít se učit o světě jazykem nebo dialektem, který není jejich. Jiná otázka se týká zkoušení jazyka. Aby se minimalizovala nevýhoda nářečních mluvčích proti těm, kteří mluví standardem nebo nářečím mu blízkým, autoři testů by měli uvažovat o takových metodách měření, aby postihlo, jak dobře studenti identifikují a vyjadřují základní sémantické pojmy a vztahy, a ne jak rozpoznávají jazykové formy, které pojmy a vztahy pouze vyjadřují. Například v černé lidové angličtině není zjevně odlišen vztah mezi vlastníkem a tím, co je vlastněno (např. *man coat*), zatímco v standardní angličtině je (*man's coat*). Odečítat body za to, že studenti, jejichž dialekt zjevně nevyznačuje posesivnost, posesivní sufix (-'s) neužili nebo nerozeznali, ale přitom

s pojmem posesivnosti nemají žádné problémy, znamená, že jsou posuzováni na základě mechanických kritérií a že se neberou ohledy na jejich mateřštinu, která se liší v tomto jednotlivém jevu gramatiky.

Jestliže má být sociolingvistika chápána jako "sociálně konstituovaná lingvistika", pak její obor lze charakterizovat následujícími tématy (upraveno dle Hymes 1974: 205-206):

- (1) Teorie jazyka se zabývá organizací řeči, nejen gramatiky.
- (2) Základy teorie a metodologie vyžadují ptát se po funkci, ne jenom po struktuře.
- (3) Řečová společenství jsou organizacemi způsobů mluvení a není možno je definovat jen na základě distribuce gramatických rysů.
- (4) Kompetence je osobní schopnost vhodně komunikovat v daném kontextu, nejen prostá gramatická znalost.
- (5) Jazyky jsou tím, co z nich udělali jejich uživatelé.

Etnografie komunikace

V jednom ze svých raných článků Hymes (1966) poukázal na to, že v minulosti bylo sice zvykem považovat jazyky za navzájem odlišné, avšak jejich užívání za úzce podobné, ne-li v podstatě totožné. Hymes pak k tomu uvádí, že od nedávné doby převažuje opačný pohled: jazyky jsou v podstatě velmi podobné, ale řečový úzus (užívání řeči) je zcela odlišný od jedné společnosti k druhé. V nepříliš vzdálené minulosti existovala zřetelná dělba práce mezi lingvisty a kulturními antropology: kromě několika výjimek studovali lingvisté jazyky, aby odhalili strukturální rozdíly mezi nimi a poučili se o jejich historickém vývoji, zatímco kulturní antropologové (nebo etnografové) studovali rozdílné společnosti, aby pochopili, jak jejich kultury fungují. Kulturu a užívání jazyka však není snadné oddělit. Lidé musí užívat jazyk tak, aby plnil široce rozrůzněné, kulturně specifické cíle. Mají-li společnosti hladce fungovat, musí jejich členové mít nejen jazykovou kompetenci (znalost gramatických pravidel vlastního mateřského jazyka, dobře osvojenou před dospělostí), ale také **komunikativní kompetenci** (znalost toho, co je a co není vhodné říci v jakémkoli specifickém kulturním kontextu). "Dítě," jak se o tom vyjádřil Hymes, "pro něž všechny gramatické věty jazyka mají stejnou pravděpodobnost, by bylo sociální nestvůrou" (Hymes 1974: 75). Někteří rodiče si to příležitostně uvědomí, když jejich dítě, které ještě není plně komunikativně kompetentní, udělá před hosty poznámku uvádějící je do rozpaků, jak o například když řekne hostu chválicímu koláč nabízený ke kávě: "Maminka říkala, že je mizerný, ale že je dost dobrý na to, aby ho dala vám."

Ráz a funkce komunikativního chování v kontextu kultury a společnosti je předmětem **etnografie komunikace** (ethnography of communication). Ve své moderní formě se etnografie komunikace datuje od Hymesova článku *Etnografie řeči* (1962). Vzhledem k tomu, že tento relativně nový obor se zaměřuje na ty aspekty lidského chování, v nichž se komunikace setkává s kulturou, výzkum etnografie komunikace přispívá k interdisciplinárnímu studiu. Dnes se všeobecně uznává, že studium tohoto druhu má pro moderní vědu stále větší význam. Někteří vědci považují etnografii komunikace za jednu z několika oblastí sociolingvistického výzkumu. Jiní tvrdí, že etnografie komunikace, jakožto studium komunikativního chování ve vztahu k sociokulturním proměným spojeným s lidskou interakcí, je širší a obsáhlejší než sociolingvistika. Ať již je to jakkoli, jak sociolingvistika, tak etnografie komunikace jsou pole zkoumání, která nabývají na důležitosti a lákají k výzkumu.

Řečové společenství a pojmy s ním související

Termíny *společnost* a *kultura* jsou v antropologii užitečné jakožto obecné pojmy, ale žádná kultura není pro všechny členy společnosti jednotná. Každý komplex naučených vzorců chování a myšlení, který rozlišuje různé složky společnosti (menšiny, kasty apod.), se označuje jako subkultura. Jestliže se to rozšíří, pak je tento termín užíván obecně o všech, kteří mají vlastnosti určité subkultury (například bezdomovci stejně jako tzv. lepší lidé). Jazyk a řeč také charakterizuje nedostatek uniformity. Obecně vzato, každá společnost je spojena se specifickým jazykem, a v případě mnohonárodní společnosti je to několik jazyků. Avšak vůbec žádný jazyk není jednotný pro všechny členy společnosti (národa,

společnosti, kmene). Jak jsme viděli, jisté způsoby mluvení tímž jazykem mohou odlišovat muže a ženy, mladé a staré, mocné a poddané apod. Všichni ti, kteří sdílejí specifická pravidla mluvení a interpretace řeči a přinejmenším jednu řečovou varietu, patří k **řečovému společenství** (speech community). Je však důležité si pamatovat, že lidé mluvící tímž jazykem nejsou vždy členy téhož řečového společenství. Mluvíci jihoasijské angličtiny v Indii a Pákistánu sdílejí jazyk s občany USA, ale příslušné variety angličtiny a řečová pravidla jsou dostatečně odlišná, aby zařadily tyto dvě populace k různým řečovým společenstvím. Na druhé straně Muriel Saville-Troikeová (1982: 20) dokonce považuje monolingvní mluvčí ať už španělštiny (jazyka oficiálního) nebo jazyka guaraní (národního jazyka) za náležející k téže řečové komunitě v Paraguai, protože sociální role mluvčích těchto dvou jazyků jsou komplementární - obě skupiny jsou na sobě závislé, pokud se týká služeb a zaměstnání.

Většina členů společnosti, dokonce i když náhodou žijí v témž městě, patří k několika řečovým společenstvím. Například starší osoby mohou mít značné potíže při sledování monotónního vyvolávání toho, kdo provádí dražbu, nebo dobře nerozumějí studentům, kteří užívají slang. Avšak jak dražitel, tak i student se může snadno přizpůsobit, když je třeba, aby se zapojil do konverzace se starší osobou a aby byl plně pochopen; vše, co musí udělat, aby patřil k témuž řečovému společenství, je sdílet dostatek charakteristických modelů výslovnosti, gramatiky, slovníku a způsobu mluvení.

Na druhé straně lidé žijící v různých zemích a mluvící různými jazyky mohou sdílet jistá pravidla mluvení. Jeden příklad za všechny jsou Češi a Rakušané (a ostatně i někteří další, kteří před I. světovou válkou byli součástí rakousko-uherské říše nebo žili v přilehlých oblastech). Jako příklad fráze obecně užívané při pozdravu nebo při rozloučení s ženou ekonomicky a sociálně dobře situovanou bylo (a do jisté míry dosud je) "Rukulfbám, milostivá paní!" v češtině a "Küss' die Hand, gnädige Frau!" v němčině. Anglický ekvivalent "I kiss your hand, gracious lady!" je prostě doslovný překlad. Nikdo by vůbec nečekal, že uslyší tuto frázi od rodilého Angličana nebo Američana, protože jejich pravidla mluvení jsou v tomto kontextu zcela odlišná. Lingvisté označují oblast, v níž mluvčí různých jazyků sdílejí řečová pravidla, **řečovou oblastí** (speech area).

Méně často užívané termíny pro příbuzné pojmy jsou jazykové pole (language field), řečové pole (speech field) a řečová síť (speech network) (Hymes 1972: 55). *Jazykové pole* označuje všechna ta společenství, v nichž je jednotlivec schopen adekvátně komunikovat na základě znalosti jazyků a jazykových variet sloužících těmto společenstvím. Pojem *řečového pole* je paralelní s pojmem jazykového pole, ale zahrnuje znalosti pravidel mluvení spíše než znalosti jazyků. Pojem *řečové sítě* označuje spojení mezi osobami z různých společenství, které sdílejí jak jazykové variety, tak pravidla mluvení. Uveďme příklad: kromě svého mateřského jazyka zná jednotlivec navíc čtyři jazyky natolik dobře, aby mohl číst knihy a noviny v nich publikované; souhrn pěti jazyků tvoří jeho *jazykové pole*. Avšak táž osoba je schopna komunikovat bez obtíží jen jedním cizím jazykem kromě svého rodného jazyka; komunity, v nichž efektivně funguje dvěma jazyky, tvoří jeho *řečové pole*. Uvnitř tohoto řečového pole jedinec má zvláštní vztah k těm osobám (bez ohledu na to, odkud pocházejí), které s ním sdílejí ony dva jazyky, řečová pravidla a profesionální zájem - třeba o archeologii. Spojovací články s těmito osobami vytvářejí jeho *řečovou síť*.

Jednotky řečového chování

K rozlišení mezi různými rovinami řečové aktivity užívá Hymes pro etnografickou analýzu a popis řečového chování tři termíny - řečová situace (speech situation), řečová událost (speech event) a řečový akt (speech act) (Hymes 1972: 56-57). Pokud by někdo do analýzy zahrnoval také komunikaci neverbální (mimoslovní), tyto tři termíny by potřebovaly rozšířit a slovo "řečový" nahradit slovem "komunikační". (Nakonec gesto ruky nebo mrknutí oka může být právě tak účinné jako celá věta.)

Termín *řečová situace* označuje kontext, v němž se mluvení vyskytuje, tj. jakýkoli konkrétní souhrn okolností typicky spojený s řečovým chováním (nebo s jeho absencí). Řečová situace může být rodinné stolování, oslava narozenin, seminární shromáždění, pivní společnost, aukce, rybářský výlet, posvícení nebo jakákoli z velkého počtu situací, které ve společnosti probíhají a jsou definovatelné pokud jde o účastníky a cíle, a jsou tudíž odlišitelné od jiných řečových situací.

Minimální jednotka řečového chování pro účely etnografické analýzy je *řečový akt*. Řečovým aktem může být pozdrav, omluva, otázka, představení se nebo něco podobného. I když se řečový akt normálně přisuzuje jednotlivému mluvčímu, kolektivní řečový akt existuje také, např. "Amen" vyslovené náboženským shromážděním nebo skandované volání diváků povzbuzujících útočící hokejové družstvo. Co se týče délky, může se řečový akt pohybovat v mezích od jediného slova nebo jednoduché fráze ("K čertu!" nebo "Díky!") až k dlouhému kázání například o tom, jak se má člověk za určitých okolností chovat. Řečové akty, jež následují jeden za druhým v uznávané posloupnosti a které se řídí sociálními pravidly řečového úzu, se spojují, a tak vytvářejí *řečovou událost*, základní jednotku verbální interakce. Příklady řečových událostí zahrnují konverzaci, zpověď knězi, interview, dialog s prodávacem, telefonický dotaz atd. Hranice mezi řečovými událostmi, jež po sobě následují, jsou signalizovány změnou participantů, významnou odmlkou nebo poznámkou, která naznačí uvedení jiného námětu konverzace, například "Mohu-li zmínit předmět našeho rozhovoru..." nebo "Mimochodem - slyšeli jste, že...". Za zvláštních okolností se může řečový akt stát řečovou událostí, například když někdo vykřikne "Hoří!" v zaplněném kině.

Právě tak, jako se od rodilého mluvčího nějakého jazyka očekává, že tvoří věty gramaticky přijatelné a smysluplné, jsou i řečové akty posuzovány podle toho, zda jsou přiměřené nějaké specifické řečové situaci nebo řečové události. Za podivné může být považováno, jestliže někdo řekne na ulici cizímu člověku: "Jmenuji se Jaroslav Novák; kolik máte hodin?" Stejně tak by bylo nevhodné zavádět předmět hovoru o nedostatku zkušeností místního lékařského personálu při návštěvě osoby ležící v nemocnici. Když se nevhodný řečový akt vyskytne, participantů řečové události nebo situace to zpravidla později komentují: "Všiml sis, co řekl(a)? To přece bylo hrozně netaktní!" nebo "To ale byla hloupá poznámka, co Petr řekl - copak ztratil rozum?"

Participantů a situace

Tradičně chápáno, řečové chování zahrnovalo mluvčího a posluchače a obsahovalo informaci mezi nimi přenášenou. Moderní etnografické popisy a analýzy ukázaly, že je třeba vzít v úvahu mnohem více komponentů, jestliže máme plně pochopit kterýkoli

konkrétní případ komunikativního chování. Který z těchto komponentů přijímá rozhodující funkci, záleží na dané řečové situaci a daném společenství.

Komponent nazývaný *participanti* zahrnuje nejen podavatele informace (mluvčího) a zamýšleného příjemce (posluchače, adresáta), ale kohokoli, kdo může mít zájem nebo náhodou vnímá (slyší, vidí) sdělení - obecnost (audience). Počet participantů se může pohybovat od jediného do mnoha tisíc. Například osoba, která má naplánované pracovní interview, může se na ně připravovat tím, že si klade potenciální otázky a že si na ně i odpovídá - vystupuje tedy v roli podavatele i příjemce. A naopak jsou politická shromáždění, při nichž jeden nebo několik charismatických vůdců nejenom oslovuje, ale i s úspěchem mobilizuje několik set tisíc stoupenců.

V některých kulturách není schopnost komunikovat omezena na obyčejné lidi. Mezi Ašanty - příslušníky západoafrického národa v Guinejském zálivu - může porodní bába položit plodu otázku týkající se jeho otcovské identity. Ašanti se také domnívají, že nedávno zemřelé osoby jsou schopny informovat své žijící příbuzné o tom, co nebo kdo byl odpovědný za jejich smrt. Ašanti dále věří, že lesní víly a příšery jsou schopny učit mladé muže medicíně; tyto bytosti prý komunikují hvízdáním, ale rozumějí i jazyku twi, v němž se k nim lidé modlí.

Zevrubný etnografický popis komunikativního chování musí pečlivě zaznamenávat charakteristiku participantů. Věk, pohlaví, etnická příslušnost, příbuzenské vztahy mezi participanty, jejich vzájemné společenské postavení, míra jejich vzájemné známosti a jiné faktory mohou průběh komunikace ovlivnit. Kdo mluví, ke komu a v čí přítomnosti - to má nejen tendenci určovat, zda člověk mluví nedbale či zdvořile, ale také zda může či nemůže ostatní participanty přerušit, jak dlouhý má řečový akt být a jaké další kanály by se měly užít k zvýšení úrovně prezentace atd.

Jakýkoli komunikativní akt nebo událost se odehrává v určitém čase a místě a za určitých konkrétních okolností, tj. charakterizuje je zvláštní prostředí, situace. Zdá se, že situace se mění od případu k případu, dokonce jde-li o situaci téhož druhu, ale všechny tyto změny mají kulturně přípustné meze. Nepočtená třída se normálně schází ve školní místnosti, ale učitel ji může v teplém jarním nebo podzimním dni zavést do stínu stromu u školní budovy; setkat se však v sousední hospodě nebo na školní chodbě by bylo považováno za nevhodné. Vyvést někoho aprílem 1. dubna je přijatelné i pro lidi, kteří by to v jakýkoli jiný den považovali za drzost. Hymes rozlišuje situaci a scénu; scéna je psychologická situace. Je jistě pravda, že psychologická atmosféra prostupující danou situací může podnítit určité komunikativní akty nebo události, nebo jim zabránit; v tomto smyslu scéna pomáhá definovat situaci. Dovedeme si představit stejnou situaci a participanty, ale úplně jinou scénu: porovnejme například atmosféru, která obklopuje oznámení zaměstnancům o paušálním zvýšení mezd s oznámením, že společnost udělala úpadek a zastavuje práci.

Účel, kanály, kódy, obsah a forma sdělení

Účelem sdělení není vždy přenášet informace nebo vyměňovat si myšlenky. Někdy je cílem navodit atmosféru družnosti, a je to pak ekvivalentní s objetím nebo se srdečným stiskem ruky. Řečové chování s cílem vyvolat takový emocionální účinek je označováno jako fatická komunikace (phatic communication).

Motivace pro komunikativní chování se mění od případu k případu: jedinec může učinit nabídku nebo o něco žádat, hrozit či naléhavě prosit, chválit nebo hanět, vybízet k nějaké akci nebo ji zakazovat, něco vyzradit nebo se snažit o zatajení atd. Cíl, kterého se má dosáhnout, nebo účel, kterému se má vyhovět, často determinuje způsob, jakým někdo mluví nebo jedná. I agresivní řidič automobilu může pokorně a uctivě mluvit, jestliže je zastaven policistou pro překročení rychlosti: doufá, že zdvořilá a omluvná řečová chování ovlivní policistu, aby se spokojil jen varováním místo pokuty.

I když akustický kanál, nejlépe exemplifikovaný mluveným slovem, je obecně nejužívanější, nesmíme přehlížet ani ostatní komunikační kanály. Dělat to by bylo ignorováním skutečnosti, že komunikativní chování, jež užívá jeden kanál jako primární, často závisí i na ostatních kanálech, které ho posilují. Slyšet hru nahlas čtenou nebo vidět ji profesionálně inscenovanou může se rovnat rozdílu mezi nudou a zábavou.

Velmi často také jeden kanál nabízí účinnou náhradu za jiný: salutování, užívající optický kanál, vyjadřuje vizuálně poctu, jež by mohla být jinak vyjádřena slovy; a novinářští fotografové usilují o prezentaci novinových událostí obrazem, protože "dobrá fotografie je cennější než tisíc slov".

Nejběžnější formou akustického kanálu je forma orální, jako zpívání, hvízdání a ovšem mluvení. Jestliže je lidská řeč považována za obecný jazykový kód, pak je manifestována v několika tisících specifických kódech, jejichž příklady jsou čeština, angličtina, albánština, navazština nebo japonština. Každý z těchto kódů zahrnuje řadu subkódů. Angličtina nemá pouze několik národních variet, jako americkou, britskou a australskou, ale každá z nich má také specifické zeměpisné nářeční oblasti, jako například novoanglickou (New England) nebo jižanskou a uvnitř každé z nich ještě zřetelné podoblasti a řadu slangů, typických pro lidi stejného zájmového nebo pracovního prostředí. Pokud jde o češtinu, americká čeština se liší od češtiny mluvené v Čechách a řeč Moravanů je rozeznatelná od řeči Čechů.

Mezi Ašanty je akustický kanál velmi rozrůzněn. Hlavním verbálním kódem je twi, jazyk charakterizovaný pěti odlišnými tóny. Obřadní jazyk užívaný kněžími a kněžkami je subkódem, shoduje se s ranou formou twi, která je zřejmě nesrozumitelná ašantským laikům. Tzv. jazyk duchů, sestávající z vrkavých zvuků a srozumitelný prý jen nenarozeným dětem a bezzubým nemluvnatům, je příkladem orální, avšak neverbální formy akustického kanálu. Jiné neverbální kódy užívané Ašanty zahrnují bubnový kód pro předávání vzkazů a signálů; kód rohů, užívaný k podobným účelům; gongový kód, užívaný k svolávání veřejných schůzí; a pískání, užívané ne Ašanty samými, ale lesními vílami a příšerami, které učí jejich léčitele. Některé části obřadu, v nichž jsou usmiřování duchové předků, jsou vedeny v úplném tichu, zatímco jiné části dovolují, aby náčelník komunikoval pouze gesty.

Forma a obsah sdělení jsou obvykle těsně spojeny nebo, jak Hymes (1972: 59) říká, "je samozřejmé.... že.... jak se něco říká je součástí toho, co se říká." Parafraze může uspokojivě vyjádřit obsah sdělení, ale pouze citace přesných slov může adekvátně reprezentovat formu sdělení řečového aktu. Parafrazovat větu "Nedělám si legraci; varoval jsem vás, jděte do háje, a to rychle" jako "Řekl jsem mu rozhodnými slovy, že už není vítán" odstraňuje citové zabarvení natolik, že změněná forma už nemá s původním obsahem mnoho společného.

Zde je vhodné se zmínit o termínu rejstřík (register), označujícím varietu jazyka, která slouží v určité sociální situaci. V americké lingvistice je tento termín užíván k odlišení širokých variet jazyka - například mezi lidovou (běžně mluvenou formou) a standardem

(prestižní formou) angličtiny. V Anglii se termín *register* užívá pro jakoukoli z řady specificky definovaných variet, jako je právnická, vědecká, náboženská, důvěrná atd.

Žánry, klíč, pravidla interakce a normy interpretace

Termín *žánr* (genre) označuje řečové akty nebo události spojené s určitou komunikativní situací a charakterizované určitým stylem, formou a obsahem. Rituální nebo náboženské příležitosti například zpravidla vyžadují stejně tak zvláštní žánry jako modlitby a kázání. Jak kázání, tak modlitby užívají obřadní styl řeči se zvláštním zřetelem k formě. Proto v angličtině tvary "thou", "thee", "thy" a "thine" pro "you" a "yours" přezívají do přítomnosti v modlitbách a dokonce i v mluvě kvakerů.

Dobry vypravěč bájí a pohádek ze Starého světa obvykle začne vyprávění takovou frází jako "Byl jednou jeden" a konec příběhu oznámí formulí "A žili šťastně až do smrti", cíl cesty je "za sedmými horami a sedmými řekami". Důležitá příhoda v pohádkách Starého světa se obvykle odehrává třikrát (tj. formulové nebo magické číslo je tři), zatímco v pohádkách amerických indiánů se nosné události opakují čtyřikrát.

Mýty reprezentují jiný žánr, vyskytující se v tradicích společností celého světa. Ara- pažské pohádky, týkající se *nih?óóthoo* - "Whitemana", populární postavy arapažských šibalských pohádek (trickster tales), ho téměř důsledně nechají kráčet dolů (nebo vzhůru) podél řeky v úvodní větě pohádky. Konec se oznamuje formulí "To je konec příběhu". V horní činučině, indiánském jazyku používaném v Oregonu, mají mýty charakteristické rysy, které nenajdeme nikde jinde v tomto jazyce (Hymes 1958). Rozpoznávací rysy hornočinučnických mýtů jsou fonologické (například zdvojení souhlásky na konci slova, aby se tím naznačilo koktání ze strachu nebo vzrušení), morfologické (omezuující užití jistých jmenných prefixů na řeč postav, které se v mýtech vyskytují), lexikální (výhradní užití jistých jmen pouze v mýtu) a syntaktické. Na druhé straně některé lingvistické rysy horní činučtiny jsou omezeny pouze na běžnou řeč.

Při vstupu na nepřátelské území vůdce válečné skupiny Návahů instruoval členy skupiny, aby užívali slova odlišná od slov obecně užívaných, která označují dobytek, zajatce a cokoli jiného, co chtěli přivést zpět. Tento žánr, "válečná mluva", byl užíván, dokud se členové válečné skupiny neobrátili k domovu (Hill 1936). Jazyk válečné stezky byl též užíván mezi čirikávskými Apači a jinými americkými indiány.

Snad více než žánr a jiné komponenty liší se mezi kulturami klíč. Termínem klíč (key) označuje Hymes "tón, způsob nebo duch, v němž se akt odehrává" a dodává, že "akty, jinak shodné vzhledem k situaci, participantom, formě sdělení a podobně, se mohou odlišovat klíčem, jako například 'posměšným' nebo 'vážným', 'povrchním' nebo 'pečlivým'" (Hymes 1972: 62). Tento komponent, snad dokonce víc než kterýkoli jiný, se liší od jedné kultury k druhé. Může dokonce převážit jiné komponenty, jako když mluvčí, který někoho podle všeho chválí, se stane pomalu, ale stále víc sarkastickým, takže osoba, o které se mluví, se cítí dotčena nebo zesměšněna. Určitý klíč může být členy skupiny užíván tak často, že ztrácí mnoho ze svého účinku, zatímco jiný klíč může být uplatňován tak zřídka, že je třeba určitého úsilí posluchačů, aby ho rozpoznali a pochopili jeho společenský význam.

Komunikativní aktivita je řízena *pravidly interakce*: za normálních okolností členové společenství vědí, co je vhodné a co ne. Mezi členy střední vrstvy v některých spo-

lečnostech například přerušovat někoho není považováno za vhodné, s výjimkou přerušování mezi velmi blízkými přáteli nebo členy rodiny, avšak když někdo konverzaci monopolizuje, přijatelné způsoby přerušování existují. Poklona adresovaná nějaké osobě je obvykle přijata s povděkem nebo je učiněna poznámka v tom smyslu, že poklona není plně zasloužena. Když jsou pravidla interakce porušena či úplně zanedbána, jsou výsledkem rozpaky, a když není nabídnuta omluva, budoucí kontakty mezi stranami pak mohou být napjaté, nebo dokonce přerušené.

Posouzení toho, co konstituuje vlastní interakci, je ovšem předmětem interpretace.

Normy interpretace (právě tak jako pravidla interakce) se liší od kultury ke kultuře, někdy jen nepatrně, ale obvykle zcela zřetelně, nebo dokonce zásadně. Uvnitř jedné a téže společnosti, jestliže je tato společnost sociálně nebo etnicky rozrůzněna, nebudou pravděpodobně všichni členové užívat týchž pravidel interakce a týchž norem interpretace. Tak například občané Spojených států latinskoamerického původu mohou mít dosti odlišné interpretační normy chování od jejich spoluobčanů japonského původu. Uvědomění si těchto rozdílů a potřeba porozumění a přizpůsobení jsou zvlášť důležité v mezikulturní komunikaci. Při výzkumu provedeném na Coloradské univerzitě mezi mužskou studentskou populací z arabsky mluvících zemí a studenty ze Spojených států Michael Watson a Theodore Graves (1966: 976-979) zjistili, tak jak předpokládali, že "Arabové se při konverzaci dostanou do sporu mnohem bezprostředněji než Američané ... sedávají těsněji jeden vedle druhého ... navzájem se víc dotýkají", "častěji se dívají jeden druhému přímo do očí ... a hovoří hlasitěji než Američané ... a že osoby z různých arabských zemí se zdají být víc podobní jeden druhému než jakékoli regionální skupině Američanů". Interpretace českého komunikativního chování cizími návštěvníky například Prahy podle jejich vlastních norem může mít za následek spíš nedorozumění než porozumění pro kulturní rozdíly.

Jak se Subanunové baví při pití

Dobrym příkladem popisu řečové situace je zajímavá stať Charlese O. Frakea nazvaná *Jak požádat o nápoj u Subanunů* (Frake 1964). Subanunové jsou zemědělci, kteří žijí v hornatém vnitrozemí poloostrova na filipínském ostrově Mindanao a kultivují půdu žďářením. Frakeův článek pojednává pouze o pití gasi, fermentovaného nápoje vyráběného obvykle z rýže, manioku, kukuřice a srovnatelného s pivem. Pití tohoto piva je požadovaná aktivita, omezená na slavnostní shromáždění při příležitosti nějaké zvláštní události, pro niž je charakteristická účast několika rodin. Pivo se pije bambusovým brčkem z džbánu, obsahujícího fermentovanou kaši. Těsně před začátkem pití je džbán naplněn vodou. Výsledkem je pivo, které obsahuje slušné množství alkoholu a které popořádku všichni účastníci cucají brčkem ze dna džbánu.

První stadium setkání za účelem pití spočívá v ochutnávání. Během tohoto stadia osoba, která zaopatrí džbán, vítá účastníka, který se těší nejvyšší úctě, pozváním na pití. Tato osoba pak musí požádat každého dalšího účastníka, aby mu dovolil se napít, a vyjádří roli odstupu a vztah autority mezi ním a ostatními pořadím, v němž žádá o svolení, a slovy, která v oslovení užívá. Několik kol ochutnávání stačí k soutěživému pití. Během tohoto stadia se rozhovor zaměřuje na kvalitu piva a výkonnost účastníků. Pijáci nasmějí konzumovat méně, než bylo množství, jež vypila osoba zahajující rundu. Během soutěžení je počet

účastníků zpravidla redukován na méně než půl tuctu. Soutěžní pití pak pokračuje diskusí, počínající triviálními klepy a pokračující předměty běžného zájmu. To vrcholí tím, co Frake nazývá "pití kvůli hře", jejímž význačným znakem je předvedení verbální dovednosti. (Frakeův popis dvou posledních stadií rozhovoru, diskuse a předvedení verbální dovednosti, je citován v *textu 8.1.*)

Text 8.1: Slavnostní pití a rozhovory u Subanunů

Když jsou určeny velikost a strukturální role shromáždění, přesouvá se téma rozhovoru na vzdálenější věci, zpravidla začíná poměrně triviálními klepy, postupuje k důležitějším tématům běžného zájmu a konečně v mnoha případech dospěje k právním sporům ... Úspěch při dosahování právních rozhodnutí záleží na tom, kdo si vybuduje ve sporu dominující roli a účinně z této pozice debatuje. Protože neexistují sankce, které by bylo možno uplatnit, aby se rozhodnutí právně vynutilo, konečným dosvědčením obratnosti osoby v slovním souboji, která rozhodnutí učinila, je zaplacení pokuty rozhodnutí odpovídající. Jestliže trvá popíjení dosti dlouho, těžiště sdělení se posouvá od jejich témat ke hře s formou sdělení, sledujíc stylizované vzory písňové a veršové kompozice. Písne a verše jsou skládány na místě a diskuse se pak vede v prostředí podobném operetě. I nevyřešený spor může pokračovat tímto způsobem a základ pro rozhodnutí se pak posouvá od pádných argumentů k verbálnímu umění. Nejprestižnější druhy pijáckých písní vyžadují mistrovství esoterického slovníku, jehož prostředkem je každý řádek opakovaný tak, aby byl sémanticky ekvivalentní, ale formálně odlišný. Pití kvůli hře je velmi často průvodním jevem k tomuto předvádění verbálního umění. Společně se Subanunové pomáhají ujistit, že slavnost bude ukončena s dobrými pocity u všech zúčastněných, kterýžto účel se výslovně uvádí. Účastníci, kteří předvedli během pití zjevné nepřátelství jednoho k druhému, během rozpravy při pití mohou být vyčleněni pro zvláštní rituální péči, která směřuje k obnově porozumění.

(Frake 1964: 130-131)

Postoje k užívání řeči

Velká většina informací je ve všech společenstvích přenášena řečí, avšak členové některých společenství se účastní mluvení pohotověji než příslušníci společenství jiných. V Platonových Záhonech jeden starší Athéňan poznamenává, že se v Řecku všeobecně věří, že Athéňané v mluvení nejen nalézají potěšení, ale mluví hodně, Lakedaimonané (Spartané) inklinují k mlčenlivosti, a Kréťané jsou sice všestranně chytří, ale ve vyjadřování dávají přednost stručnosti (Platon 1961: 1242: 641e).

V jiných společnostech se rozmlouvání některým členům doporučuje, avšak jiní se od mluvení zrazují nebo je u nich hodnoceno negativně. U Araukánů v stredojožním Chile a v sousedních částech Argentiny se očekává, že muži mluví hodně a ti, kteří ještě navíc mluví dobře, jsou vysoce oceňováni (Inez Hilger 1957: 44-45). Araukánské ženy jsou naopak vychovány, aby mluvily málo, na veřejnosti aby mluvily tiše a aby mlčely ve společnosti manželů (ačkoli ve společnosti žen mluví bez omezení).

V české společnosti zná téměř každý několik jedinců, kteří mluví nepřetržitě nebo alespoň velmi mnoho (mluvkové, tlachalové, žvanilové, brebentilové), a jiné, kteří mluví velmi málo (o nich se říká, že jsou málomluvní, skoupí na slovo, mlčenliví, nemluvové atd.). Těm, kdo mluví otevřeně a hodně, se obyčejně dává přednost, protože se zdá, že mají více sebedůvěry a snáze se s nimi člověk seznámí než s těmi, kdo mluví velmi málo. Pořekadlo "Tichá voda břehy mele" naznačuje, že tiché vystupování může skrývat některé neočekávané povahové rysy.

Také mlčení, absence řeči, právě tak jako co a jak lidé říkají, je předmětem kulturně specifických pravidel. Zatímco v mnohých kulturách a subkulturách jsou řeční lidé

akceptováni a dokonce k mluvení povzbuzováni, je v jiných řečnost hodnocena negativně a za jistých okolností je vlastně zakazována. Během shromáždění kvakerů přítomní usilují o kontakt s Bohem prostřednictvím tichého očekávání vnitřního Světla spíše než hlasitou modlitbou nebo zpěvem. Vcelku se lidé ve Spojených státech nedívají na mlčení příznivě: když i jen deset vteřin během společenského večírku nikdo nic neříká, může to vyvolat takové rozpaky, že pravděpodobně několik lidí začne mluvit najednou, aby prolomili ticho.

Členové některých společností se za různých podmínek mluvení vyhnou, a to zajímavě kontrastuje s obecnými postoji k řeči ve Spojených státech. Podle Keitha H. Bassa existuje šest typů situací, v nichž se očekává od Západních Apačů z Cibecue ve východostřední Arizoně, že se vyhnou řeči (Keith H. Basso 1970). Tři z nich jsou zvlášť zajímavé. Jedna se týká setkání s cizími lidmi, ať již s Apači, nebo jinými. K takové situaci obvykle dochází na velkých shromážděních, jako jsou rodea, ale je zaznamenáno, že se tak dokonce stalo, i když dva cizí lidé náhodou spolu pracovali v čtyřčlenné skupině honáků dobytka. Nezačali spolu mluvit dřív než večer čtvrtého dne. V západoapačské kultuře je cizinec, který se dá s jinými rychle do řeči, podezírán z toho, že od nich něco chce nebo že moc pil. Jiná situace, v níž se mluvení nevyskytuje, je počáteční fáze námluv. Na veřejných shromážděních se mladé páry mohou držet za ruce, ale nic si neříkají až celou hodinu, a když jsou později sami, jsou zpravidla stejně tiší. Jejich mlčení, zvláště dívek, se připisuje plachosti, rozpačitosti a skromnosti.

Úplné mlčení se také dodržuje v délce až celé čtvrt hodiny, když se Západní Apači setkají s dětmi, které se vrací z internátní školy. Zatímco dětem nevádí mluvit brzy po příjezdu, může trvat několik dní, než se rodiče s dětmi dají do normální konverzace. Důvodem počáteční zdrženlivosti ze strany rodičů je to, že věří, že postoje a chování jejich dětí se pravděpodobně změnilo v důsledku ovlivnění novými ideami, a že je tudíž moudré počkat, až uvidí, jak se dětem zase bude doma líbit. Basso předpokládá, že v kultuře Západních Apačů je absence verbální komunikace spojena se sociálními situacemi, v nichž status participantů je nejasný, a že proto mlčení vyplývá z nejasnosti a nepředvídatelnosti v sociálních vztazích (Basso 1970: 227).

To, že pro tenejapské Tzeltaly, kteří žijí na centrální vysočině státu Chiapas v Mexiku, je mluvení kulturním středem pozornosti, je jasné z jejich pečlivě vypracované terminologie pro způsoby mluvení. Mezi 46 termíny, jež zaznamenal Brian Stross (1974), jsou takové, které se vztahují k mluvě, jež se vyskytuje na travnaté ploše, k mluvě v noční době, řeči osoby, která leží na boku, oznámení ženou, že je těhotná, k řeči několika osob, které sedí, řeč osoby, která má hlad nebo se postí atd. Zlomyslné klepy, urážky, vysmívání, výhrůžky a nesouvislá řeč se cení velmi málo; písne, modlitby, výmluvnost a uvážené promluvy pečlivě vyslovované jsou vysoce oceňovány.

Schopnost dobře mluvit, zvláště na veřejnosti, je oceňována ve všech společnostech. Avšak definice toho, co "dobře mluvit" znamená, by nebyla ve všech kulturách stejná. Posvátný slovník zuňijských modliteb, písní, mýtů a obřadních rozmluv má prestiž a je považován za důstojný; rychle se měnící slangová slova mladých Zuňijců jsou považována za hloupá a nehodnotná, ale nejsou odsuzována (Newman 1955). Tendenci Kwakiutlů Vancouverského ostrova v Britské Kolumbii bylo překlenout doslovný význam slov a užívat metaforických výrazů, jak to dokládá Boas (1940). Mezi těmito výrazy jsou (v překladu) "šlehat kopřivami" pro "zesměšňovat", "pilf našeho světa" pro "náčelník" a "chutnat sladce", když se odkazuje k dobrému vyjadřování. A pro Návahy jsou slova "věcmi moci".

Některá slova přitahují dobro, jiná zahánějí zlo a jistá slova jsou nebezpečná - ta mohou být užita jen zvláštními osobami za speciálně definovaných podmínek" (Kluckhohn a Leighton 1962: 260).

Matěřský jazyk je zpravidla považován jeho mluvčími za nejpřirozenější a nejzpůsobivější prostředek komunikace a lze snadno pochopit, proč si to mluvčí jazyka myslí. Je však také pravda, že se mnozí lidé dívají na jiné jazyky (a jejich mluvčí) s menším uznáním. Tak například Češi věří, že jejich jazyk je velmi bohatý a expresivní (a takový je) a mnozí čeští spisovatelé a básníci svůj jazyk ve svých dílech oslavili. Zároveň ale existuje u některých Čechů tendence nazírat na velmi blízce příbuzný a vzájemně srozumitelný slovenský jazyk jakožto na karikaturu češtiny. Slovenské výrazy, jež nejsou identické nebo jsou skoro identické s českými, se Čechům zdají do určité míry groteskní, a slovenská slova a fráze, která nejsou srozumitelná při prvním slyšení, je zarážejí ne prostě jako cizí, ale jako nepřirozená.

Nesrozumitelné jazyky nedopadnou lépe. Slovo *Němec* bylo před staletími odvozeno od přídavného jména *němý*, protože se myslelo, že kdokoli užívá neartikulované a nesrozumitelné cizí zvuky, může být rovnou němý.

Abych shrnul: mezi otázkami, jež si mají klást ti, kdo studují postoje členů společnosti k užívání řeči a ke komunikativnímu chování obecně, jsou tyto: Pomáhají jednotlivé způsoby mluvení (nebo komunikování) definovat lidi jako zasluhující úctu nebo nevážnost? Pomáhá úzus řeči (nebo způsob komunikování) definovat jednotlivé sociokulturní role (např. roli dědečka, náčelníka, léčitele), a jestliže ano, tedy jak? Co to znamená "mluvit dobře" (nebo komunikovat efektivně) a jaký druh řečového (komunikativního) chování je nazírán s nelibostí? Je mluvení podporováno nebo omezováno - a kým a za jakých okolností? Jak se lidé dívají na dialekty a jiné variety svého jazyka? A jak se dívají na jazyky, jimiž mluví sousední národy, ať jsou považovány za přátele, nebo za nepřátele?

Současné trendy v etnografii řeči

Metody etnografie řeči se stále více aplikují dokonce v tom, co je v podstatě bádáním lingvistickým (spíše než lingvisticky antropologickým). Když terénní pracovníci takto tyto metody aplikují, využívají záznamů vyprávění, monologů nebo dialogů, aby ukázali například, jak syntaktické modely jazyka se přizpůsobují principům kulturně specifických promluv. Jeffrey Heath se zabývá tímto přístupem ve svém článku o větě struktuře v ngandi, jazyku, kterým nyní mluví jen několik domorodců v jihovýchodní Arnhem Land (Severní Austrálie) (Heath 1985: 90). Pro svou analýzu, spíše než aby užíval text opravený a vybroušený s pomocí informátora poté, co byl pořízen víceméně spontánní první záznam, dává Heath přednost "původnímu textu, tak jak byl v terénu zapsán, bez příkras" nebo alespoň omezuje "editorské opravy ... na minimum". Kromě toho raději získává texty, které jsou stylisticky různorodé spíše než stejnorodé. S pomocí takových textů je snazší porovnat různé styly s odpovídajícími gramatickými (nebo dokonce negramatickými) formami. Uveďme (v zjednodušené formě) jeden z několika příkladů, jimiž Heath ilustruje svou diskusi: mnozí mluvčí angličtiny stigmatizují svou výpověď výplňky jako *eh*, *uh*, *um*, kterými vyplňují pauzy nebo mezery v promluvě. Tak tomu není mezi mluvčími jazyka ngandi. Nejběžnější prvek v ngandi, který Heath označuje "whatchamacallit" (tentononc), je slovo *jara*, jež je přijatelné ve všech stylech a jehož syntaktická důležitost je ověřena tím,

že má odvozené formy (jako například *man-jara*, 'skupina spojená s tentononc' a *bicara* 'tentononc [místní jméno]') a úplnou řadu jmenných prefixů a sufixů. Slovo *jara*, které se obvykle vyskytuje po pauze, je užíváno tehdy, když mluvčí hledá ve své paměti specifické substantivum, a když se užije v téže výpovědi druhý takový prvek, *ɲuni* je přidáváno jako výraz netrpělivosti a podrážděnosti, jako např. v *buluki? bicara ba-ga-ɲ-i; bicara ɲuni* 'oni také seděli (bydleli) v tentononc místě - jak se - k sakru - to místo jmenuje?' (Heath 1985: 107).

Lingvistům, kteří budou analyzovat nepsané jazyky, jimiž mluví velmi malé společnosti ze zapadlých míst, může se struktura promluv v ngandi jevit jako vysoce zlomkovitá a nepředvídatelná. Co Heath obzvlášť překvapuje "pokud se týká rozdílů mezi angličtinou a takovými australskými jazyky, jako je ngandi ..., je to, že většina z nich se těsně vztahuje k 'psycholingvistickým' aspektům řečové produkce ... a že podkladová jasně vyhraněná gramatika a psycholingvistický komponent, týkající se omezení paměti povrchových dvojznačností apod. jsou daleko těsněji spojeny, než se na první pohled zdá" (Heath 1985: 108). Badatel musí přikládat jazyku tak, jak je užíván, patřičný význam, aby dal tomuto spojení nějaký smysl. Tady máme dobrý příklad uznání přínosu, který může etnografie řeči udělat pro lingvistiku.

Ve statích, které se zabývají jazykovým územím, se užívá obecně termínu *kontext* k označení souvztažných podmínek, za nichž se vyskytuje řeč i jiné formy komunikativního chování. V současnosti je tendence užívat místo termínu *kontext* termín *kontextualizace*. Mnozí lingvističtí antropologové soudí, že je třeba dát termínu kontextualizace přednost, aspoň v některých případech, aby se uvažovalo o kontextu jako procesu, tedy o něčem, co se vyvíjí nebo snad dokonce významně mění, když dva nebo více jedinců jsou v interakci, spíše než o něčem, co je dáno nebo co je neměnné. Ty rysy situací, které jsou užívány ve specifických fázích interakce, aby přispěly k interpretaci obsahu, jsou signalizovány kontextualizačními narážkami (contextualization cues).

Jinak řečeno: Když jsou dva (nebo více) jedinců v interakci poměrně krátkou dobu, může se náhle změnit jak ráz i účel jejich verbální výměny, tak i obsah a forma sdělení, pravidla interakce atd. Takovou situaci si lze snadno představit. Například dva sousedé si povídají o počasí a o svých zahradách, až jeden z nich náhodou udělá poznámku o dítěti toho druhého, a tato poznámka je chápána jako kritika rodičovských schopností. Nenucená atmosféra obklopující konverzaci se okamžitě změní. Tón osoby, u jejíhož dítěte bylo shledáno neuspokojivé chování, náhle ochladne a naznačuje, že konverzace končí, a to v zcela jiné notě než byla na počátku; nebo se tón může stát zlostným, s protiobviněním vzneseným proti dítěti původního kritika. V tom druhém případě kontextualizační narážkou může být například poznámka, že "moje dítě je hodné, proč se nesoustředíte na vaše vlastní dítě, které vždycky našeho chlapce zavádí na špatnou cestu!"

Etnografie psaní

Ačkoli termín *komunikace* také zahrnuje *psaní*, popisy toho, jak je v jednotlivých společnostech psaní využíváno, se v etnografické literatuře objevují jen zřídka. Je to proto, že se kulturní antropologové tradičně zajímají o společnosti bez psaného jazyka, a také proto, že jejich výzkumy komplexních industriálních společností, v nichž je psaní důležité a široce užívané, mají tendenci soustřeďovat se spíše na interakci tváří v tvář, než na

relativně vzdálený kontakt založený a udržovaný psaním. Kulturní antropologové vždy uznávali vynález písma před 5000 lety jako začátek velké kulturní revoluce v dějinách lidstva, a proto byl středem jejich zájmu původ a šíření písma spíše než funkce psaného jazyka v jednotlivých společnostech. Pokud jde o lingvisty, většina přispěla jen málo nebo vůbec ne k bádání o písmu, protože věnovali svou pozornost starší, univerzální a v mnohém ohledu neúčinnější formě komunikace - jazyku mluvenému. Avšak z podnětu rozvíjejícího se zájmu o etnografii řeči Basso nedávno napsal programový esej, v němž naléhá na to, aby pozornost byla také obrácena k psaní. Podle něj "etnografické studium psaní bychom si neměli představovat jako samostatnou akci ... ale jako jeden prvek víceobsažného pole výzkumu, které zabírá úhrn schopností lidské komunikace..." (Basso 1974: 426).

Tytěž jednotky a komponenty, jež využívá etnografie řeči, mohou být aplikovány na psaní. Několik souvztažných aktů písma (psaní dopisu například může být takovým aktem) se spojuje, aby vytvořilo událost psaní (výměna dopisů na určité téma nebo za zvláštním účelem). Odesílatel(é) a příjemce(-ci) dopisů jsou účastníci a okolnosti, za nichž je dopis odeslán nebo dopisy vyměněny, vytváří situaci pro akt psaní nebo událost psaní (například výměna vánočních pozdravů a novoročních přání v prosinci). Důvody pro psaní dopisu se ovšem velice liší: osobní dopisy se pohybují od dopisů děkujících za pohostinství až po milostnou nebo kondolenční korespondenci, formální dopisy od dopisů doporučujících až po dopisy vyhrožující soudem. Kanál v případě psaní je optický, ale kódy jsou různé: různé jazyky užívají různé systémy písma, a předškolní děti často "píšu" prarodičům pomocí kreslených obrázků.

Účel a obsah sdělení obecně určuje formu dopisu: například dopis se žádostí o místo je považován za dopis formální a tudíž je zpravidla napsán na počítači nebo na stroji, na dobrém papíru a pečlivě formulován. Dopis důvěrnému příteli je naopak stylisticky neformální, může být napsán nepřilíživě pečlivě a může obsahovat i slang nebo dokonce několik výrazů obscenních. Poslat někomu, kdo právě zažil úmrtí v rodině, pohlednici s přáním "Veselé Vánoce a šťastný nový rok!" nebo napsat kondolenci na stroji a neručně by bylo považováno za zcela nevhodné. Mluvené výpovědi chápané jako humorové, i když trochu chouloustivé, mohou být snadno považovány za urážlivé, jsou-li napsány. V krátkosti, právě tak jako mluvení, tak také psaní je ovládáno pravidly interakce a normami interpretace.

Jestliže rozšíříme termín "psaní" z psaní v úzkém slova smyslu na jakoukoli vizuální komunikaci ustáleným užíváním trvalých znamení nebo znaků, můžeme pak mluvit o různých žánrech - silniční značky, obrázkové inzeráty, nástěnné kresby nebo nápisy různého druhu a mnohé další formy. Mají-li výzkumy etnografie psaní být úplné a postihovat podstatu problémů, musejí zahrnovat sociokulturní kontext výskytu. Basso klade některé z otázek, které by měly být zodpovězeny, jako například "Jak ... je schopnost psaní rozdělena mezi členy společnosti a jak se mění výskyt této schopnosti podle faktorů jako věk, pohlaví, socioekonomická třída a podobně? Jaké druhy informací jsou považovány za vhodné pro přenos písemnými kanály? Kdo komu posílá psané sdělení, kdy a proč? V krátkosti - jaké postavení zaujímá psaní v celkové komunikativní soustavě té které společnosti a jaký je dosah jeho kulturních významů?" (Basso 1974: 431-432).

Tyto otázky dosud byly seriózně zaměřeny jen na několik málo společností světa.

Tvůrčí užívání jazyka

Užívání řeči je obecně spojeno s určitými, zpravidla konkrétními cíli, jimž slouží. Lidé mluví zpravidla proto, aby navázali přátelství, aby někoho něco naučili nebo mu něco vysvětlili, aby uzavřeli obchod, aby urovnali spory, a z mnoha jiných příčin; také užívají jazyk k provedení obřadů, vyznání lásky, vyprávění bájí, vyjádření sympatií atd. Co se může přehlédnout, je fakt, že ve všech společnostech je řeč také užívána k hravým nebo tvořivým účelům. Dobrá etnografie řeči by měla zahrnout i pojednání o tvořivých aspektech mluvení.

Široce známým příkladem jazykové hry je to, co se anglicky nazývá *pig latin* (prasečí latina), žargon odvozený systematickou alternací běžné verze jazyka. Hlavně ji užívají děti jako "tajný jazyk", který brání nezasvěceným rozumět tomu, o čem se mluví. Je obvykle několik verzí či dialektů prasečí latiny v každém jednotlivém jazyku, včetně angličtiny. Například "Put that knife down" se dá obměnit na "Utpay atthay ifeknay ownday" v jedné z verzí, a "Better late than never" na "Betpetterper latepate thanpan nevpeverper" ve verzi jiné. Pravidla odvozování těchto dvou dialektů prasečí latiny lze snadno stanovit: v prvním příkladu počáteční souhláska(y) každého slova je (jsou) umístěna(y) na konec slova a následuje *ay* ("spoon" by se vyslovilo, jako by se psalo "oonspay"); v druhém příkladě po každé slabice následuje rýmovaná slabika začínající souhláskou *p* místo původní souhlásky ("glass of milk" by se vyslovilo tak, jako by se psalo "glasspass ofpof milkpilk"). Z hlediska etnografie komunikace nejsou jediným předmětem zkoumání fonologická nebo jiná pravidla, podle nichž se speciální řečové variety odvozují. Právě tak důležité jsou podmínky, za nichž účastníci tyto řečové variety užívají.

Pravidla, kterými se řídí užívání hravých jazyků, se liší od jednoho k druhému. Pět verzí hravých jazyků (1-5) indiánů Kuna ze San Blas (Panama), které popsal Scherzer (1976), je utvořeno podle následujících pravidel: (1) první slabika slova se umístí na jeho konec (například *osi 'ananas* se změní na *sio*); (2) za počáteční poslopnost souhláska - samohláska každé slabiky se vloží *pp* + samohláska slabiky předcházející (z *ua 'ryba* se stane *uppuappa*); (3) do stejné pozice jako ve verzi (2) se vloží *r* následované samohláskou předcházející slabiky (z *pe 'ty* se stane *pere*); (4) každá samohláska se změní na *i* (*nuka 'jméno* se změní na *niki*); (5) před každou slabiku výchozího slova se předsouvá *ci* a každá slabika původního slova dostává primární přízvuk (z *maceret 'muž* je *cimácicécirét*). Tyto hravé jazyky užívají děti ne pro utajení, ale kvůli hře. Připravují nejmladší členy kunské společnosti pro kulturu, v níž jazyková tvořivost a hravost jsou vysoce ceněny.

Zajímavý příklad řečové přetvářky (řečového maskování) nebo utajování byl popsán Haroldem C. Conklinem u Hanunóonů, rolníků z džungle na jednom z ostrovů centrálních Filipín (1959). Mladí Hanunóonové schopní ženění užívají během dvoření neméně než tucet způsobů modifikací jejich řeči. Tyto obsahují přeskupování, substituci, převrácení významu věty nebo užívání takových zvukových kvalifikátorů jako sotva slyšitelné šeptání, polykání slabik při výslovnosti nebo vyslovování slov při vdechu místo při výdechu. Ačkoliv mladí muži a dívky užívají také řečové přetvářky pro jednodušou zábavu (žertování a škádlení), je hlavním účelem zabránit starším příbuzným, mladším sourozencům a ostatním na doslech, aby rozuměli, co si říkají dva mladí lidé. Někdy skrývá mladý muž svou identitu tím, že nosí přes hlavu pokrývku a mění svůj hlas. Protože hanunóovská hudba, umění a ústní folklór jsou spojeny s chováním při dvoření, byl by neúplný výzkum kultury, který by nevzal v úvahu užití jazykové přetvářky.

Jazyková hra je obvyklá hlavně mezi dětmi a pomáhá jim získávat jak jazykovou, tak komunikativní kompetenci, právě tak jako citlivé uvědomění si mateřského jazyka. Dětská lidová slovesnost zahrnuje takové hry jako rozpočítadla (například "Eeny, meeny, miney, mo / Catch a tiger by its toe" - "Chyt tygra za palec"; z českého materiálu například "Enyky, benyky, kliky, bé / jénr, fébr, domine!"); rýmy ke švihadlu ("I love coffee, I love tea / How many boys are stuck on me? / One, two, three..." - "Já mám ráda kávu, já mám ráda čaj / Kolik kluků za mnou bíbne? / Jeden, dva, tři..."; neznáme český ekvivalent); rýmy ke hře s míčem, jazykolamy ("She sells seashells down by the seashore" - "Strč prst skrz krk!"); škádlivky a slovní hříčky ("If we cantaloupe, lettuce marry; weed make a swell pear" - nepřeložitelné; český ekvivalent není); a hádanky ("When is a door not a door? When it is ajar" - "Kdy dveře nejsou dveře? Když jsou dokořán"; česky např. "Čtyři rohy / žádné nohy, / chodí to - stojí to." Odpověď: "Dveře". Podle K. J. Erbena). V dětských říkankách se dospělí (obvykle rodiče) účastní řečové hry s malými dětmi. Dělají to například tak, že užívají rýmovačky k lechtání ("Tickle, tickle, on the knee / If you laugh, you don't love me" - "Lechtám, lechtám na kolínku / když se směješ, nemáš mě rád"; odpovídá českému "Vařila myšička kašičku..."). V některých společnostech, jak jsme viděli na příkladu řečové přetvářky Hanunóonů, je řečová hra vyhrazena pro mladé dospělé lidi. V jiných společnostech jsou řečnická představení vyhrazena především dospělým, ale příprava na ně začíná v dětství, jako mezi Ilongoty na severních Filipínách. (Viz text 8.2.) Avšak bez ohledu na věkovou skupinu existují otázky, jež si může klást ten, kdo studuje tento konkrétní aspekt etnografie komunikace, například: Které řečové aktivity definuje společnost jako hravé? Které věkové skupiny, pohlaví nebo třídy se účastní řečových her? Souhlasí, tolerují nebo nesouhlasí s řečovou hrou všichni dospělí členové společnosti? Jestliže ne, kteří nesouhlasí? Které žánry řečové hry jsou zvláště oblíbeny? Jaký společenský význam mají ve společnosti řečové hry?

Text 8.2: Jazyk ilongotského krasořečnění

Při hře a řečnění, když zpívají, kladou hádanky nebo vedou politické debaty, Ilongotové říkají, že užívají "pokřivený jazyk", že se schovávají za vtip a krásu svých slov. Takový jazyk, bohatý na metafory a složité rytmy, zaslechneme při výbuších hněvu a humoru a je běžný v široce sledovaných, veřejných situacích, ve sporech a hravých soutěžích, v situacích, kde umění jednotlivce, styl a rétorický genius mají přesvědčující sociální sílu. O zběhlosti ve vtipném jazyce se soudí, že se jí malé dítě učí při řeči se staršími; dospívající mládež tuto schopnost rozvíjí, když odpovídá na hádanky příbuzných nebo soutěží se svými vrstevníky ve zpěvu; a nakonec suverénní umění dospělých, hlavně mužů, mluvit vtipně a krásně znamená, že člověk "má znalosti", právo být vůdcem a mít politickou moc, která přichází se schopností přesvědčit a porozumět.

(Rosaldo 1973: 193-194)

Shrnutí a závěry

Etnografie komunikace je důležitý aktuální přínos, doplňující již pevně konstituovaný výzkum kultur, prováděný antropology, a jazyků, realizovaný lingvisty. Cíle tohoto nového pole bádání jsou nejdříve podat pokud možno úplný obraz společenského užívání řeči v různých společnostech a potom vytvořit historické a srovnávací studie o tomto předmětu (etnologie komunikace). Obor etnografie komunikace byl dosud téměř výlučně deskriptivní a synchronní, ale brzy by se měla objevovat mezikulturní srovnání společenského užívání řeči, stejně jako studie o tom, jak se užívání řeči mění v čase.

Protože jejich účelem je odhalit, jak na sebe navzájem působí lidé v mnoha různých podmínkách reálného světa, antropologové, kteří jsou specialisty pro etnografii komunikace, získávají údaje přímým pozorováním komunikačních událostí. Sociální jednotka, o které se v pracích o etnografii komunikace mluví, je řečové společenství, tj. všichni lidé, kteří spolu sdílejí aspoň jednu varietu řeči, stejně jako specifická pravidla společenského užívání mluvy a interpretace toho, co se komunikuje. Důležitým aspektem etnografie komunikace je studium hravého a tvůrčího užívání jazyka a postojů ke komunikaci.

Pochopení rozdílů ve způsobu komunikování je samozřejmě pro lingvistické antropology velmi zajímavé, ale musíme se snažit vidět i za pouhé intelektuální uspokojení, které nám studium tohoto předmětu dává. Jsou důvody k naději, že využití rostoucího objemu informací z oblasti etnografie komunikace může přispět k řešení některých sociálních problémů společností, v kterých žije mnoho národů vedle sebe, ale přitom vždy nesdílejí stejné způsoby mluvení.

Neverbální komunikace a písmo

Mluvený jazyk - řeč - je tím nejběžnějším a nejdůležitějším prostředkem komunikace mezi lidmi, není však prostředkem jediným. Pro komunikaci mají nesmírný význam mnohé rozličné systémy písma užívané ve světě, neboť v určitém ohledu mají oproti mluvenému jazyku výhody, obzvláště relativní trvalost.

Termín **neverbální komunikace** doslovně znamená jakýkoli přenos signálů uskutečněný pomocí jiných prostředků než mluvených či psaných slov. Ne všichni souhlasí s tím, co tento termín obsahuje, a někteří vědci dokonce pochybují, zda vůbec lze neverbální komunikaci definovat. V nejširším slova smyslu tento termín zahrnuje gesta, mimiku obličeje, vzdálenost mezi mluvčími, dotyk a pach, ale i hvízdání, kouřové signály, bubnové "jazyky", a navíc ještě i takové doprovodné hlasové projevy, jakými jsou zvuky, které promluvy provázejí a o kterých je možno uvažovat nezávisle na pronesených slovech.

Neverbální systémy komunikace lze dělit na systémy odvozené od mluveného jazyka a systémy, které jsou na něm nezávislé. Jen s několika málo výjimkami patří systémy písma do první kategorie, protože zastupují hlásky řeči. Systémy písma mohou pak zase sloužit jako zdroj jiných systémů. České slovo "strom" lze mezinárodní Morseovou abecedou předávat slyšitelnými či viditelnými signály jako ···, ·, ···, ···, ···, kde tyto značky představují písmena *s*, *t*, *r*, *o* a *m*. Podobně Braillovo písmo pro slepce využívá bodových vyvýšení v matici 2 x 3. Různá uspořádání těchto vyvýšení (●) v papíru představují písmena abecedy, jako například

```

●●  ●●  ●●  ●●  ●●
●●  ●●  ●●  ●●  ●●
●●  ●●  ●●  ●●  ●●

```

která odpovídají písmenům *s*, *t*, *r*, *o*, *m*.

Jinými systémy komunikace založenými na řeči jsou bubnové a hvízdané "jazyky", které napodobují některé reprodukovatelné distinktivní rysy mluvených jazyků, s nimiž bývají užívány.

Posunková řeč, jakou například dříve užívali indiáni Velkých plání, je na mluvené řeči nezávislá. Ani tomu nemohlo být jinak, protože musela sloužit jako prostředek komunikace překračující množství jazykových hranic mnohojazyčných Velkých plání.

Dále lze neverbální komunikační systémy klasifikovat podle kanálu či prostředku, jímž jsou signály přenášeny. Způsob přenosu (kanál) užívaný u bubnového "jazyka" je akustický, kdežto u posunkové řeči nebo kouřových signálů je optický. Lidé, kteří jsou nevidomí, užívají hmatu, aby "přečetli" bodové vyvýšení Braillova písma, a ti, kteří jsou nevidomí i hluchí, se mohou naučit monitorovat artikulační pohyby tím, že přiloží ruku k obličeji a krku toho, kdo hovoří (metoda zvaná v angličtině Tadoma). Ke složitým systémům výše zmíněných kanálů sice nepatří kanál čichový, ale neměli bychom ho podceňovat: Američané zpravidla před společenskou událostí nebo důležitou obchodní schůzkou nejedí čerstvý česnek, protože se bojí, aby nevysílali nevhodné signály.

Lidská komunikace bývá většinou záležitostí mnoha způsobů přenosu současně na verbální i neverbální rovině. Bez ohledu na typ společnosti nejde jen o to, jak lidé hovoří a co říkají, ale také o to, jak se prezentují ostatním, protože na tom, jak jsou vnímáni, hodně

záleží. Studium vlastností znaků a symbolů a jejich funkcí v komunikaci se nazývá sémiotika. Protože se všem způsobům komunikace u lidí a ostatních živočichů věnuje stále větší a větší pozornost, obor sémiotiky se rozšiřuje a její popularita vzrůstá.

Paralingvistika, kinesika a proxemika

Rysy hlasové komunikace považované za marginální, nezávazné, a proto z běžné lingvistické analýzy vypustitelné, se označují jako **parajazyk**. Nejběžnější parajazykové rysy se týkají tónu hlasu a míry hlasové činnosti a vyznačují se znatelnými rozdíly ve výšce, tempu, rytmu, artikulaci a intenzitě. Například velmi pečlivou artikulací docílíme výraznou, přesnou výslovnost, kterou očekáváme při formálních projevech určených velkému množství posluchačů; naopak ležerní projev se splývavou výslovností slyšíme od osob velmi unavených, ospalých nebo pod vlivem alkoholu nebo jiných drog. Lidé hovořící anglicky a jinými jazyky obvykle spojují velké rozpětí výšky hlasu s pocitem štěstí nebo překvapení; vysokou polohu nebo rychlé tempo se strachem, překvapením či zlostí; a nízkou polohu tónu nebo pomalé tempo s nudou a smutkem. Zaokrouhlení rtů dodává hlasu konejšivý přídech, který dospělí často používají, když mluví k dítětku.

Kromě těchto a jiných způsobů, jimiž se hlasový projev modifikuje, existují i jiné způsoby, které hlas charakterizují, či přesněji řečeno kterými mluvíme. Pohybují se mezi smíchem a pláčem, mezi šepotem a křikem a zahrnují i další hlasové modifikace, jakými jsou sténání a zívání.

Dále existují takzvané hlasové segregáty vyjádřené většinou takovými mimojazykovými zvuky, které se například v angličtině graficky znázorňují jako *uh-huh*, označující souhlas nebo uspokojení, *ah* vyjadřující různé emoce od radosti až k lítosti a *tut-tut* nebo *tsk-tsk* projevující mírný nesouhlas. Tyto hlasové projevy nemusí mít v různých jazycích stejný význam. Slabě nasazený a zastřený nebo naopak chraptavý hlas, který se v některých jazycích ztotožňuje se silným citovým nebo sexuálním vzrušením, vyjadřuje v japonštině úctu nebo postoj podřízenosti.

Tak jako každý jazykový projev, který není zcela neutrální, bývá doprovázen jedním či více parajazykovými rysy, tj. doprovodnými hlasovými gesty, tak také bývá doplňován viditelnými gesty - mimikou obličeje a dalšími pohyby těla. Tyto projevy jsou předmětem studia kinesiky.

Není sporu o tom, že držení a pohyby těla slouží jako důležitý prostředek komunikace. Komikové umějí obzvlášť dobře zabarvit, změnit či zcela obrátit význam pronesených vět dobře zvolenou grimasou nebo gestem odlišného komunikačního obsahu, a profesionální mimové vědí, jak rozplakat nebo rozesmát své diváky bez jediného slova. Avšak pohyby těla spojené s řečí nejsou v žádném případě jen výsadou těch, kdo veřejně vystupují - jsou integrální součástí každodenní komunikace každého z nás.

Základním předpokladem kinesiky je, že žádný pohyb našeho těla či výraz obličeje není v kontextu, v němž se vyskytne, bez významu a že - jako ostatní aspekty vědomého lidského chování - tvoří pohyby, postoje a mimika obličeje ustálený systém. Ray L. Birdwhistell, ovlivněný strukturální lingvistikou, vypracoval v padesátých letech metodiku studia a popisu významu tělesných pohybů a postojů komunikačního chování člověka pomocí jednotek, které odpovídají jednotkám užívaným v lingvistické analýze. Jedna taková jednotka, kiném (analogická k fonému), je definována jako nejmenší rozlišitelná

kontrastivní jednotka pohybu těla. Variantou kinému je alokin (obdobná alofónu). Kinému se vyskytují v kombinacích, které se nazývají kinemorfy, a ty zase ještě ve větších vazbách. Například rychlé zavření a znovuotevření očního víčka může být komunikačně významné, nejedná-li se ovšem o jev samovolný; význam takového mrknutí se může měnit v mezích mezi škádlením a spiklenectvím a lze je pak považovat za kiném. Kombinace mrknutí se zdviženým obočím a koutkem úst vytváří obličejový kinemorf, který pak může být spojen s pohybem hlavy nebo ruky, a tak dále.

Vnímaví cestovatelé si už před mnoha staletími povšimli, že příslušníci společností žijících na pobřeží Středozemního moře používají pohyby těla a mimiku více než řekněme lidé ve Skandinávii nebo Japonsku. Avšak ne všichni Italové, například, užívají týž "jazyk těla", tak jako nemluví stejným nářečím italštiny. Aby podpořil předpoklad, že kinesické chování musí být kulturně stejně specifické jako příslušný jazyk, nabízí Ray L. Birdwhistell zajímavý příklad. Podává zprávu o tom, že i bez zvuku lze podle filmů s projevy zemřelého politika a starosty New Yorku Fiorella La Guardií určit, zda mluví anglicky, jidiš nebo italsky, protože s každým jazykem jsou spojeny určité charakteristické pohyby těla (Birdwhistell 1970: 102). Ačkoli holistický a kontextuální přístup ke komunikaci, který Birdwhistell zastává, je všeobecně uznáván, míra, do jaké lze "jazyk těla" analyzovat pomocí jeho jednotek, zůstává sporná zčásti proto, že detailní transkripce, kterou navrhl, je příliš komplikovaná a časově náročná.

Na počátku šedesátých let vzájemná závislost mezi komunikací a kulturou podnítila Edwarda T. Halla k vytvoření proxemiky, studia kulturní podmíněnosti vzdáleností, které mezi sebou jednotlivci při osobních setkáních udržují. Tento termín potom začal označovat i bádání zabývající se pojmem soukromí, tísňení se ve shlcích, teritoriality a vytvářením

Tab. 9.1: Čtyři proxemická pásma meziosobního prostoru při neformálním styku u středostavovských Američanů severoevropského původu

Vzdálenostní pásmo a fáze	Fyzická vzdálenost (přibližně v dm)	Akusticko-sluchový kanál	Čichový kanál
Důvěrné blízká vzdálená	0 - 1,5 1,5 - 4,5	mručení, sténání šeptání nebo velmi tichý hlas	
Osobní blízká vzdálená	4,5 - 7,5 7,5 - 12	tichý klidný hlas	téměř všechny pachy působí nepříjemně
Společensko-konzultativní blízká vzdálená	12 - 20 20 - 37	normální zvýšený hlas	téměř všechny pachy nepříjemné
Veřejné blízká vzdálená	37 - 75 75 +	hlasitý co nejhlasitější	téměř všechny pachy nepříjemné

Zdroj: Edward T. Hall 1966.

plánů budov, soukromých i veřejných, s ohledem na to, jak vyhovují různým kulturně podmíněným představám budoucích uživatelů.

Podle Edwarda T. Halla vzdálenosti, které mezi sebou jednotlivci udržují, závisí na povaze jejich vzájemného vztahu a jsou kulturně specifické. Například za normálních podmínek středostavovství dospělí Američané, jejichž předci přišli ze Severní Evropy, pravidelně využívají čtyři proxemická pásma či vzdálenosti, od důvěrné k veřejné, přičemž každé pásmo má ještě blízkou a vzdálenější fázi (viz tab. 9.1). V blízké fázi důvěrného pásma si jsou lidé tak blízko, že se mohou obejmout. Všechny smysly jsou v činnosti: každý přijímá tělesnou teplotu a veškeré pachy vycházející z druhého a cítí i jeho dech; pro velmi malou vzdálenost mezi nimi může být jejich vidění zastřeno nebo zkráceno, a mluví se jen velmi málo. Jak je zřejmé, tato nejmenší z meziosobních vzdáleností je vhodná pro milování, ochranu a utěšování.

Naproti tomu pracovní jednání se odehrává v pásmu společensko-konzultativním: blízká fáze je charakteristická pro kontakt mezi lidmi, kteří spolu pracují nebo se účastní neformálních společenských schůzí; vzdálenější fáze charakterizuje formálnější pracovní jednání, například přijímací pohovory nebo situace, kde se dva či více lidí ocitnou na jednom místě a nechtějí vypadat nezdvořile, protože nekomunikují. Tak například recepční, které mají mimo jiné za úkol i psát na stroji a přepínat telefonní hovory, musí mezi sebou a návštěvníky zachovávat dostatečný prostor, aby mohly pracovat a aby neměly pocit, že musí zdvořile konverzovat s těmi, kdo čekají, až budou uvedeni do kanceláře.

Prostor, jaký mezi sebou zachovávají příslušníci různých společností, se pohybuje v rozsahu od kontaktu k jeho absenci. Například Arabové, obyvatelé oblastí kolem Středomoří a občané států Latinské Ameriky dávají přednost prostorově blízké interakci; Evropané ze severu si raději udržují větší odstup, a to doslova i obrazně (viz text 9.1).

Hvízdané a bubnové "jazyky"

Z různých systémů neverbální komunikace jsou obzvláště zajímavé řečové náhražky, které závisí na mluveném jazyce a jsou z něho přímo odvozeny. Některé z těchto "jazyků" se vytvářejí v mluvidlech - například tzv. hvízdaná řeč - zatímco jiné využívají ozvučných (rezonančních) předmětů, především hudebních nástrojů.

Hvízdání jako prostředek fungující komunikace není příliš běžné, ale víme, že se vyskytuje v tak od sebe vzdálených částech světa jako jsou Barma (Myanmar), Mexiko, Kanárské ostrovy, francouzské Pyreneje, Kamerun a Nová Guinea. Jeden ze známějších případů hvízdané řeči najdeme u mazatéckých indiánů v severní části státu Oaxaca v Mexiku. Jazyk Mazatéků je tónovým jazykem, v němž se relativní stupně výšky tónu samohlásek užívají k rozlišení slov různých významů, která by jinak zněla stejně. V mazatéčtině existují čtyři distinktivní výšky, neboli tóny, v rozpětí mezi vysokým (1) a nízkým (4) se dvěma středovými tóny (2) a (3); když se dva tóny vyskytují v jednoslabičném základě, vytvoří klouzavý tón. Proto Mazatékové rozlišují mezi *te*¹ 'bude tančit', *te*² 'tančí', *te*²⁻³ 'tančím', *te*⁴⁻³ 'široký', *te*³ 'deset', *ni*³ *nto*² 'kluzký', *ni*⁴ *nto*³⁻⁴ 'uher', *ni*³ *nto*³ 'hora' atd. (Pike - Pike 1947: 88).

Za zvláštních okolností, jako například když jsou dva Mazatékové od sebe příliš vzdáleni, aby na sebe mohli volat, užívají hvízdání. Tím, že s několika modifikacemi reprodukuje

Text 9.1: E. T. Hall o proxemice v mezikulturním kontextu

V Latinské Americe je interakční vzdálenost mnohem menší než ve Spojených státech. Lidé si nedokážou pohodlně pohovořit s druhými, pokud vedle nich nestojí velmi blízko. Taková malá vzdálenost u Severoameričana evokuje buď sexuální, nebo nepřátelské pocity. Výsledkem je to, že Latinoameričané postoupí kupředu a stojí blízko nás, my se stáhneme a couvneme. Oni si pak myslí, že jsme rezervovaní či chladní, nespolečenská málo přátelští. My je naopak neustále viníme z toho, že se na nás mačkají a prskají nám do tváře.

Američané, kteří strávili v Latinské Americe určitou dobu a nenaučili se respektovat tato pravidla vzdálenosti, řeší situaci jinak: zabarikádují se, například, za svým psacím stolem, použijí židli a stolky pod psací stroje, aby si udrželi Jihoameričany ve vzdálenosti, kterou sami pociťují jako přijatelnou. Výsledkem ale je, že Jihoameričan může dokonce i přelézt přes tyto překážky, jen aby se dostal do vzdálenosti, v níž se dobře hovoří jemu.

(Hall 1959: 209)

Mnozí Američané mají zato, že Němci jsou ve svém chování přehnaně ztrulí, škrobení a formální. Tento dojem částečně vychází z rozdílu v manipulaci se židlemi k sezení. Zdá se, že Američanovi nevdá, když lidé posunují židli, aby upravili vzdálenost podle situace - ty, kterým to vadí, ani nenapadne cokoli k tomu říci, protože komentovat společenské chování druhých by bylo nezdvořilé. Změnit si polohu židle je však v Německu porušením dobrých mravů. Dalším odstrašujícím momentem pro ty, kteří se tomu nechtějí přizpůsobit, je váha většiny německého nábytku... Pro Němce je lehký nábytek pohromou, nejen proto, že jim připadá chatrný, ale protože jim lidé posunují, a narušují tak rád věci včetně "soukromé sféry". V jednom případě, o němž jsem se doslechl, redaktor německých novin, jenž se přestěhoval do Spojených států, si dal židli pro hosty ve své kanceláři ve vhodné vzdálenosti přišroubovat k podlaze, protože nedokázal snášet americký zvyk posunování židle podle situace.

(Hall 1966: 129)

tyto čtyři tóny a další rysy svého jazyka, jež lze vytvořit hvízdáním (klouzavé tóny u samohlásek, různé typy slabičných jednotek a pauzy), jsou schopni vést účinný rozhovor na různá témata. Následující konverzace byla zaznamenána Georgem M. Cowanem (1948), jemuž vděčíme za popis hvízdané řeči Mazatéků. Jeden Mazaték, stojící před svou chýší, hvízdal na jiného muže na velmi vzdálené pěšině pod ním. Po několika hvízdáních výměnách se muž na pěšině otočil a přišel k chýši s nákladem kukuřičných listů, které nesl na trh. U chýše složil náklad na zem a od prvního muže dostal peníze. Celá tato transakce, včetně obvyklého smlouvání o ceně, proběhla pouze prostřednictvím hvízdání.

Třebaže mazatécké ženy nehvízdají, hvízdanému hovoru rozumějí. Kromě překonávání velkých vzdáleností v kopcovitém terénu, v němž tito lidé žijí, se hvízdání používá i k přilákání pozornosti druhé osoby zvukovým vyjádřením jeho jména nebo k výměně informací, aniž se zasahuje do rozhovoru starších, který právě probíhá. Ačkoli v zásadě to, co lze hvízdáním signalizovat, je neomezené, identické tónové kombinace mohou vést k dvojznačnosti či nedorozumění. Avšak téma hvízdání sdělení lze obvykle snadno určit z kontextu.

Zatímco mazatécká hvízdaná řeč využívá prozodické stránky jazyka, z něhož je odvozena, hvízdaná řeč užívaná na La Gomeře, jednom z Kanárských ostrovů, je založena na artikulaci. Důvodem pro vznik hvízdání jazyka, který se nazývá *silbo* (což španělsky znamená "hvízdání"), je zřejmě členitý terén ostrova, tvořený horami a roklinami. Podle Andrého Classee (1957) dobří uživatelé *silba* se slyší a rozumějí si na vzdálenost až 5 km, možná i více.

Rodný jazykem obyvatel La Gomery je dialekt španělštiny. Mnozí příslušníci rolnické populace na ostrově, muži i ženy, ovládají *silbo* již na počátku období dospívání. Hvízdané zvuky se podobají zvukům mluveného jazyka, a tím se vlastně *silbo* stává hvízdanou

španělštinou. Ať už ten, kdo hvízdá, užívá jeden nebo dva prsty v ústech, hřbet jazyka je jediným aktivním artikulačním orgánem. Protože španělština není jazykem tónovým, hvízdání samohlásky lze rozlišit podle měnící se výšky tónu a většina souhlásek poměrně jednoduchého hláskového systému jazyka se slyší jako modifikace hvízdáných samohlásek, které předcházejí nebo následují.

Signalizace pomocí hudebních nástrojů je běžnější než hvízdání a dechové nástroje (jako trouby a píšťaly), strunné nástroje (především loutna a takzvaný hudební luk) a bicí nástroje (bubny, gongy, xylofony a další) se užívají v různých částech světa. Používání tzv. mluvících bubnů je velmi časté a rozvinuté na pobřeží západní Afriky mezi Guineou a Zairem. Jeden z nejlepších popisů bubnové signalizace poskytl George Herzog (1945), který v roce 1930 provedl výzkum mezi Džáby ve východní Libérii.

Podle Herzoga jsou signální bubny Džábů dvojího druhu: bubny vydlabané z kmene stromu s podélným zářezem (z technického hlediska jsou tyto bubny s podélným zářezem zvony) a jednostranné bubny potažené kůží. Právými bubny lze vysílat jen omezený počet signálů. Bubny se zářezem se svolávají či rozpouštějí shromáždění, přivolávají určití členové kmene, kteří například pracují na polích, nebo se pochvalnými jmény ohlašují bojovníci či jiné významné osoby. Stejně jako u mazatecké hvízdání řeči, džábové bubnové signály fungují díky charakteru mluveného jazyka, jehož čtyři distinktivní hlasové výšky tónu a jejich kombinace jsou bubeníky napodobovány.

V některých oblastech Afriky byl bubnový "jazyk" propracován do takové složitosti, že umožňuje poměrně neomezený, byť trochu stereotypní rozhovor. Aby se předešlo možným dvojznačnostem plynoucím z toho, že některá slova mají stejnou tónovou strukturu, uchylují se bubeníci k parafrázování krátkých slov ustálenými několikaslabičnými úslovími: *levhart* může být signalizován jako "ten, který roztrhává střechu", *měsíc* jako "měsíc, který shlíží na zem" apod. Vedle rozlišujících tónů mohou bubeníci reprodukovat i takové prozodické rysy jako přízvuk, trvání a struktura slabik a rytmus a rychlost výpovědi.

To, že hvízdání a bubnování jsou tak účinné, je velmi dobrým důkazem vysoké redundance, která charakterizuje všechny přirozené jazyky: i když se některé rysy určitého kódu nereprodukuje, jako například užijeme-li starý telefon, ztráta není taková, aby ohrozila podstatu signalizované informace.

Posunkové řeči

Užívání posunků, tj. jakákoli komunikace **posunkovou řečí** vytvářenou rukama, je nepochybně alespoň tak staré jako řeč sama. Ze zápisů starých Řeků a Římanů víme, že jejich neslyšící užívali posunky. Můžeme však předpokládat, že již u prvních lidí ti, kteří nebyli schopni dorozumívat se ústně, používali k vyjádření ruce. Posunkové řeči užívané zcela s vyloučením mluveného jazyka - například lidmi, kteří se již narodili jako neslyšící - se označují jako primární. Posunková řeč, kterou užívají ti, kdo mluví i slyší, jako pravidelnou či příležitostnou náhradu mluvy, se označuje jako náhradní posunková řeč.

Abbé Charles Michel de l'Épée (1712 - 1789), který založil první bezplatnou veřejnou vzdělávací instituci pro neslyšící na počátku sedmdesátých let 18. století v Paříži, vytvořil posunkovou řeč pro potřeby svých studentů. Systém de l'Épéeho, zdokonalený jeho nástupcem abbém Rochem A. C. Sicardem (1742 - 1822), přímo ovlivnil vznik posunkových řečí v několika zemích světa. Americká posunková řeč (American Sign Language

- A S L - nebo zkráceně Ameslan) je jednou z jejich odvozenin. Po mnoho let vědci studiurní posunkových řečí zanedbávali, protože je považovali za pouhé neobratné náhražky mluvených jazyků. Vážná pozornost se začala posunkovým řečem věnovat až na konci padesátých let tohoto století a provázel ji obnovený zájem o posunkovou řeč indiánů Velkých plání.

Ve Spojených státech užívají lidé s poruchami sluchu kombinaci dvou posunkových systémů. Jedním je prstová abeceda tvořená znaky označujícími dvacet šest písmen anglické abecedy a značku &. Hláskuje se prsty pouze jedné ruky a ten, kdo znaky vytváří, i ten, kdo je přijímá, musí znát anglický pravopis. (Naproti tomu posunková abeceda užívaná ve Velké Británii a Severním Irsku se tvoří oběma rukama.) Ve druhém posunkovém systému, vlastním posunkovým jazyku, určitý posunek vyjadřuje určitý pojem, anebo - vyjádřeno z hlediska mluveného jazyka - představuje slovo nebo morfém. V anglicky mluvících zemích se využívá několika posunkových jazyků; většina z nich je modifikací Ameslanu nebo Britské posunkové řeči (British Sign Language - B S L). Ameslan poskytuje uživateli asi 5000 posunkových znaků a nové se vytvářejí podle potřeby. Využívá trojrozměrného posunkového prostoru, který kolem toho, kdo posunky užívá, vytváří "bublínu" zhruba od pasu po temeno hlavy a v oblouku napnutých paží. Uvnitř tohoto posunkového prostoru je uživatel schopen vyjádřit časové vztahy, rozlišit několik osob, o nichž se "hovíří", signalizovat otázky a vložené věty a vyjádřit množství gramatických kategorií jako plurálita, stupňování (jako u *dobrý, lepší, nejlepší*) i rozdíly v aspektu slovesného děje, jako opakovanost, intenzita a kontinuita slovesného děje. Sklonění hlavy, konfigurace obočí a rtů a další pohyby těla se často využívají k posílení výrazového účinku pohybů vytvářených rukou.

Dokonalé užívání posunků se vyrovná i tempu neuspěchané řeči, jak to lze vidět při televizních programech, v nichž je řeč tlumočena do posunkové řeči pro diváky s poruchou sluchu. Hláskování pomocí prstů je mnohem pomalejší, ale je nepostradatelné pro tlumočení vlastních jmen nebo pojmů, pro něž žádný znak neexistuje (například chemické látky).

Tak jako existuje množství různých systémů písma, tak existuje i množství různých posunkových abeced, a posunkové jazyky v užším smyslu toho slova se liší uvnitř i mezi sebou tak jako nářečí mluveného jazyka nebo jeden mluvený jazyk od druhého. Bez ohledu na konkrétní posunkovou řeč, která je užívána, většina posunků není zřetelně ikonická, to znamená, že ten, kdo se naučil jejich významům, nedokáže je interpretovat.

Jestliže primární posunkové jazyky fungují podobně jako mluvené jazyky, mají také dvojrovinné uspořádání, tj. lze je analyzovat pomocí dvou rovin strukturálních jednotek srovnatelných s fonémami a morfémami? Podle Williama C. Stokoe mladšího (1960), který se po mnoho let věnoval zkoumání posunkových jazyků amerických neslyšících, gramatika Ameslanu se velmi podobá gramatikám mluvených jazyků. Je charakterizována malým souborem kontrastivních jednotek, které samy o sobě nemají žádný význam (cherémny, analogické k fonémám) a ty se spojují k vytváření významových posunkových jednotek, morfémů. Termín "cherém" odkazuje na soubor pozic, konfigurací a pohybů, které fungují totožně v dané posunkové řeči. Tři třídy cherémů, které Stokoe rozlišuje, jsou T A B (z *tabula*), umístění posunku v posunkovém prostoru; D E Z (z *designator*), konfigurace ruky/rukou při vytváření znaku; a S I G (ze *signation*), pohybová složka ruky/rukou při vytváření posunku. Přesněji řečeno, každý morfém posunkové řeči lze definovat podle tvaru ruky, jak jsou dlaň a prsty situovány v poměru k tělu, jak se pohybují, v jakém směru, kde a čeho se dotýkají a dalších prostorových a dynamických rysů. Uživatelé Ameslanu

a jiných přirozených posunkových jazyků si ovšem nejsou vědomi cherémů o nic více než uživatelé angličtiny nebo češtiny jejich fonémů.

Závěrem tedy lze konstatovat, že na rozdíl od rozšířených mylných představ primární posunkové jazyky užívané neslyšícími jsou vysoce strukturované, ucelené a nezávislé komunikační systémy, ve své složitosti srovnatelné s mluvenými i psanými jazyky; jinak by totiž nemohly nahrazovat mluvené jazyky tak účinně, jak tomu je. Navíc to jsou přirozené jazyky v tom smyslu, že jejich osvojení je automatickým výsledkem interakce s ostatními lidmi, kteří na posunkové komunikaci závisí.

Náhradní posunkové jazyky mají mnoho různých podob, od profesních posunkových jazyků, jako například jazyk dělníků na pilách na severozápadě Spojených států a v západní Kanadě, až po posunkovou řeč užívanou v klasické hinduistické taneční tradici, nebo klášterní řeč, která umožňuje členům řádu, kteří ji užívají, zachovávat pravidlo mlčení, ke kterému se zavázali. Avšak nejnámějšími posunkovými jazyky tohoto typu jsou jazyky užívané původními obyvateli různých částí Austrálie, a především posunkový systém vytvořený na Velkých pláních, který je v Novém světě nejsložitější a nejpracovanější.

Za první zmínku o posunkových jazycích v Severní Americe vděčíme Pedrovi de Castañeda de Nájera, nejčtenějšímu kronikáři Coronadova tažení v letech 1540 - 1542 na dnešní jihozápad Spojených států. Jeho zpráva se pravděpodobně týká setkání Španělů se skupinou Apačů (nazývá je Querechos) u dnešní hranice mezi Novým Mexikem a Texasem:

"Tito lidé byli při užívání posunků tak obratní, že se zdálo, jakoby mluvili. Všechno vyjádřili tak jasně, že nebylo třeba tlumočnicka. Řekli, že směrem, kde vychází slunce, je veliká řeka, že armáda by mohla jít podél jejího břehu souvislým osídlením po devadesát dnů, od jedné osady ke druhé. Řekli, že první osada se nazývá Haxa, že řeka je přes pět kilometrů široká a že je na ní mnoho kánoí" (Hammond - Rey 1940: 235-236).

Ačkoli jsou o posunkové řeči indiánů Velkých plání časté zmínky v popisech cest prvních průzkumníků oblastí na západ od Mississippi, nedostalo se jí zatím takové pozornosti, jakou zasluhuje, především proto, že dnes žije jen velmi málo jedinců, kteří ještě tuto řeč ovládají.

Protože mluvené jazyky několika desítek kočovných kmenů nebyly buď vůbec příbuzné, anebo byly příbuzné, ale navzájem nesrozumitelné, byla posunková řeč indiánů Velkých plání účinným prostředkem mezikmenové komunikace při různých vyjednáváních. Navíc bylo zcela běžné, že členové kmene líčili své válečné zážitky nebo vyprávěli dlouhé tradiční pohádky pouze pomocí posunků rukou; je zaznamenáno, že Kajovové (Kiowa) podali generálu Hughovi Lenoxovi Scottovi velmi podrobný popis svého obřadu slunečního tance pomocí posunků. Posunková řeč indiánů Velkých plání se skládala ze širokého repertoáru ustálených gest, vytvářených jednou nebo oběma rukama. Ruce zůstávaly buď v neměnné pozici v různých konfiguracích, anebo se pohybovaly v úrovni mezi těsně nad zemí a nad hlavou toho, kdo posunky používal. Například pro označení *sněhu* nebo *sněžení* byly obě ruce natažené před obličej a všechny prsty směřovaly dolů, a potom v krouživých pohybech klesaly. Abstraktní pojmy byly vyjadřovány stejně snadno. Pojem chladu nebo zimy byl vyjadřován zatápnými rukama s předloktími zkříženými před hrudí za doprovodu pohybů chvění. Představa zla byla vyjadřována pohybem, který naznačoval odhazování něčeho: pravá pěst před hrudí byla vyšvihnuta širokým obloukem před sebe a vpravo dolů a přitom se pěst otevírala.

Ačkoli převážná většina posunků byla jistě kmenům žijícím ve středu severních Velkých plání společná, není pochyb o tom, že existovaly "nářeční" rozdíly, podobné rozdílům

zjištěným u jazyků, jimiž se mluvilo na velkých územích. Na rozdíl od hvízdanců nebo bubnových "jazyků" jsou však posunkové jazyky nezávislé na řeči, i když jsou občas užívány v kombinaci s ní. Vztah mezi nimi je pouze v případě prstové abecedy, která vyjadřuje prvky systému písma, jež je odvozeno z mluvené řeči (viz obr. 9.1).

Původ písma

Z hlediska kulturního vývoje člověka je písmo poměrně nedávným vynálezem - ne starším než 5000 - 6000 let. Zahrneme-li však pod termín písmo jakýkoli pokus sdělovat informace pomocí viditelných znaků, které by měly trvat, je pak písmo nepochybně jevem mnohem starším. Uveďme například, že příslušníci kmene Abnakijsů (Abnaki) na americkém severovýchodě označovali směr cesty, její vzdálenost i předpokládaný počet dnů cesty pomocí větví umístěných určitým způsobem v zemi. V mnoha částech světa se po mnohá tisíciletí jistě používalo i jiných vizuálních znaků. Existují dva hlavní důvody, proč tyto způsoby komunikace nebývají považovány za písmo v pravém smyslu slova:

(1) jedinci, kteří takové znaky používají, mají velkou volnost při jejich výběru a vytváření, ale zpravidla jimi mohou vyjádřit jen některé rysy mluveného jazyka

(2) interpretace těchto znaků není závislá na žádném konkrétním jazyce.

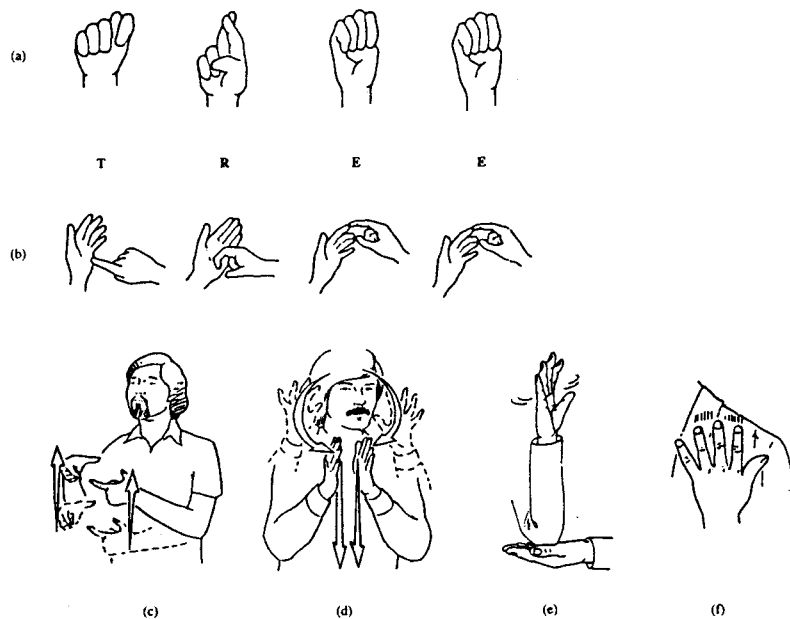
Proto dopravní značka se siluetou jelena ve skoku, varující řidiče před možnou srážkou rychle jedoucího vozidla s vysokou zvěří přebíhající silnici, není považována za příklad písma - řidiči mu rozumějí bez ohledu na jazyk, jímž mluví, samozřejmě za předpokladu, že vědí, co je vysoká zvěř. Vymezuje-li pojem písma tímto způsobem, nesnižujeme tím význam obrazových záznamů či sdělení (např. obrázkových zápisů nejdůležitějších událostí roků, které indiáni kdysi malovali na bizoní usni). Přesto je užitečné omezit se teď na vlastní písmo, máme-li popsat jeho původ a vývoj na základě dokladů, které jsou zatím k dispozici.

Písmo se užívalo už na konci 4. nebo na počátku 3. tisíciletí př. n. l. u Sumerů v Mezopotámii (dnešním jižním Iráku). Sumerské písmo, původně obrázkové, se postupně zjednodušovalo a ustalovalo a měnilo se na klínopis. Klínové písmo odvozuje svůj název ze značek ve tvaru klínů rytých rydlém/pisátkem do destiček z měkkého jílu, které se potom vypalovaly nebo se nechávaly vysušit a ztvrdnout na slunci.

V téže době, nebo jen o něco později, vzniklo ve Starém světě několik dalších systémů písma. Mezi první a nejnámější patří písmo Babyloňanů, Asyřanů a Chetitů, kteří užívali klínopis. Piktografickému systému, který vznikl přibližně kolem roku 3000 př. n. l. v Egyptě, se říká hieroglyfické písmo. Všechny tyto a další starověké systémy písma užívané ve Starém světě byly nakonec opuštěny a kolem příchodu našeho letopočtu nahrazeny jinými. Jedinou výjimku tvoří čínský systém písma, který se přibližně od roku 1500 př. n. l. zachoval až do dneška, byť ve změněné podobě.

První písmo v Novém světě bylo patrně vynalezeno Mayi, těsně před začátkem našeho letopočtu, a to na území dnešního jižního Mexika a Guatemaly. Mnohé složité glyfy či znaky mayského písma se zachovaly v několika rukopisných knihách (kodexech) nebo vytesané do kamene. Mayové však nebyli jediní, kdo v předkolumbovské době v Americe užívali písmo. Aztékové, jejichž civilizace vrcholila v období španělského tažení v první polovině 16. století, používali písmo, které bylo převážně obrázkové, a existují důkazy

Obr. 9.1: Srovnání prstové abecedy s posunků: (a) Slovo *tree* "strom" hláskované americkou prstovou abecedou; (b) totéž slovo hláskované britskou prstovou abecedou. Slovo *tree* vyjádřené (c) čínskou posunkovou řečí, (d) dánskou posunkovou řečí, (e) americkou posunkovou řečí a (f) posunkovou řečí indiánů Velkých plání.

Ačkoli se všechny čtyři posunků pokoušejí být ikonické - fyzicky se podobat tomu, na co odkazují - liší se od sebe: V čínské posunkové řeči obě ruce symetricky vytvářejí kruh podobající se tvaru kmene stromu, a pak se zdvihnou, aby naznačily růst; v dánské posunkové řeči obě ruce naznačují oblý tvar koruny stromu a pak tvar kolmého kmene pod ní; v americké posunkové řeči spočívá loket nahoru směřujícího pravého předloktí na dlaní levé ruky, přičemž je všech pět prstů pravé ruky doširoka rozevřeno a pohybují se, aby naznačily pohyb větví a listů nad kmenem vyrůstajícím ze země; v posunkové řeči indiánů Velkých plání rozevřená levá ruka, umístěná asi 25 centimetrů před ramenem, a to hřbetem ven a všemi pěti prsty představujícími větve rozevřenými, se pomalu pohybuje vzhůru, aby vyjádřila růst. Je zřejmé, že za význačné znaky stromu považují různé skupiny lidí znaky odlišné. *Prameny:* (a, b) David Crystal 1987: 225; (c - e) přetištěno se souhlasem nakladatele z knihy Edwarda S. Klimy a Ursuly Bellugi(ové) 1979:21; (f) William Tomkins 1969: 56-57.

o tom, že i další předkolumbovské společnosti (Zapotékové a Mištekové v oblasti dnešního Mexika) znaly způsob, jak zaznamenávat informace.

Až donedávna většina vědců věřila, že ačkoli písmo v Novém světě vzniklo nezávisle, systémy písma ve Starém světě na sobě nezávisle nevznikly, ale byly spíše výsledkem šíření (difuze) písma z mezopotámského Sumeru. Za jedinou možnou výjimku se považovalo čínské písmo, které mohlo být výsledkem rozšíření myšlenky (nebo rozšíření stimulu) - tj. vypůjčení si nápadu, ale nikoli určité techniky, jako například konkrétního systému

písma. Většina studií z posledních dvou desetiletí však dává přednost možnosti, že několik písem bylo vynalezeno ve Starém světě nezávisle. Pokud jde o Severní a Jižní Ameriku, nezávislý vynález písma nebyl vážně zpochybněn a většina vědců věří, že mayský systém podnítl užívání písma u pozdějších vyspělých kultur Střední Ameriky.

Typy systémů písma

Dnes se ve světě používá velké množství systémů písma a v minulosti mnoho dalších muselo zaniknout nebo bylo opuštěno a nahrazeno jinými. Zamýšlet se nad původem těchto různých systémů a nad rozdíly mezi nimi, nebo alespoň mezi systémy považovanými za důležité, by nejen zaplnilo obsáhlou knihu, ale také by pokoušelo trpělivost většiny čtenářů. Naštěstí lze načrtnout obecné trendy vývoje písma poměrně jednoduše.

Písmový systém v pravém slova smyslu reprezentuje určité prvky příslušného mluveného jazyka pomocí všeobecně přijímaných vizuálních značek. Pro písmovou reprezentaci jsou voleny základní řečové prvky různé velikosti, od slov a morfémů k významově distinktivním zvukům, které je tvoří. Například české slovo *podhoubí* je tvořeno třemi morfémy *pod-houb-í* a sedmi různými fonémami (jeden, o, se opakuje).

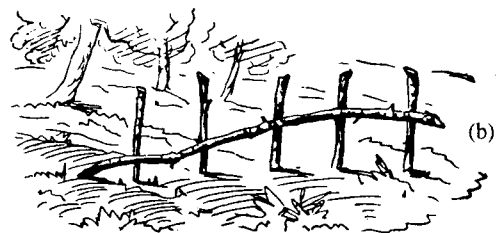
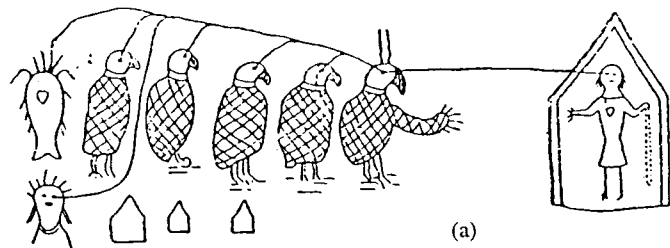
Nejstarší způsob přenosu sdělení pomocí "písma" bezpochyby využíval piktogramy, znaky obrázkového grafického systému. V takovém systému například zjednodušená kresba slunce označovala slunce. K složitějšímu užívání piktogramů došlo, když znaky zastupovaly také, anebo především myšlenky spojené s tím, co bylo obrazově znázorněno: kresba slunce by se v takovém případě vztahovala také anebo obzvlášť k teplu nebo světlu. Znaky užívané tímto způsobem se nazývají ideogramy.

K velmi důležité inovaci, která změnila obrázkové písmo na vlastní písmo, došlo tehdy, když se obrázkový znak začal hlavně nebo výlučně spojovat s určitým slovem, které zastupoval, a ne s jeho významem. Grafické znaky tohoto typu se označují jako logogramy anebo, když zdůrazňují zvuky, které evokují, jako fonogramy. Použijeme-li anglického příkladu, bude se v tomto systému kombinace

⊙ 'eye' (oko)   ʃ 'sickle' (vysloveno *aj,sikl* - srp)

číst jako *icicle* (rampouch), ačkoli samotné ⊙ může zastupovat *I* (já) i *eye* (oko), protože se obě slova vyslovují stejně. Napsat delší sdělení pomocí logogramů nebo fonogramů by ovšem bylo nejen časově náročné, ale vyžadovalo by i značnou míru kreslířské dovednosti, a v některých případech by téměř bylo nemožné zápis provést - jak by například bylo možno fonograficky vyjádřit česká slova *ačkoliv*, *neteř* nebo *naděje*? Způsob, jak záležitost zjednodušit, bylo reprezentovat různé slabiky, které se v mluveném jazyce vyskytují, spíše než se pokoušet najít znak pro každé z mnoha slov. V takovém systému, který repertoár znaků velmi zmenšuje, znaku označujícího například zvuk jednoslabičného českého slova *na* by se také použilo při psaní první slabiky dalších slov, jako *nabít*, *naboso*, *načesat*, *nadávat*, *naděje*, *nahlas*, *nápětí*, *nářychlo* atd. Systém písma, který využívá znaků představujících slabiky, se označuje jako slabičné písmo.

Dalším logickým krokem bylo zjednodušení slabičného písma vynálezem hláskového písma, v němž je tendence každou distinktivní hlásku jazyka reprezentovat zvláštním

znakem, neboli písmenem. Výhody tohoto systému jsou zřejmé: přes všechnu nedůslednost anglického pravopisu lze v tomto jazyku napsat mnoho tisíc slov pomocí jen 26 písmen anglické abecedy.

Ačkoli vývojová stadia písma patrně prošla touto cestou, přítomnost jednoho určitého systému nevyklučuje jiné, a tak se v mnoha písmech kombinuje několik způsobů. Nejstarší systémy písma, v Mezopotámii, Egyptě, Číně, v údolí řeky Indus a jinde včetně Ameriky, byly ve své podstatě piktografické, ale brzy do sebe začlenily ideografické znaky. Například v raném sumerském písmu obrázek hvězdné oblohy začal označovat tmou, černě nebo noc. Egyptské hieroglyfy byly převážně piktografické a ideografické, ale obsahovaly také několik fonogramů i znaků, které určovaly, který z několika možných významů určitého slova byl v daném kontextu zamýšlen (viz obr. 9.2).

Dobrym příkladem logografického systému je čínské písmo, v němž, zjednodušeně řečeno, různé znaky představují různá slova nebo morfémy. Čínské znaky rovněž vznikly z dřívějšího piktografického a ideografického systému. Japonské písmo kombinuje znaky vypůjčené z čínského písma s pomocným slabičným systémem s více než 70 grafémy, které existují ve dvojí podobě - *katakana* a *hiragana*. Zajímavým příkladem slabičného písma, výsledkem šíření stimulu, bylo slabičné písmo Čerokézů, vynalezené v roce 1821 polovičným Čerokézem Sequoyou (asi 1760 - 1843). V konečné podobě bylo toto slabičné písmo redukováno na 85 symbolů, z nichž některé byly vybrány či adaptovány z velkých písmen latinky užívané v angličtině. Protože Sequoya patrně neuměl číst anglicky, byl jeho výběr zcela náhodný. Čerokézské slabičné písmo užívali po řadu let nejen Čerokézové, ale i misionáři, kteří u nich působili.

Hláskové (abecední) písmo je nejjednodušší a nejspornější systém a stalo se prostředkem písemného projevu převážně většiny dnešních jazyků. První hláskový systém byl patrně užíván semitsky mluvícími lidmi snad již kolem roku 1700 př. n. l. ve starověké Sýrii

Obr. 9.2: Systémy písma. Je zde ilustrováno jen několik z mnoha různých systémů písma. (a) Piktograf nezávislý na mluvené řeči. Jedná se o reprodukci vzkazu indiánského náčelníka prezidentovi Spojených států. Náčelník, označený dvěma čarami vycházejícími z hlavy, je následován pěti bojovníky, z nichž čtyři patří spolu s náčelníkem k orlímu klanu. Pátý bojovník patří ke klanu slunce. Další postava, která není blíže označena, ale je patrně ještě významnějším náčelníkem, se se skupinou shoduje. Tři obydlí nakreslená pod skupinou naznačují, že členové skupiny jsou připraveni vzdát se kočovného způsobu života a žít v domech. Nabídnutá ruka náčelníka symbolizuje nabídku míru a přátelství a je zřejmě prezidentem opětována. (b) Pět větví zasazených kolmo do země naznačuje očekávaný počet dnů cesty (pět) ve směru, který ukazuje pozdvížený konec dlouhého prutu. (c) Raný klínový nápis na cihle nalezené ve starověkém sumerském městě. (d) Vývoj klínopisu od piktografů k vlastnímu klínopisu. V prvním obdélníku v každé řádce je původní piktograf, v druhém piktograf v pozici pozdějšího klínového znaku, v třetím raný babilonský klínový znak, ve čtvrtém asyrský klínový znak a poslední, pátý obdélník, udává původní či odvozený význam. (e) Několik z 85 znaků čerokézského slabičného písma spolu s všeobecně přijímaným převedením do latinky. *Prameny:* (a) Henry R. Schoolcraft 1851: 418-419; (b) Garrick Mallery, *Picture-writing of the American Indians, Tenth Annual Report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution*, 1888-1889 - autor J. W. Powell (Washington: Government Printing Office, 1893: 335); (c) David Diringer 1968: sv. 2: 23. *Překreslila:* Helena Komárková; (d) *Encyclopaedia Britannica*, 15. vyd. (1989: sv. 29: 1056), přetištěno se svolením The Oriental Institute of the University of Chicago; (e) H. A. Gleason, Jr. 1961: 4 14.

				Pták
				Ryba
				Zrno

(d)

D a R e T i 𐤀 o 𐤁 u 𐤂 𐤃
 f ga 𐤄 ge 𐤅 gi A go J gu E ga
 𐤆 ha 𐤇 he 𐤈 hi 𐤉 ho 𐤊 hu 𐤋 ha
 (e) W la 𐤌 le 𐤍 li 𐤎 lo M lu 𐤏 la

a nejstarší dochovaný hláskový text, zapsaný klínopisem, pochází z naleziště starověkého městského státu Ugarit na pobřeží dnešní Sýrie. Rané abecedy, obsahující pouze znaky pro souhlásky, byly určeny pro zapisování arabštiny, hebrejštiny a feničtiny. Kolem roku 1000 př. n. l. se dostali do kontaktu s fénickým písmem Řekové a o něco později ho použili jako základ pro vytvoření vlastního systému, do něhož navíc začlenili symboly pro samohlásky, aby přizpůsobili tuto abecedu odlišné struktuře vlastního jazyka. Asi o dvě století později zase řecká abeceda posloužila jako model pro Etrusky ve střední Itálii, jejichž abeceda ovlivnila Římany k vytvoření jejich vlastní římské abecedy (latinky). Ačkoli se tzv. latinka užívá v písmu většiny evropských jazyků, cyrilice, užívaná v některých částech východní Evropy a bývalém Sovětském svazu, byla přímo odvozena z řecké abecedy, jíž se do značné míry ještě podobá.

I když mnohé systémy písma prošly během posledních pěti nebo šesti tisíciletí složitým vývojem, hlavní tendence obecného vývoje písma jsou poměrně přímočaré. Jednou tendencí je vývoj k neustále vyšší míře abstrakce (od snadno rozpoznatelných piktogramů k písmenům, čehož je příkladem S v latině, Σ v řecké abecedě a C v cyrilici - všechna tři písmena označují zvuk "s"). Druhou tendencí je směřování k jednoduchosti (od velkého množství piktogramů, ideogramů nebo fonogramů ke dvěma až třem desítkám písmen, které lze snadno nakreslit).

Jestliže je jednoduchý hláskový systém o tolik výhodnější než logografický, v němž je třeba si osvojit a graficky rozlišovat tisíce různých morfémů, proč tedy Číňané nepřijali jednu z těch romanizací (transkripcí užívaných latinky), které byly v průběhu několika minulých staletí vyvinuty? Odpověď je jednoduchá. V Číně existuje mnoho různých jazyků a každý ještě s několika dialekty. Současný systém znaků užívají všichni čínští občané, byt

mluví navzájem nesrozumitelnými jazyky, a tudíž například tytéž noviny mohou číst všichni lidé v celé Číně. Kdyby mělo být nahrazení znaků latinkou přijato v Číně oficiálně, knihy a noviny by musely být publikovány v tolika různých abecedních systémech, kolika jazyky se v zemi hovoří.

Písmo a tisk

V úvahách o materiálu a prostředcích užívaných pro psaní a tisk mají příslušníci západních kultur obvykle na mysli jen omezený repertoár: nezbytností je papír užívaný spolu s pery, psacími stroji, tiskařskými lisami nebo počítačovými tiskárnami. Ale na celém světě již od pravěku byla škála těchto prostředků překvapivě široká. K nejstarším materiálům, na nichž byly kresby či rytiny zhotoveny, patří jeskynní stěny a kosti. Vynikající příklady kreseb a řezb jsou dochovány už z mladšího paleolitu, který započal před více než 30 000 lety. Hliněné známky se znaky vytvořenými rydlem/pisátkem nebo podobným předmětem byly předchůdci hliněných destiček užívaných pro klínopis. Ačkoli se ve starém Egyptě nejčastěji psalo na papyru, užívalo se i množství jiných materiálů včetně vápence, slo noviny, kostí, hliněných destiček, kovu, kůže, keramiky, pergamenu a vosku. Základním nástrojem psaní byl rákosový štětec; ten byl později nahrazen perem z rozštípnutého rákosu, což nakonec v Evropě vedlo ke vzniku pera z ptačího brku (v průběhu 6. století př. n. l.) a ocelového pera (v 19. století).

Papír byl zřejmě vynalezen ve střední Asii a v nejstarší podobě se začal vyrábět v Číně na začátku druhého století; vedle bambusových pásků, dřevěných destiček, palmových listů a hedvábí se stal jedním z materiálů, na něž se psalo. Výroba papíru se pozvolna rozšířila na západ a na jih. V polovině 8. století v Samarkandu, v dnešním Uzbekistánu, začali přidávat výrobci papíru do svých produktů vlákna bavlny a lnu. Papír se ve zvýšené míře používal po zavedení tisku v Evropě, ale až v 19. století se k výrobě papíru začalo užívat celulózy jako hlavní suroviny.

Inkoust je velmi starý vynález a uhlový inkoust se používal již před 3. tisíciletím př. n. l. v Egyptě. Inkoust znali také Číňané, Řekové a Římané a jeho význam vzrostl obzvláště ve středověku, kdy se vyráběl převážně v klášterech.

Po několik tisíciletí umění psát ovládalo pouze poměrně málo jedinců, protože převážná většina obyvatel světa byla negramotná. Avšak na konci středověku se poptávka po opisech rostoucího počtu rukopisů natolik zvýšila, že mnoho známých knihkupců zaměstnávalo několik desítek opisovačů, aby uspokojili zájem zákazníků. Doba si zřejmě vyžádala vynalézt způsob, jak množit strany knih mechanicky. Ačkoli byl deskotisk v Evropě znám asi již na konci 14. století, zdá se, že trpělivou práci písařů neohrožoval. Hlavní inovací se kolem roku 1450 stal tiskařský lis a ruční písmo, vynález připisovaný Němci Johannesu Gutenbergovi (asi 1390 - 1468). Ale i když se zdá, že Gutenberg vynalezl knihtisk nezávisle, nebyl první. Tisk pomocí přestavitelných typů se užíval v Číně již v první polovině 11. století. Navíc i první známá kniha vytvořená deskotiskem pochází z Číny a obsahuje i datum vytištění, kterým, převedeno na náš kalendář, je 11. květen roku 868.

Písmo a tisk nesměrně zvýšily účinnost komunikace. Bez trvalosti tištěného slova by se civilizace nedokázala rozvinout tak rychle a do takové míry, jaká dnes existuje. Neosobní sdělení zakódovaná písmem však nemají takovou účinnost jako komunikace tváří v tvář. Pokud jde o působivost sdělení, mluvené slovo nebylo překonáno.

Dešifrování písma

Archeologové občas našli hmotné pozůstatky psaných textů. Protože se v mnoha případech již takové písmo neužívalo a takovým jazykem se již nemluvilo, jak víme, jaký systém písma je uplatněn a co text znamená? Některé úspěšné pokusy o dešifrování patří mezi významné úspěchy lidského ducha. Známa Rosettská deska z černého bazaltu (čediče), objevená členy Napoleonova egyptského tažení v roce 1799, nám může posloužit za příklad.

Rozluštění nápisu na kameni bylo umožněno skutečností, že řecký text o 54 řádkách, vyrytých v dolní části desky, byl přeložen a vyryt pomocí hieroglyfů (14 řádek) v horní části; mezi nimi se nacházela verze ve staroegyptském demotickém (lidovém) písmu. Klíčem k těmto dvěma staroegyptským textům byl nápis v řečtině, která byla samozřejmě známa. Odkazy na několik královských jmen poskytly návod pro zvukovou podobu několika hieroglyfů a počet hieroglyfických znaků, který byl trojnásobkem řeckých slov textu, naznačil, že staroegyptské písmo je smíšené (ideografické, fonografické, s dodatečnými znaky vymezujícími význam určitých slov). Zásahu o rozluštění tohoto písma má francouzský egyptolog Jean-François Champollion (1790 - 1832), který své závěry publikoval v roce 1822.

Shrnutí a závěry

Ačkoli je mluvený jazyk bezpochyby nejstarším a neúčinnějším prostředkem lidské komunikace, existuje i mnoho dalších způsobů, jimiž si lidé předávají nebo vyměňují informace. Tím nejobvyklejším je písmo, nezávislé na sobě vynalezené ve Starém i Novém světě před několika tisíci let. Ve většině systémů písma jsou hlásky nebo kombinace hlásek mluveného jazyka zastoupeny vizuálními znaky (písmeny).

Neverbální systémy komunikace jsou založeny buď na mluveném, nebo psaném jazyce, nebo jsou na něm nezávislé. Morseova abeceda a Braillovo písmo jsou odvozeny od psané podoby jazyka; hvízdané a bubnové "jazyky" jsou naopak založeny na určitých akustických rysech řeči. Při hovoře doprovází většina lidí řeč mimikou obličeje a dalšími pohyby těla. Jedinci s poruchou sluchu využívají posunkové systémy, které jsou téměř stejně účinné a expresivní jako mluvené jazyky. Severoameričtí indiáni Velkých plání užívali ke komunikaci s příslušníky jiných kmenů, jejichž jazykům nerozuměli, složitěho posunkového jazyka.

Komunikace toho či onoho druhu je běžná v celé živočišné říši a charakterizuje všechny živočišné druhy. Lidský jazyk je však nejsložitějším a neúčinnějším dosud známým prostředkem komunikace. Lze tvrdit, že bez jazyka by lidská kultura nebyla možná - nebo v nejlepším případě značně omezená.

Ústní slovesnost a umění mluveného slova

Během své stopadesátileté existence význam anglického slova *folklore* postupně zahrnoval ústní tradici (lidovou slovesnost) i tradiční chování včetně zvyků, pověr a materiální kultury. Tato kapitola se zabývá některými aspekty ústní neboli verbální slovesnosti. Také definice ústní slovesnosti se měnila od dřívějšího důrazu na tradiční útvary, jakými jsou např. lidové písně a pohádky, až po nejnovější chápání ústní slovesnosti jakožto komunikačního procesu, jakým je např. vystoupení vypravěče.

U mnoha členů komplexních industriálních společností se setkáváme s dlouhodobou tendencí podceňovat intelektuální schopnosti a estetické cítění společenství bez písemné tradice, tj. těch, která nepoužívají psaného jazyka. Výsledky bádání antropologů znovu a znovu ukazují nesprávnost tohoto předpokladu. V častých poukazech na tradiční vyprávění jako na "ústní literaturu" je méně rozporu v terminologii než v uznání toho, že například překvapivá obraznost a složitá struktura propojených opakování v navažských zpěvech vybízí k srovnání s tím nejlepším z poezie Západu a že mnoho indiánských mýtů o počátku věcí má slohovou sevřenost a dramatický charakter příznačný pro knihu *Genesis*. Tak jako očekáváme, že styl uznávaných autorů ve společnostech disponujících vlastním písemnictvím bude vyšší než je rovina běžné mluvy, tak i obvykle zjišťujeme, že tradiční vyprávění mají vysokou úroveň. A ještě jedna připomínka: ústní slovesnost není výtvorem kultur, které nacházíme pouze u kmenových společenství nebo v selských komunitách; daří se jí i ve Spojených státech, kde nabývá podobu fantastických příběhů, balad, vtipů, rozpočítadel a hádanek - abychom uvedli alespoň několik žánrů - a mění se kraj od kraje podle povolání, etnického původu a jiných charakteristik jejich uživatelů.

Antropologové závisejí na ústní slovesnosti, protože jim poskytuje klíč k lepšímu chápání kultur; folkloristé zaznamenávají a analyzují texty a živá vystoupení, ukazující bohatství lidské představivosti v mluveném slově; a jazykovědci užívají tradičních vyprávění jako zdroje cenných dat, která nelze získat jinak. Z těchto i dalších důvodů má pojednání o ústní tradici v lingvistické antropologii své místo.

Sbírání a třídění tradičních vyprávění

Ačkoli se sbíráním tradičních vyprávění severoamerických indiánů započali již jezuité ve druhé čtvrtině 17. století, v průběhu následujících dvou století se další příspěvky k naší znalosti folkloru severoamerických indiánů objevovaly jen sporadicky. Průkopníkem, který více než kdo jiný probudil zájem o původní kultury Severní Ameriky, byl Henry R. Schoolcraft (1793 - 1864), který publikoval řadu rozsáhlých prací o Odžibvejích, mezi nimiž jako úřední zástupce federální vlády žil.

Počátek seriózní organizované vědecké práce na poli indiánských amerických jazyků a ústní tradice je kladen do poslední čtvrtiny 19. století. V roce 1879 založil John Wesley Powell Washingtonskou antropologickou společnost a vytvořil Úřad (americké) etnologie jako součást Smithsonovy instituce a stal se jeho prvním ředitelem. V roce 1888 následovalo založení Americké folkloristické společnosti.

Powell, jenž vystudoval geologii a za občanské války ztratil v bitvě u Shilohu pravou ruku, věnoval poté převážnou část svého života studiu indiánských amerických kultur

a jazyků. Jednou jeho snahou bylo, aby "mýty a folklor kmenů byly zachovány a zaznamenány v příslušných jazycích, s meziřádkovým překladem a bez cizího zabarvení či dodatků" (Powell 1883: XXX). Pod Powellovým inspirujícím vedením přispěvatelé do stovek svazků, publikovaných pod záštitou Úřadu pro americkou etnologii, za téměř století nashromáždili obrovské množství cenných informací, z nichž velká část bezprostředně zajímá folkloristy a lingvistické antropology.

Jedna z prvních nejvýznamnějších vědeckých postav bádání o indiánských jazycích a tradičních vyprávění byl Boas, dodnes uznávaný jako zakladatel americké antropologie. Ve svém osmdesátistránkovém úvodu k prvnímu dílu *Handbook of American Indian Languages*, která znamenala počátek vědeckého zkoumání indiánských jazyků Severní Ameriky, se Boas plnou vahou své autority postavil za dřívější Powellovu výzvu:

"Nikdo by neočekával zasvěcený výklad civilizace Číny nebo Japonska od toho, kdo dobře neovládá příslušný jazyk, kdo nezná příslušnou literaturu. ...Musíme trvat na tom, že znalost jazyka je nezbytným prostředkem k přesnému a důkladnému porozumění jejich kultury, protože mnoho informací lze získat poslechem konverzace rodilých mluvčích a účastí na jejich každodenním životě, který pro pozorovatele, jenž jazyk neovládá, zůstane zcela nedostupný." (Boas 1911: 60)

Navzdory širokému spektru bádání ve všech oblastech antropologie a četným profesním závazkům - například profesura na Kolumbijské univerzitě v New Yorku, kurátorství v Americkém muzeu přírodní historie a redaktorství vědeckých časopisů - přispěl Boas významným způsobem ke studiu lingvistické antropologie. Během svého vědeckého života důkladně prozkoumal deset jazyků a přispěl dílčími studii k poznání více než deseti dalších. Jen o kmeni Kwakiutlů (Kwakiutl) ze severozápadního pobřeží publikoval několik tisíc stránek, většinou v angličtině i kwakiutlštině. Navíc vychoval desítky studentů, z nichž mnozí se stali čelnými představiteli americké antropologie.

Množství sebraných a anglicky publikovaných tradičních vyprávění původních obyvatel Ameriky doplnilo standardní etnografický popis důležitými průvodními informacemi o tradičním ústním projevu, o kulturních hodnotách a indiánských teoriích o počátku věcí. Tradiční vyprávění publikovaná v originálu doprovobená překladem se stala při zkoumání indiánských jazyků nedocenitelnou pomůckou, poněvadž obsahovala slova a gramatické tvary, které se v každodenní řeči zpravidla neslyší, a zčásti i proto, že na samém počátku 20. století již bylo zcela jasné, že dlouhodobá perspektiva přetrvání je u mnoha indiánských jazyků ohrožena. Celkový korpus pohádek amerických indiánů a dalších ústně tradovaných žánrů, které byly sebrány jen v samotné Severní Americe za posledních sto let, je nesmírně rozsáhlý, ale jen s několika výjimkami je zaznamenáno velmi málo informací týkajících se kulturně autentického prostředí a charakteristických znaků živých vystoupení, během nichž tyto texty vznikly.

Je nevyhnutelné, že jakmile se shromáždí velký počet kulturních dokladů určitého druhu, následují pokusy o jejich utřídění. Již v roce 1891, ve stati zabývající se šířením pohádek mezi severoamerickými indiány, poukázal Boas na opakování určitých narativních prvků a epizod a na jejich výskyt v různých tradicích a zkoumal také to, jaký důsledek má jejich rozšíření na bádání o jejich původu (kulturní difuze proti samostatnému vzniku). Ačkoli řada Boasových žáků v analýze narativního obsahu folklorních textů pokračovala, taxonomický přístup nedosáhl svého vrcholu v díle antropologa, ale v díle folkloristy Süthe Thompsona (1885 - 1976). Thompson proslul po celém světě svými dvěma rozšířeními revizemi (1928 a 1961) indexu pohádkových typů, původně publikovaných finským věd-

cem Anttim Aarnem v roce 1910, a svým monumentálním šestisvazkovým rejstříkem motivů ústní slovesnosti, který byl poprvé publikován ve třicátých letech a v jehož druhém vydání o dvacet let později se jeho obsah zdvojnásobil.

Motiv je podle Thompsona nejmenší prvek pohádky, jenž má schopnost přetrvávat v tradici proto, že je na něm něco neobvyklého. Z větší části můžeme motivy přiřadit k jedné ze tří tříd. Některé motivy odkazují na postavy v pohádce vystupující - bohý, kulturní hrdiny, čarodějnice, víly, kruté příbuzné, bájná zvířata, zvířata s lidskými rysy apod. Některé se vztahují k významným věcem v pozadí příběhu - jsou to kouzelné předměty jako např. sedmimílové boty nebo strom, který se vytahuje do výšky, neobvyklé zvyky, jako je zákaz příliš častého použití magické síly (v indiánských příbězích je to více nežli čtveré užití) apod. Třetí skupina motivů se skládá z jednotlivých epizod, které, pokud existují samostatně, tvoří ucelené krátké pohádky - např. závod vyhraný podvodem, jako když se klíšťe nepozorovaně veze na hřbetě svého soupeře, lišky, a seskočí ze špičky liščína nosu u cílové čáry. Typ je podle Thompsona tradiční příběh nebo pohádka, která existuje samostatně. Některé z nejznámějších pohádek, jako je Popelka v evropské tradici nebo Hvězdný manžel v tradici severoamerických indiánů, jsou tvořeny souborem motivů, které je charakterizují jako specifické pohádkové typy; jiné, jako jsou např. krátké humorné příběhy o zvířatech, oblíbené ve Starém světě i na americkém kontinentě, jsou tvořeny pouze jediným motivem, jak je tomu i u výše zmíněné pohádky.

Rejstřík motivů lze rozšiřovat prakticky bez omezení, tak jak jsou nové narativní prvky z tradičních vyprávění všech kontinentů identifikovány a příslušně klasifikovány. Protože rejstřík typů i rejstřík motivů je založen na narativním materiálu shromážděném z celého světa, je obzvlášť vhodnou pomůckou pro komparativní práci. Avšak při studiu určitého typu pohádky se můžeme chtít zabývat více než pouze tím, které motivy ji definují nebo jak je geograficky rozšířena. Jestliže byla pohádka zaznamenána v mnoha verzích na velkém prostoru, může být folklorista v pokušení rekonstruovat její "životopis", to znamená pokusit se zjistit její předpokládanou původní podobu (archetyp), objevit nejpravděpodobnější místo jejího vzniku a vystopovat cesty jejího rozšíření. Thompson aplikoval tento přístup, kterému se říká historicko-geografická neboli finská metoda, na oblíbený typ indiánské pohádky známé jako Hvězdný manžel - půvabného příběhu o sňatku dvou dívek s hvězdami, po němž obě opět unikly, aby se vrátily na zem. Studium 86 publikovaných verzí pohádky z tak odlehlých koutů Severní Ameriky, jako je jihozápadní Aljaška, Kalifornie, Nové Skotsko a Jihovýchod, dokázal Thompson vytvořit hypotézu nejen o jejím archetypu (předpokládané původní pohádce), ale i o několika jejích zvláštních regionálních verzích a také o nejpravděpodobnějším místě jejího vzniku, uprostřed Velkých plání (Thompson 1953). Aby se pohádka dostala ústním podáním do všech čtyř koutů kontinentu a překonala na své cestě stovky jazykových bariér, musela se bezpochyby šířit po mnoho století.

Ústní podání: funkční přístup

Aspektem, který folkloristy na tradičním vyprávění především zajímal, je funkce. Na rozdíl od taxonomického nebo komparativního přístupu se důraz ve funkcionalistickém studiu přesunuje z textu na kulturní kontext. Důležitou otázkou již není to, které typy nebo motivy se vyskytují, ani to, kde určitá pohádka patrně vznikla, ale čím je ústní slovesnost

pro ty, kdo ji předávají z generace na generaci. Byly zjištěny četné funkce ústní tradice; v následujícím pojednání se dotkneme jen těch nejdůležitějších.

Podle Bronisława Malinowského (1884 - 1942), antropologa polského původu, který byl průkopníkem zúčastněného pozorování (začlenění se na delší období do každodenní činnosti těch, které zkoumáme), slouží mýtus jako "příkaz, charta, a často dokonce jako praktický návod k činnostem, s nimiž je spjat" a "vyjadřuje, posiluje a kodifikuje víru; zajišťuje a upevňuje morálku; zaručuje účinnost rituálu a obsahuje praktické návody pro chování člověka"; mýtus funguje tak, že "posiluje tradici a dává jí větší hodnotu a prestiž tím, že ji sleduje zpět k vyšší, lepší, nadpřirozenější realitě prvotních událostí" (Malinowski 1926: 29, 19, 91-92).

Ve výchově, především u národů, které neužívají písmo, hraje důležitou roli řada žánrů. Arapahové z Velkých plání učivali své děti o nebezpečí svévolnosti a plýtvavosti tím, že jim pravidelně připomínali trest, který musel přijmout Nihósó, jeden ze šibalů jejich četných humorných historek. Jednou na své pouti uviděl Nihósó člověka, který si brousil nohu do ostré špičky. Když ten člověk svou práci dokončil, vyskočil a zabil tučného bizona, aby ho snědl. Na Nihósóa silně zapůsobilo to, co viděl, a požádal toho člověka, aby mu dal moc učinit to také. Po mnoha prosbách se člověk dal uprosit a naostřil Nihósóvi nohu, ale varoval ho, aby jí nezabíjel více než čtyřikrát a jenom tehdy, když bude mít hlad. Když později přišel Nihósó ke stádu bizonů a začal je zabíjet pro pouhé potěšení, dostalo se mu odplaty, když probodl pátého bizona. Bizona sice svou ostrou nohou probodl, ale pak mu chodidlo náhle přirostlo zpět k noze, Nihósó se nemohl vyprostit a zraněné zvíře ho vleklo a téměř rozdrtilo.

Nepřímé lekce jsou rovněž charakteristické pro přísloví, jádrná rčení, která obsahují všeobecně uznávanou pravdu - například "Ožeň se brzy, život tě zmrzí", nebo "Rada včasná je zbraň krásná" či "Bez práce nejsou koláče". Ve Spojených státech i v Čechách dnes užívá přísloví jen málo lidí, ačkoli to bývalo v dřívějších generacích běžné a jinde ve světě se přísloví aktivně užívají doposud. Funkcí přísloví v kulturně autentických situacích je poskytnout radu ne jako osobní názor uživatele, což by bylo možno považovat za urážlivé či trapně jednaní, ale jako hlas tradiční autority a kolektivní moudrosti určité společnosti. Jinými slovy, nepromlouvá tu uživatel přísloví, ale zkušenost mnoha předcházejících generací. Užívání přísloví v Africe, především na území, kde se hovoří bantuskými jazyky, je velice rozšířené a mnohá společenství disponují až několika tisíci příslovími. Uplatňování přísloví je obzvláště promyšlené v domorodých právních systémech. Použití vhodného přísloví při soudním přelčení v pravý čas, ať už ze strany obhájce nebo žalobce, může být pro výsledek sporu rozhodující. U soudu i ve veřejném životě obratné užití přísloví značně proslavilo pověst dotyčného jakožto dobrého řečníka.

Tradiční vyprávění může působit jako psychologické uvolnění při chování, které členové určitého společenství neschvalují nebo považují za šokující. U Arapahů musela tchyně a zeť jeden druhého velmi ctít, ale zároveň spolu nesměli nikdy promluvit, podívat se na sebe ani pobývat spolu v jednom týpí. Protože žít s manželčinou rodinou nebo blízko ní bylo kulturní normou, dodržování zákazu jakéhokoli styku muselo být pro mladého novomanžele, který se ocitl v táboře své tchyně, zvláště obtížné. Proto je oblíbený příběh o Nihósóvi, který vzal s sebou na válečnou stezku svoji tchyni a první noc ji během táboření svedl, tak šokující, i když snadno pochopitelný. Ačkoli pohlavní styk s vlastní tchyní byl zcela nemyšlitelný, žerty na toto téma napomáhaly uvolnit napětí, do něhož se Arapahové díky přísným vlastním pravidlům o zákazu styku dostávali.

Antropologové upozornili na další funkce, jimž různé žánry ústní slovesnosti slouží, a zdokumentovali je. V nedávné minulosti bylo vyprávění pohádek hlavním zdrojem zábavy venkovských lidí a kmenových společenství na všech kontinentech. Vyprávění například někdy zaměstnalo děti doma, když si nemohly hrát po setmění venku.

Hádky - otázky založené na nečekaném spojení s řešením, které musí být uhodnuto - nejsou tak tradiční jako přísloví a slouží jako dobrý příklad ústní slovesnosti, která se neustále obnovuje. Dávat a luštit hádky je rozšířeno po celém světě a u společenství hovořících bantuskými jazyky v subsaharské Africe je oblíbenou formou soutěží mezi týmy i jednotlivci, ať již mladými, nebo dospělými. A co víc, hádky ostří důvtip dětí a pomáhají jim prozkoumávat různé aspekty slovní zásoby a kognitivního kódu mateřštiny, jako např. "Za krejcar je toho plný pokoj. Co je to?" (Světlo od svíčky), "Proč koza nežere, když ji někdo uhlídá?" (Když jí uhlí dá).

Hledání struktury

Existují různé cesty, jak lze v projevech ústní slovesnosti hledat strukturu. Někteří vědci ji hledají ve formálních rysech, jiní v obsahu. Co však mají všechny přístupy společné, je to, že se pokoušejí odhalit a vysvětlit uspořádání významných částí určitého celku a prozkoumat vzájemné vztahy těchto částí.

Jedním z prvních vědců, kteří používali strukturální analýzu, byl ruský badatel Vladimír Propp (1895 - 1970), jenž ji použil ke zkoumání korpusu ruských pohádek v díle, které publikoval v roce 1928. Jeho cílem bylo dospět k "morfologii" pohádky, to znamená "popsat pohádku podle jejích komponentů a vztahů těchto komponentů mezi sebou a k celku" (1958: 18). Přes různorodost obsahu ruských pohádek je podle Proppa počet jednotek narativní struktury neboli funkcí omezen na třicet jedna; obvykle se v žádné pohádce nevyskytují všechny, ale jejich sled je vždy stejný.

Například je obzvláště důležitá funkce č. 8, která je závazná a vytváří vlastní pohyb pohádky. Bez ohledu na to, co se v určitém vyprávění odehrává, nabývá funkce č. 8 obecné podoby "zlosyn způsobí členovi rodiny škodu nebo ublížení" nebo jejího morfologického ekvivalentu "člen rodiny něco postrádá, velmi po něčem touží" (1958: 29, 32). Obecnou charakteristikou evropských pohádek je to, že nakonec dobro zvítězí a zlo je potrestáno; proto u funkce č. 19 "původní neštěstí nebo nedostatek jsou odstraněny" (1958: 48). Protože všechny ruské pohádky, které Propp zkoumal, bylo možno analyzovat pomocí některých z těchto funkcí, došel k závěru, že "všechny pohádky svou strukturou patří k jednomu a témuž typu" (1958: 21).

Pod vlivem Proppova díla a moderní lingvistiky aplikoval Alan Dundes strukturální přístup ve své monografii *The Morphology of North American Indian Folktales* (1964). Dundes využil rozdílu mezi hláskou, fonémem a alofonem strukturální lingvistiky a zavedl do ústní slovesnosti paralelní sadu termínů skládající se z motivu (konkrétní výskyt tradičního prvku v pohádce), motivému (distinktivní jednotka tradičního vyprávění, v zásadě ekvivalentní s Proppovou funkcí) a alomotivem (varianta motivému). Tak jako Proppovy funkce, i Dundesovy motivémy se obvykle vyskytují ve dvojicích. Nejčastějšími dvojicemi motivémů v pohádkách amerických indiánů jsou Nedostatek/Odstranění nedostatku, Zákaz/Překročení zákazu a Následek/Pokus o únik. Například jedna verze Hvězdného manžela (Salzmann 1950) začíná tím, že dívka varuje svoji mladší sestru, že se nehodí, aby si přála provdat se

za někoho, kdo nežije na Zemi (Zákaz). Mladší dívka se však svého přání nevzdá (Porušení zákazu); její touha po hvězdném manželovi (Nedostatek) se brzy naplní a ona se ocitne v nebi, provdaná za hvězdného manžela (Odstranění nedostatku). Ten jí přikáže, aby nevykopávala kořeny určité rostliny (Zákaz), ale dívka nedbá na jeho varování (Překročení zákazu) a v podlaze nebe vytvoří otvor, jímž vidí tábor svých blízkých. Cítí se najednou osamělá a nešťastná ve svém nebeském domově a chce se vrátit k rodině na zem (Následek). Jedna stará ochotná žena jí poradí, aby si obstarala sto šlach, ne více ani méně (Zákaz), ale mladá žena počítá nepozorně a připraví si jich jen devadesát devět (Překročení zákazu). Když pak použije provaz upletený ze šlach (Pokus o únik), provaz nedosáhne až na zem (Následek) a je zabita kamenem, který na ni shůry hodí její rozzloubený hvězdný manžel. Pro ilustraci pojmu alomotivu druhá motivéická dvojice Zákaz a Překročení zákazu má mnoho variant mezi publikovanými verzemi, které tuto motivéickou dvojici obsahují. Zákaz se týká porušení nebeské podlahy, vykopávání kořenů, odsunutí velkého kamene, zastřelení skřivánka, děláni hluku nebo pohnutí se před tím, než veverka či jiný živočich zazpívá, apod.

Dundes doufal, že "morfologická analýza pohádek amerických indiánů umožní vytváření typologických popisných formulací a že takové formulace pak umožní folkloristům zkoumat kulturní vymezení obsahu, předvídat kulturní změny... a odhalit, zda jsou určité strukturální modely univerzální, či ne" (1963: 129). Po více než čtvrt století se Dundesovy naděje ještě neuskutečnily.

V nedávné době začalo několik lingvistických antropologů studovat indiánská vyprávění jako umění mluveného slova. Protože strukturu vyprávění včetně jeho lingvistického uspořádání a stylistických rysů nelze odhalit ani plně ocenit bez přihlídnutí k struktuře slov, jež ho vytvářejí, měl by text být pečlivě zaznamenán v původním jazyce. Nejznámější představitel etnopoetiky, jak se toto spojení lingvistiky, etnografie, literární analýzy a folkloru začalo nazývat - je Dell Hymes, který pracuje jak s texty, které sám nasbíral, tak i s texty Boase a dalších, které byly transkribovány už na konci 19. století. Jedním z cílů etnopoetické analýzy je identifikovat strukturální roviny vyprávění - jednání, scény, sloky, verše a řádky - a různé prostředky - lingvistické, básnické, rétorické -, jimiž je působivost díla posilována. Například v mýtu vyprávěném členy kmene Takelma v jihozápadním Oregonu je před každé slovo pronášené medvědem předsunuta neznělá palatální laterála *t-*, která má vyjadřovat drsnost medvěda, řeč kojota je naznačena předsouváním sykavky *s-* (zvuk mezi českým *s* a *š*).

Zpravidla je nutné provést úplnou analýzu struktury vyprávění, než je lze přeložit do nějakého jiného jazyka tak, aby se překlad blížil básnickým kvalitám originálu. Dennis Tedlock shrnul důvody, proč je vyprávění amerických indiánů vhodnější považovat za dramatickou poezii, a také je tak překládat, než za mluvenou prózu:

"Obsah směřuje k fantastickému spíše než prozaickému, city postav jsou evokovány spíše než popisovány, vyskytují se opakování nebo paralelismy na úrovni slov až na úrovni celých epizod, hlas vypravěče se stále mění co do hlasitosti a tónu a tok jeho hlasu udává tempo pauzami dělicími zvuky do toho, co já nazývám řádky. Ve všech těchto skutečnostech vypravěčského projevu je pouhé střídání zvuku a ticha nejprostší a nejnápadnější; výsledné řádky často vykazují nezávislost na intonaci, syntaxi a dokonce i na hranicích dějové struktury." (1983: 55)

Nejznámější přístup ke studiu mýtu (a lidského myšlení), zcela odlišný od výše pojednaných přístupů, je strukturalismus, ztělesňovaný francouzským antropologem ClauDEM Lévi-

Straussem. Na pole antropologie vstoupil ve třicátých letech, kdy podnikl několik cest do vnitřezemí Brazílie, aby shromáždil etnografické údaje o několika indiánských kmenech. Když za války pobýval v New Yorku, seznámil se se strukturální lingvistikou a začal aplikovat některé její základní pojmy nejprve při zkoumání příbuzenských vztahů, později pak při studiu mýtů. Pro Léviho-Strausse "zůstává mýtická hodnota mýtu zachována i v nejhorším překladu. ... Její podstata nespočívá v jeho stylu, v původní hudbě, či v jeho syntaxi, ale v *příběhu*, který vypráví" (1955: 430).

Podle Léviho-Strausse se mýty, podobně jako i jiné kulturní výtvořky, značně liší od jedné společnosti ke druhé, ale všechny se odvozují z lidského myšlení, které je na celém světě stejné. Protože činnost lidské mysli je mimovolná, kulturní univerzálie je třeba hledat spíše v rovině struktury než ve zřejmých etnografických údajích. Klíč k pochopení mýtů je nutno najít ve strukturách charakterizovaných binárními protiklady, to znamená dvojicemi protikladů, jako například příroda - kultura, život - smrt, muž - žena, endogamie - exogamie, nebe - země apod. Hlavním úkolem je identifikovat tyto protiklady a ukázat, jak jsou řešeny nebo zprostředkovány. Zde je jednoduchý příklad - proč, táže se Lévi-Strauss, v mytologii severoamerických indiánů je šibal nejčastěji představován kojotem nebo krkavcem? Odpověď zní: protože každý je prostředník a zaujímá postavení na půl cesty mezi dvěma póly protikladu (viz text 10.1).

Text 10.1: Šibal jako prostředník

Šibal americké mytologie dosud zůstává problematickou postavou. Proč se po celé Severní Americe jeho role přisuzuje prakticky všude kojotovi nebo krkavci? Jestliže si připomeneme, že mytické myšlení se vždy pohybuje od vědomí protikladů k jejich postupnému zprostředkování, důvod k této volbě se stane jasným. Musíme jen předpokládat, že dva protikladné termíny bez prostředníka bývají vždy nahrazovány dvěma ekvivalentními termíny, které dovolují třetího jakožto prostředníka; potom je jeden z protikladných termínů a prostředník nahrazen novou trojicí atd. Tak získáváme [zprostředkující strukturu následujícího typu]:

Původní dvojice	První trojice	Druhá trojice
život	zemědělství	býložravci mrchožrouti (krkavec, kojot)
	lov	dravci
	válka	
smrt		

...neformulovaný argument [je tento]: mrchožrouti jsou jako dravci (živí se masem zvířat), ale jsou i jako pěstitele plodin (potrava nezabíjejí).

...Nejen že můžeme vysvětlit dvojznačnou povahu šibala, ale můžeme i pochopit další vlastnost mytických postav z celého světa, totiž to, že tyž bůh může být obdařen protikladnými atributy; například může být zároveň dobrý i zlý.

(Lévi-Strauss 1955: 440, 442)

Lévi-Strauss má mnoho následovníků a interpretů, ale má i své kritiky. Ti zpochybňují jeho selektivní využívání pramenů, neopakovatelný (neempirický) charakter jeho díla a občasnou záhadnost jeho způsobu psaní, a také jsou zvědaví, zda vlastně Lévi-Strauss strukturu nevytváří místo toho, aby ji objevoval. Ať je konečný soud jakýkoli, nelze pochybovat o tom, že téměř básnickému rozsahu souvislosti, které byl Lévi-Strauss schopen vyvolat, čerpaje z nesmírného množství etnografických údajů a mytologických textů

z celého světa, by bylo těžké se vyrovnat jak díky objemu interpretujícího komentáře, tak díky stimulům, které poskytl antropologům celého světa.

Ústní slovesnost jako živé vystoupení

Pro většinu tohoto století se textů užívalo jako pramene pro studium žánrů ústní slovesnosti: každý text byl studován co do obsahu, funkce či strukturních vlastností. V šedesátých letech si několik mladých amerických vědců uvědomilo, že uplatňované metody a teorie jsou nedostatečné, a začali vytvářet zcela nový přístup k ústní slovesnosti, přístup soustřeďující se na živé vystoupení. Těžiště zájmu již není v žánru, textu, struktuře, srovnávání nebo rekonstrukci; namísto toho se pozornost přesunuje na živé vystoupení, styl, událost a popis, a slovesné umění je především považováno za proces neoddělitelně spjatý s určitou společností, jedincem a příležitostmi, z níž vzniká.

Pojmové základy tohoto přístupu jsou probrány v teoretické stati Roberta A. Georgese (1969), podle něhož "vyprávěcí události ... mají mnoho různých, vzájemně propojených aspektů, jež všechny přispívají k celkové události a jsou zároveň její součástí." Jádrem stati tvoří soubor postulátů, které zde shrnujeme.

(1) "Každá vyprávěcí událost je komunikativní událostí." Účastníky každé takové události jsou alespoň vypravěč a jeden posluchač. Ti spolu komunikují tváří v tvář a užití kanály jsou akustický (řeč) i vizuální (pohyb těla) a oběma směry neustále probíhá zpětná vazba.

(2) "Každá vyprávěcí událost je společenský zážitek." Alespoň jeden účastník přejímá společenskou identitu vypravěče a jeden či více účastníků identitu posluchače; společenské identity účastníků jsou v párové souvztáhnosti. Vzhledem ke společenským rolím vyplývajícím z vyprávěcí události mají účastníci určité povinnosti i oprávněné požadavky. Stručně řečeno, vypravěč je povinen podat kulturně autentické vystoupení a naopak zase očekává, že bude náležitě přijímáno; povinnosti a závazky posluchačů jsou v souladu. Ačkoli společenské využití vyprávěcích událostí může být popsáno účastníky, společenské funkce těchto událostí vyvozují ti, kteří je studují.

(3) "Každá vyprávěcí událost je jedinečná." Protože k ní dochází při určité konstelaci vzájemných společenských vztahů pouze jedenkrát, její důsledky pro společenské prostředí jsou rovněž jedinečné.

(4) "Vyprávěcí události se do jisté míry a co do typu sobě podobají." Tyto podobnosti umožňují, aby se mohly rozřadit do různých skupin podle kulturně specifických kritérií.

Tento poněkud abstraktní popis podstaty vyprávěcích událostí vyžaduje určité vysvětlení a konkrétní příklady. Protože vyprávěcí událost je především komunikativní událostí, posiluje vypravěč smysl vyprávěného nejen příhodnými hlasovými projevy (např. imitací hlasů, měněním hlasitosti a tempem), ale také mimikou, pohybem rukou a dalšími vizuálními prostředky. To, jak členové publika vyprávění přijímají - a jejich reakcí může být nepokrytá nuda nebo až bujaré nadšení - závisí do značné míry na vystoupení vypravěče, ale zároveň ho i značně ovlivňuje; vypravěči, a vlastně všichni ti, kteří vystupují na veřejnosti, neobyčejně těžší z kladné zpětné vazby (viz text 10.2).

Klasickým příkladem významu posluchačské zpětné vazby je písňové klání u Eskymáků Grónska a středoarktické kulturní oblasti. Písňové souboje se běžně užívaly při řešení celé řady nevráživostí a hádek, poměrně často v případě, kdy si jeden muž stěžoval, že mu druhý

ukradl ženu. Každý soutěžící, který se sám doprovázel na buben, zpíval na vlastní slova velmi konvenčním stylem a tradiční formou a citlivě využíval jazykové prostředky, vtip a sarkasmus, aby si získal přízeň diváků. Ten, který byl ve svém úsilí méně úspěšný, ztrácel sebejistotu, jeho výkon se postupně zhoršoval a nakonec, bez ohledu na skutkovou podstatu věci, prohrál. Jiný příklad: u Arapahů, kde se většina vyprávění odehrávala během dlouhých zimních nocí, kdy ve tmě týtí nebylo možno udržovat vizuální kontakt, se očekávalo, že děti budou často pronášet slovo *hííí* 'sníh', aby daly najevo, že jsou ještě vzhůru a poslouchají.

Ačkoli může vypravěč libovolně modifikovat tradiční vyprávění tím, že část děje rozvine nebo zestruční tak, aby se vešel do časového limitu, který má k dispozici, jeho vystoupení musí splňovat určitá očekávání. Například jestliže vypravěč oznámí posluchačům pohádku o Jeničkovi a Mařence nebo o Hvězdném manželovi, musí pak zařadit hlavní motivy, které charakterizují tyto pohádkové typy. Ale volbu vypravěčova repertoáru může ovlivnit i publikum. Turečtí lidoví pěvci, kteří prozaické části vyprávějí a veršované části za doprovodu strunného nástroje zpívají, volí pro starší posluchače náboženské písně nebo texty chválicí tradiční morálku a chování, pro mladé lidi milostné písně a pro smíšené publikum lidové písně. Neočekávaný příchod člověka, o němž se ví, že prožil nedávno nějaké neštěstí nebo osobní tragédii, může způsobit, že zpěvák náhle přejde k melancholickějšímu repertoáru (Başgöz 1975). U Arapahů některá tradiční vyprávění o sexuálních dobrodružstvích Nihósóových se nevyprávěla před ženami a dětmi; je však důležité si pamatovat, že definice toho, co je a co není obscénní, je podmíněna kulturně. Některé příběhy, které na přelomu století získali od Arapahů George A. Dorsey a A. L. Kroeber a v roce 1903 je publikovalo Field Columbian Museum v Chicagu, obsahovaly pasáže o Nihósóových prostopášnostech; aby materiál zůstal úplný a zároveň neurazil čtenářův jemnocit, byly tyto části přeloženy do latiny. Během pouhých několika generací se však omezení týkající se toho, co lze ve Spojených státech publikovat, velmi změnila.

Podle Tedlocka (1972, 1983) lze formální příběhy vyprávění členů kmene Zuñi přiřadit k jedné ze dvou tříd: *telapnaawe* (pohádky), které se považují za vymyšlené, a *chimiky 'ana' kowa* (příběh o počátku věcí, doslovně "to, co bylo počátkem"), které se považují za pravdivé. Příběhy první kategorie se vyznačují specifickými úvodními a závěrečnými formulami. Zuñijské příběhy vyprávějí nejčastěji muži ve věku nad padesát let, a to doma i při shromážděních jednoho z několika jejich léčitelských společností. Vyprávění fiktivních příběhů je omezeno na dobu od října do března, aby nebyl vypravěč uštknut hadem, a na večerní dobu, aby slunce nezapadlo dříve. Dále se věří, že posluchač, který během vyprávění usne nebo nevstane, aby se protáhl, když je vyprávění u konce, se může změnit v hrbáče. Příběh o počátku věcí nebo jeho jednotlivé části se naopak mohou vyprávět kdykoli během dne či roku, ale když je užito jako součást rituálu, musí být zpíváno.

Vedle pečlivého popisu vypravěčova vystoupení, druhu publika, prostředí a příležitosti, při níž k takové události dochází, musí pozorovatel zaznamenat vyprávění samo i všechny slovní či jiné reakce posluchačů. Zaznamenat podrobně všechny aspekty takového tradičního vystoupení není malý úkol a samozřejmě si vyžaduje použití moderní záznamové techniky. Pak ale vyvstává otázka, nakolik přítomnost magnetofonu či videokamery ovlivňuje spontánnost vystoupení. Není třeba zdůrazňovat, že přístup zaměřený na živé vystoupení je mnohem složitější a náročnější než předchozí sběr textů, a proto shromáždí reprezentativní vzorek živých vystoupení vypravěčů z celého světa potrvá mnoho let.

Text 10.2: Umělec slova u Jorubů

Konečným prvkem živého vyprávění u Jorubů je umělec sám. Je to člověk, který mistrovsky ovládl své umění napodobováním, výcvikem a praxí. Má příjemný hlas, hbitý jazyk a dobře ovládá jorubštinu. Je tvář v tvář určité situaci a danému publiku, přičemž obě tyto složky neustále ovlivňují každý aspekt jeho vystoupení a on sám zase naopak s oběma zachází tak, aby vyhovovaly jeho uměleckému záměru. Vypravěč tvoří a předvádí své umění právě uprostřed těchto vlivů. Rozmanitost prvků, které vystoupení řídí, je faktorem, který mu umožňuje předvést při každém vystoupení jedinečné vypravěčské formy. Právě tento faktor nedovolí vypravěči zopakovat přecházející výkon, a každé vystoupení je proto zcela novým uměleckým dílem...

Každý vypravěč může volně kombinovat a přetvářet obsah tématu svého žánru ústní slovesnosti k plnému prospěchu svého umění a svého publika. Nikdy ale nesmí překrucovat nebo vylepšovat základní fakta příběhu. Může však vkládat nebo vnašet své vlastní komentáře k aktuálním událostem, vtipy a klevety, aby vzdělal nebo pobavil své posluchače.

Jeho talent, za nějž se mu dostává uznání a na němž závisí i jeho pověst, je hodnocen nejen podle správnosti dodržování konvenčních obsahových forem, ale také podle vhodnosti, s jakou užívá různé slovní formule i klíše, přísloví, moudrá rčení a komentáře. Je také posuzován podle toho, jak brilantně dokáže využívat jazykové prostředky a melodii hlasu.

Viděno v tomto kontextu, jorubský umělec slova je nejen autorem a hercem, ale i dramatikem. Reprodukovat každý žánr jorubské ústní slovesnosti tak, jak je různými umělci předváděn, by si vyžadovalo ... kompletní nahrávací a filmové vybavení.

(Qlajubu 1978: 688-689)

Dvě nedávné studie o promluvě: starobylý text a současná řeč

V případě některých velmi starých projevů ústní slovesnosti nebo historických líčení, jejichž písemný záznam se náhodou zachoval, lze někdy rekonstruovat určité aspekty jejich provedení. Jako dobrý příklad nám může posloužit pokus D. Tedlocka zpřístupnit dnešnímu čtenáři mayský epos *Popol Vuh* (Kniha rad - Tedlock 1985).

Popol Vuh byl zapsán mezi lety 1550 a 1560 latinkou v jazyce kičé. Ačkoli původní verze neexistuje, pořídil její opis mnich kolem roku 1701. Protože tento dochovaný rukopis má málo interpunkčních znamének a žádná velká písmena a protože část slovní zásoby je zastaralá, mnohé věty jsou dnes málo srozumitelné nebo víceznačné. Tedlockův úkol plně pochopit text *Popol Vuh* si vyžádal devět let práce a velmi důležitou pomoc Andrése Xiloje, kičéského věštce, který byl bez větších obtíží schopen číst starý text. V polovině sedmdesátých let se D. Tedlock a jeho žena stali na čtyři a půl měsíce jeho učedníky a naučili se od něho vykládat sny a osudová znamení a porozumět rytmu kalendáře starých Mayů.

Příběhy *Popol Vuh* začínají, když "ještě není ani jediný člověk, zvíře, pták, ryba, krab, strom, skála, kotlina, údolí, louka, les. Je tu pouze samotná obloha; tvář země není jasná. Pouze samotné moře se rozlévá pod celou oblohou... Pouze Stvořitel, Formovatel, Svrchovaný opeřený had, Roditelé a Ploditelé jsou ve vodě, třpytící se světlo" (Tedlock 1985: 72-73). Vyprávění končí popisy nádhery mayských velmožů, kteří založili kičéské království (v dnešní jižní části střední Guatemaly).

Aby plně pochopil starý text a mohl vytvořit definitivní anglický překlad, čerpal Tedlock z narážek, které našel v moderních kičéských vyprávěních, projevech a modlitbách i v hlášeních městských vyvolavačů. Čekal ho časově náročný úkol rozložit souvislý text na řádky, vedlejší věty, souvětí a ještě větší celky - tj. objevit původní básnickou a rétorickou strukturu eposu *Popol Vuh*. Celkově proto tento úkol vyžadoval velkou znalost lingvistiky, etnografie, archeologie, folkloru a básnického umění amerických indiánů.

Rozsah komentáře, který Tedlock připojil, vyplyne z následujících údajů. Jeho překladu, který má 158 stran (včetně více než dvaceti ilustrací), předchází 42 stran úvodu, 95 stran poznámek a komentáře a 47 stran glosáře. Poznámky a slovníček často odkazují na příspěvní Xiloje, který je často citován. To, jak lze využít analogií mezi současnou kičéskou promluvou a materiálem pocházejícím z počátků koloniálního období pro rekonstrukci prvků veřejných provedení, které pravděpodobně stará vyprávění charakterizovaly, je téma eseje *Hearing a Voice in an Ancient Text: Quiché Maya Poetics in Performance*, publikované Tedlockem v roce 1987.

Mnozí lingvističtí antropologové jsou si vědomi toho, že ty indiánské společnosti v Jižní a Střední Americe, které zůstaly relativně neporušené, jsou pro zkoumání etnopoetiky obzvláště vhodné. Promluva u těchto národů je samozřejmě jen zřídka básnickým jevem pouze pro básnický účinek; básnické aspekty mluveného projevu jsou téměř bez výjimky spojeny s rituální, magickou, léčivou, politickou nebo jinou funkcí. J. Sherzer (1986) ilustruje souběžný výskyt estetické a praktické funkce v analýze projevu předneseného v roce 1970 na jednom z ostrovů souostroví San Blas u severovýchodního pobřeží Panamy.

Příležitostí k pronesení tohoto projevu byl návrat Olowitinappiho, jednoho z významných léčitelů kmene Kuna, do rodné vesnice Mulatuppu. Díky stipendiu, které mu vesnice poskytla, odešel Olowitinappi studovat léčení při hadím uštknutí k učiteli v jiné části kuské území. Po jeho návratu od něho vesnice očekávala, že jim vypoví, jaké nové léčebné postupy se naučil a jak utratil stipendijní peníze. Olowitinappiho vystoupení se odehrálo ve shromažďovacím domě uprostřed vesnice. Jeho zpráva byla velmi působivá a zmiňovala se nejen o tom, jak se chránit před hadím uštknutím, ale také jaká léčebná zařikávání by se měla pronášet a jaké byliny a jiné léky užít, když je někdo uštknut. Část jeho projevu byla věnována vyúčtování peněz, které obdržel. Stručně řečeno, jeho vystoupení detailně vylíčkovalo jeho zážitky ze studijní cesty. Řeč, jak je zapsána Sherzerem (v textu o 455 řádkách), je řádku po řádce doprovázena anglickým překladem a několika stranami analytických poznámek.

Informace o léčebných metodách a výdajích spojených s cestou bylo pouze částí vystoupení. Bez ohledu na to, jaké praktické cíle indián kmene Kuna při veřejném projevu má, ví, že umění mluveného slova je u jeho lidu vysoce ceněno a že jeho vystoupení bude posouzeno kriticky. Analýza Olowitinappiho projevu musela proto brát v úvahu básnické a rétorické prostředky při vystoupení užití. V kuské kultuře jsou ti, kdo pronášejí projevy, obvykle muži; ženy své umělecké nadání vyjadřují především při výrobě pestrých blůz s našitými ozdobami.

Nejprve je třeba vzít v úvahu parajazykové rysy. Olowitinappi některá slova a fráze prodlužoval, aby důležité body zdůraznil; využíval stoupající hlasové výšky, hlasové vibrace a zámlky pro zvýšení účinku; v několika případech snižoval nebo zvyšoval hlasitost. Přímé citáty jiných lidí i jeho vlastní jsou významnými rysy kuské promluvy. Takové citáty, označené užitím *soke* nebo *soka* ("říkám", "říká", "říkají") a *takken soke* nebo *soka* ("hleďte, já pravím", "hleďte, on praví" nebo "hleďte, oni praví"), se vyskytovaly během celého Olowitinappiho projevu. Na jednom místě své řeči citoval Olowitinappi svého učitele, který citoval jednoho z velkých vůdců kmene Kuna, který citoval příslušníka sousedního kmene; ten citoval náčelníka světa duchů, který citoval Boha.

Olowitinappiho projev se skládal ze série vyprávěcích epizod, vyšperkovaných užitím zdánlivě zdrženlivých vyjádření, ironie, humoru i paralelismů, narážek a metafor (například "zlatí lidé" se vztahuje na členy kmene Kuna a "setkání s popínavou rostlinou"

znamená "být uštknut hadem", což je u nich běžný eufemismus). Jak J. Sherzer na jiném místě podotkl: "Mezi kulturou a estetikou mluveného slova u kmene Kuna existuje ... důležitý vztah. Umění mluveného slova a hra se slovy jsou jádrem kunske kultury" (Sherzer 1990: 6).

Shrnutí a závěry

Tradiční vyprávění, jakými jsou pohádky a mýty, byla zkoumána z mnoha hledisek a hlavními východisky přitom byly obsah, funkce, struktura a jejich živé provedení. Z různých přístupů existují dva, které stojí v největším protikladu: přístup taxonomický, zahrnující přiřazování určité pohádky ke specifickému pohádkovému typu a potom definování typu pomocí motivů, z nichž je vystavěn, a přístup soustřeďující se na živé vystoupení. Mnozí současní badatelé v oboru ústní tradiční tvorby se staví proti taxonomickému přístupu, protože zachází s pohádkou ap. jako s vysušeným artefaktem, asi tak, jak by staromódní muzejní pracovník umístil motýla do vitríny, přišpendleného mezi příbuzné druhy a označeného rodovým a druhovým jménem. Budeme-li v tomto přirovnání pokračovat, pak folkloristé zajímající se o živé vystoupení chápou tradiční vyprávění především jako živou událost, ne nepodobnou motýlovi, který prochází metamorfózou, poletuje z květu na květ, páří se, reaguje na své prostředí atd.

Funkční přístup vyhovuje především antropologům, kteří se zajímají o kontext, v němž se určitý prvek kultury vyskytuje, a o jeho začlenění do celku. Strukturalismus, bez ohledu na typ, poskytuje řadu užitečných vhladů do organizace folklorního textu, pokud se ovšem nestane sám sobě cílem - v takovém případě vlastně odhaluje jen výtvar, který existuje v badatelově mysli a ne ve zkoumaném textu.

Nejnovejší přístupy ke studiu slovesného umění byly značně ovlivněny etnografií řeči. Současní badatelé, kteří ve vědě udávají krok, se nevěnují sbírání pohádek a jiných žánrů slovesného umění a jejich klasifikaci, a strukturalistickým studiím v klasické podobě (v duchu Léviho-Strausse) je věnována poměrně malá pozornost. Východiskem pro mnohé dnešní lingvistické antropology je jednotlivá promluva (i když ne nezbytně krátká), zaznamenaná v průběhu jejího konání (tj. zvuk je zaznamenáván na magnetofon a - pokud je to možné - je její průběh nafilmován videokamerou). Cílem následné analýzy je určit ty rysy, které charakterizují různé podoby promluvy, povšimnout si, jak posluchači reagují a jak hodnotí vystoupení i ty, kdo vystupují, a uvést do vztahu strukturu promluvy se společenským a kulturním kontextem, v němž se odehrává. V těchto studiích je zdůrazňováno propojení jazyka, kultury a společnosti.

Různé přístupy k ústní slovesnosti se vzájemně nevyklučují, a často se dokonce navzájem doplňují. Někteří vědci podrobují jednotlivé mýty mnohostranné analýze, od zkoumání kulturního kontextu a funkce až po určování jejich formální struktury. Protože vypravování tradičních příběhů je průsečíkem určité kulturní zvyklosti, zvláštního využití jazyka, specifické společenské příležitosti a jedinečného vystoupení, mnohostranný přístup k jeho zkoumání je nejen žádoucí, ale i velmi přínosný.

Poznámky:

Nečinil jsem si nárok plně pojednat o zánrech ústní slovesnosti ani podat úplný výčet přístupů, které byly při zkoumání tradičního vyprávění použity. Například jsem se nezabýval lidovými písněmi nebo psychoanalytickými či psychologickými interpretacemi mýtů, jak je inspiroval Sigmund Freud, Carl G. Jung a další, i když někteří současní vědci dávají těmto interpretacím přednost.

V Thompsonově díle z roku 1961 jsou pohádky podrozně děleny takto: (I) Zvířecí pohádky, (II) Běžné pohádky (včetně pohádek o kouzlech), (III) Vtipy a anekdoty, (IV) Formulovité pohádky a (V) Neklasifikované pohádky. Uspořádání motivů v Thompsonově díle z let 1955-1958 je následující: (A) Mytologické motivy, (B) Zvířata, (C) Tabu, (D) Kouzla, (E) Mrtví, (F) Zázraky, (G) Obludy, (H) Zkoušky, (I) Moudří a hloupí, (K) Podvody, (L) Zvrat štěstěny, (M) Určování budoucnosti, (N) Náhoda a osud, (P) Společnost, (Q) Odměny a tresty, (R) Zajatci a uprchlíci, (S) Nepřirozená krutost, (T) Sex, (U) Podstata života, (V) Náboženství, (W) Charakterové rysy, (X) Humor, (Z) Rozmanité skupiny motivů.

"Sedmimílové boty" jsou motivem D 1521.1; "Transformace: strom, který se vytahuje do výšky" je D482.1; a "Tabu: příliš časté užití kouzelné síly" je C762.1. "Liška a klíště" (Salzmann a Salzmann 1952) je variantou typ u 275 obsahujícího motiv K11.2: "Závod vyhraný podvodem: jízda na hřbetě". "Popelka" je typ 510. "Muž s naostřenou nohou" a "Nihósó a jeho tchyně", šibalské pohádky sebrané v angličtině i arapažštině (Z. Salzmann 1956a a 1956b): "Naostřená noha" je motiv J2424. "Jeníček a Mařenka" je typ 327A.

Kulturně materialistická kritika strukturalismu obecně a přístupu Léviho-Strausse k ní zvláště je v díle M. Harrise z roku 1979, které se také zabývá případem kojota jakožto prostředníka.

V češtině (a slovenštině) existují následující překlady děl Léviho-Strausse: *Smutné tropy* (Praha 1966), *Mysleři a přírodních národů* (Praha 1971 a 1996), *Mýtus a význam* (Bratislava 1993), *Příběh rysa* (Praha 1995), *Cesta masek* (Liberec - Praha 1996).

Lingvistická antropologie v současném světě

Lingvistická antropologie je všeobecně považována za vědní disciplínu, které se věnuje jen poměrně málo odborníků. Ačkoli se má za to, že využití antropologie při řešení soudobých problémů vychází spíše z kulturní než lingvistické antropologie, využívají lingvistickou antropologii sociologicky orientovaní lingvisté a znalost lingvistiky přispívá stále častěji k řešení problémů, jejichž kořeny tkví v užívání jazyka.

Nejběžněji užívanou a nejrozvinutější formou aplikované lingvistiky (a lingvistické antropologie) je jazykové plánování. To si vyžaduje situace například tehdy, když se vyskytne několik navzájem si konkurujících jazyků v zemi stává rozkladným faktorem, nebo když se určitý jazyk nebo dialekt má stát oficiálním nebo národním jazykem společnosti hovořící mnoha jazyky nebo dialekty. Prvním krokem při jazykovém plánování je určit podstatu problému. Lingvisté a lingvističtí antropologové jsou pro tento úkol nejlépe kvalifikováni. Protože doporučení, aby se určitý jazyk nebo dialekt stal oficiálním jazykem společnosti, zasahuje všechny její členy, od starých lidí po děti základních škol, musí být taková rada pečlivě zvážena. Jakmile vůdčí osobnosti společnosti dojdou k určitému rozhodnutí, je třeba začít s programem, který zavedení této nové jazykové politiky do praxe umožní - například s přípravou nových učebnic, mluvnic a slovníků a přípravou doškolování učitelů.

Jazyková expertiza se nejčastěji a nejvíce aplikuje ve školství (například při rozvoji gramotnosti), často však také přispívá ke zlepšení komunikace v oblasti práva, lékařství a obchodu, a hraje důležitou roli při zachování jazyka a řečových poruchách. Tato kapitola obsahuje některé specifické příklady využití lingvistiky a lingvistické antropologie.

Moderní mýty o jazycích

Každý člověk hovoří nějakým jazykem a někdo ovládá plyně dva, tři nebo dokonce více jazyků. To, co si lidé myslí o jazycích - především o takových, o nichž nevědí nic nebo jen málo -, je něco docela jiného. Všimněme si krátce několika mylných představ o jazycích, které jsou, jak se zdá, rozšířeny i mezi těmi, kteří jsou jinak vzdělaní a dobře informovaní. Tyto mylné představy zde nazýváme mýty v tom smyslu, že jsou nepodložené, vymyšlené a chybné; na některé jsme již poukázali, ale v této závěrečné kapitole se k tomuto tématu raději ještě vrátíme.

Nejběžnější mylnou představou je přesvědčení, že jazyky bez psané podoby jsou "primitivní", ať už to slovo znamená cokoli. Ti, kdo si myslí, že "primitivní" jazyky dosud existují, je vždy spojují se společnostmi, které za "primitivní" označují neodborníci, tj. především s několika už jen málo přežívajícími skupinami lovců a sběračů. Existují ovšem rozdíly ve složitosti kultur mezi tlupami lovců a sběračů a malými kmenovými společenstvími na jedné straně a moderními průmyslovými společnostmi na straně druhé, ale žádní lidé dnes nejsou "primitivní" v tom smyslu, že by byli biologicky méně vyvinutí než ostatní. Oprávněně by bylo možné hovořit o primitivním jazyku, pouze pokud bychom poukazovali například na předjazyk *Homo erectus* před půl milionem let. I když přímý důkaz podstaty systému ústní komunikace, která existovala v době *Homo erectus* neznáme,

lze předpokládat, že byla mnohem jednodušší než jazyky posledních několika tisíciletí, a tudíž primitivní ve významu rudimentární nebo představující dřívější stadium vývoje.

Proč jsou určité jazyky považovány za primitivní? Existuje několik důvodů. Někteří lidé považují jiné jazyky za ošklivě nebo "primitivně znějící", jestliže tyto jazyky využívají hlásek nebo hláskových kombinací, které jim připadají nezřetelné nebo "špatně artikulované", protože se tyto zvuky velmi liší od hlásek jazyků, jimiž sami hovoří. Takový názor se zakládá na etnocentrickém stanovisku, považujícím charakteristické rysy vlastního jazyka za zjevně nadřazené. Ale slova, která připadají mluvčím určitého jazyka nevyslovitelná - a jsou tudíž považována za bezvýznamná, nezřetelná nebo dokonce groteskní -, si snadno osvojuje i ten nejmladší uživatel jazyka, v němž se vyskytují. Pro rodilého mluvčího angličtiny vypadá české slovo *scvrnkls* velmi bizarní a jeho výslovnost může znít podivně, ba připadat dokonce neuskutečnitelná, protože mezi osmi souhláskami se neobjevuje žádná samohláska; pro rodilé uživatele češtiny je *scvrnkls* jen jedním z mnoha četných slov. V tom, které hlásky se užívají a jak se kombinují při vytváření slov a promluv, liší se jazyk od jazyka a uživatelé žádného jazyka nemohou tvrdit, že jejich jazyk tuto volbu a kombinace provedl lépe než jiný.

Další mýtus se týká gramatiky. Někteří lidé mají za to, že jazyky společností, které neprošly urbanizací a industrializací, mají "málo gramatiky", to znamená, že takové jazyky mají málo gramatických pravidel, pokud vůbec nějaká mají. Podle této zavádějící představy používají příslušníci jednoduchých společenství jazyk spíše náhodně, bez určitého systému. Jinými slovy, gramatika ve smyslu pravidel řídících správné užívání pádů, časů, způsobů, vidů a dalších gramatických kategorií je mylně považována za charakteristickou pouze pro "civilizované" jazyky. Znovu je třeba zdůraznit, že nic není vzdálenější pravdě. Některé jazyky mají méně "gramatiky" než jiné, ale míra gramatické složitosti není měřítkem efektivnosti určitého jazyka.

Jaké typy gramatik jsou tedy charakteristické pro jazyky, jimiž hovoří příslušníci kmenových společenství? Některé z nich mají poměrně rozsáhlý mluvnický aparát, zatímco jiné jsou gramaticky méně složité - jde o podobnou rozdílnost, jakou lze nalézt u indoevropských jazyků. Sapirův popis tvarosloví jazyka takelma zaujímá 238 stran (Sapir 1922). Takelmská slovesa měla obzvlášť složitou morfologii: využívala prefixy, sufixy, infixy, samohláskové a souhláskové změny a reduplikaci (funkční opakování části slova). Každé sloveso mělo tvary pro šest časů-způsobů včetně potenciálního (mohu..., nebo mohl bych...), inferenčního (zdá se, že..., nebo předpokládám, že...) a přítomný a budoucí rozkazovací způsob (budoucí rozkazovací způsob vyjadřoval příkaz, který má být plněn v určitém budoucím čase, který je uveden nebo jen naznačen). Mezi dalšími gramatickými kategoriemi a tvary takelmských sloves byla osoba, číslo, rod (činný a trpný), podmiňovací způsob, lokativ, instrumentál, vid (označující opakovanou, probíhající nebo jinou činnost) a činná a trpná participia. Sapirův popis tvarosloví slovesa vyplňuje více než 147 stránek, a přesto ho nelze považovat za vyčerpávající. Ačkoli naše velmi stručná charakteristika zdaleka nepodává úplnou morfologii sloves v jazyce takelma, jasně naznačuje, že takelmská gramatika není vůbec jednoduchá. Podobnou a detailnější ukázkou morfologické složitosti by bylo možno podat i u stovek dalších tzv. primitivních jazyků.

Pokud se týká slovníku, je pravda - jak někteří předpokládají -, že slovní zásoba tzv. primitivních jazyků je příliš malá, aby vyjádřila nuance hmotného i společenského světa svých uživatelů? Odpověď na tuto otázku je poněkud složitější. Protože slovní zásoba jazyka slouží pouze těm členům společenství, kteří ho užívají, otázka by měla znít, zda je

daná slovní zásoba dostatečná na to, aby sloužila sociokulturním potřebám těch, kdo jazyk užívají. Z takto položené otázky plyne, že jazyk spojený s poměrně jednoduchou kulturou bude mít i menší slovní zásobu než jazyk společenství složitějšího (viz *text 11.1*). Proč by měl

Text 11.1: Sapir o jazykové a kulturní složitosti

Všechny pokusy spojit konkrétní typy morfologie jazyka s určitými korelujícími stadii kulturního vývoje jsou marné. Takové korelace jsou nesmysl ... Na jakékoli úrovni kulturního rozvoje lze nalézt jednoduché i složité typy jazyků s nekonečným množstvím variant. Pokud jde o formální stránku jazyka, Platon se prochází s makedonským pasákem vepřů, Konfucius s divošským lovcem lebek z Assamu.

Je zřejmé, že samotný obsah jazyka je těsně spjat s kulturou. Společnost, která neví nic o teosofii, nepotřebuje pro ni žádné slovo; lidé, kteří nikdy neviděli koně a ani o něm neslyšeli, si museli slovo pro toto zvíře vytvořit či vypůjčit, když se s ním setkali. V tom smyslu, že slovní zásoba jazyka víceméně věrně odráží kulturu, jejímž potřebám slouží, je naprosto pravda, že dějiny jazyka a dějiny kultury postupují paralelně. Ale tento povrchní ... druh paralelnosti lingvistu vlastně zajímá jen potud, pokud nárůst nebo výpůjčky nových slov objasňují trendy týkající se formální stránky daného jazyka. Student jazykovědy by nikdy neměl mylně ztotožňovat jazyk s jeho slovníkem.

(Sapir 1921: 234)

mít například Eskymák slova pro *chlorofluormetan*, *dunový skútr*, *částici lambda* nebo *aerobik*, když tyto látky, předměty, pojmy a činnosti nejsou součástí jeho kultury? Z téhož důvodu však mívají jazyky kmenových společenství rozvinutou lexikální oblast pro významné aspekty příslušné kultury, i když tyto v rozvinutých společnostech neexistují. Agtané na Filipínách například mají přinejmenším třicet jedna různých sloves pro různé druhy rybaření (Harris 1989: 72).

Pro aguarunštinu, jazyk, který slouží lidu pěstujícímu maniok na severozápadě Peru, izoluje Brent Berlin (1976) přibližně 566 jmen rodů rostlin v oblasti tropického deštného pralesa, kde tito lidé žijí. Mnohé z těchto rodů se dále dělí, aby se rozlišovalo mezi druhy a odrudami. Tak například rodové jméno *ipák* (*Bixa orellana*) zahrnuje *baéj ipák*, *čamíj ipák*, *hémpe ipák* a *šíj ipák*, které označují různé tamější odrůdy této rostliny. Velmi málo Američanů nebo Čechů, pokud to nejsou botanici, zemědělci či milovníci přírody, zná jména více než asi padesátí rostlin.

Specializované slovní zásoby v mimovědních oblastech lze samozřejmě najít i v rozvinutých společnostech. O Němcích, kteří žijí v Mnichově, je známo, že mají rádi své pivo, a tudíž terminologie místních piv je značně rozsáhlá. Per Hage (1972) definuje deset základních termínů pro mnichovská piva podle síly, barvy, šumivosti a zralosti. Když však místní znalci hovoří navíc o míře čirosti (čiré proti zakalené) a určitém mnichovském pivovaru, který dané pivo vyrobil, celkový počet jejich pojmenování přesahuje sedmdesát. Taková náročná lidová taxonomie místních piv pravděpodobně učiní velký dojem i na toho nejkoušnějšího a nejnáruživějšího českého milovníka piva.

Ačkoliv dnes nelze připsat, že některé ze současných jazyků jsou primitivní, existují lingvističtí antropologové, kteří mají za to, že ne všechny jazyky jsou si rovné. Podle názoru D. Hymese (1961) nejsou jazyky funkčně ekvivalentní, protože funkce řeči se mění od společnosti ke společnosti. Jedním z příkladů, které Hymes uvádí, je jazyk těch Otomíů, kteří žijí v chudobě v jedné z vyprahlých oblastí Mexika. V době, kdy o tom Hymes psal, byla většina těchto obyvatel monolingvní a hovořila pouze svým mateřským jazykem otomí. I když akceptovali názor jiných, že jejich jazyk je horší kvality než španělština, uchovali si otomí a byli tak schopni zachovat svoji kulturu, ale za určitou cenu. Malá zběhlost ve španělštině, anebo znalost pouze jazyka otomí, izolovaly tento národ od

národní společnosti a nedovolily jim zlepšit jejich životní úděl. Podle Hymese žádné z těch mnoha jazyků, které známe, nejsou primitivní a všechny "dosáhly středního stavu [plného jazyka ale ne] pokročilého stadia světových a některých dalších jazyků ... [Ale i když] si jsou všechny jazyky potenciálně rovné ... a tudíž schopné adaptovat se na potřeby rozvinuté průmyslové civilizace", dosáhly toho jen některé (Hymes 1961: 77). Tyto jazyky jsou úspěšnější než ostatní ne proto, že jsou strukturně rozvinutější, ale protože jsou náhodou spojeny se společnostmi, v nichž je jazyk základem literatury, vzdělanosti, vědy a obchodu.

Transkulturní komunikace

Dnes, kdy tolik lidí často cestuje daleko od domova a setkává se s příslušníky různých etnických skupin a společenství, jsou interetnické a transkulturní vztahy neustále podrobovány zkoušce. To, zda jsou takové vztahy přátelské či nepřátelské, přímočaré či zmatené, závisí především na tom, jak jsou jednotlivci nebo skupiny s odlišným kulturním původem schopni jeden s druhým komunikovat. Dokonce i v jazycích nebo dialektech, které si jsou velmi podobné nebo jsou považovány za stejné, mohou mít určitá slova různý význam nebo různý významový odstín, což někdy vede k nepochopení. Dobrou ilustraci takové neekvivalentnosti mezi britskou a americkou angličtinou dala Margaret Meadová, když poukázala na to, "že v Británii je slovo *compromise* kladným slovem a lze hovořit souhlasně o jakémkoli uspořádání, které je kompromisem, často i o takovém, v němž druhá strana získala ze sporné věci více než padesát procent. Naproti tomu ve Spojených státech je stále tou pozicí, z níž každý hovoří, pozice menšiny. ... To odpovídá americké doktríně kontroly a rovnováhy, ale nedovoluje to, aby slovo kompromis získalo tutéž etickou gloriolu, jakou má v Británii. Zatímco v Británii udělat kompromis znamená dobrat se uspokojivého řešení, v Americe obvykle znamená dobrat se řešení špatného, tedy takového, při němž všechny důležité body (důležité pro obě strany) se ztratily" (Meadová cit.v Kluckhohnovi 1949: 158).

Pozornost soustředěvaná na rozdíly v komunikačních stylech mezi etnickými skupinami určitého společenství není vždy dostatečná, ačkoli jsou obvykle důležité. Bylo zpracováno množství výzkumných úkolů, které měly určit rozsah těchto rozdílů mezi Angloameričany na straně jedné a Hispánci, Afroameričany a příslušníky jiných etnických skupin, které tvoří obyvatelstvo Spojených států, na straně druhé. Podle jedné studie se například zjistilo, že právě přicestovavší deseti- až patnáctiletí latinskoameričtí žáci, z několika zkoumaných vzorků populace, jsou ve srovnání se svými angloamerickými vrstevníky více interpersonálně orientovaní a náchylnější připisovat svůj pocit hanby sami sobě nebo ostatním. Jestliže si jsou učitelé vědomi toho, že existují mezi příslušníky různých etnických skupin rozdíly, které se odrážejí v komunikačním chování, mohou lépe chápat, proč za určitých okolností reagují někteří studenti jinak než ostatní (Albert 1986).

Podle jiné studie se černí a bílí studenti na vysoké škole na východním pobřeží Spojených států lišili ve způsobu urovnávání ústních neshod. Afroameričtí studenti mezi sebou hájili své pozice vytrvaleji a snažili se řídit výměnu názorů silněji než bílí studenti, kteří dávali přednost spíše kompromisu nebo strategii vedoucí k vyřešení sporu. Navíc všichni muži z tohoto vzorku, bez ohledu na etnicitu, tíhli spíše k nepřímým, nekonfrontačním postupům (například tichu) než ženy, které měly tendenci užívat aktivnější strategie (Ting-Toomey 1986).

Je ovšem třeba mít na paměti, že by nebylo vhodné připisovat zjištěná ziskána z jednoho vzorku celé etnické skupině. Takovou aplikaci může anulovat každá z mnoha okolností - například prostředí (městské proti venkovskému), délka interetnického kontaktu (několik let proti desetiletím nebo generacím), stupeň školního vzdělání, zeměpisná poloha, socioekonomický stav atd.

Jestliže mají být mezikulturní vztahy harmonické a produktivní, je zřejmé, že komunikování se členy společenství, jehož jazyk a kultura jsou velmi odlišné, vyžaduje velkou opatnost a často i radu někoho, kdo se v rozdílech vyzná. V článku z roku 1970 se Howard F. Van Zandt zabývá mnoha charakteristickými rysy chování Japonců a tím, jak se tyto prvky mohou projevovat při obchodních jednáních s cizinci. Van Zandt se zmiňuje o větší citlivosti Japonců, kteří se však zároveň snaží své emoce skrývat. Nejsou také ochotni vstupovat do sporů a říkat ne, neradi dávají najevo svoji moc a dávají přednost tomu, aby byly ústní výklady podpořeny písemnou dokumentací. Van Zandt radí tomu, kdo s nimi vyjednává, aby hovořil pomalu a vyhýbal se mnohomluvnosti, ale přitom vysvětlil hlavní myšlenky dvěma či třemi různými způsoby tak, aby bylo jisté, že jsou chápány; měl by se vyhýbat dlouhým větám a vyvarovat se záporných konstrukcí i slangových termínů. I když tlumočnick hovoří mnohem déle než původní mluvčí, nesmí být cizinec netrpělivý a ani by neměl podléhat podezřívavosti, když tlumočnick převede jeho pětiminutový projev za pětinu tohoto času.

Jak antropologové samozřejmě vědí, všechny kultury podléhají časem změnám, zčásti následkem kulturního kontaktu, ale - jak Van Zandt poznamenává - "[japonská] kultura je starobylá, a protože je japonský politicko-ekonomický systém tak úspěšný, není příliš pravděpodobné, že se rychle změní" (Van Zandt 1970: 56).

Aplikace v soudních řízeních

Podle Frakea "yakanský právní systém se projevuje téměř vždy pouze jedním druhem chování: hovorem. Etnografův záznam pozorování soudní pře je proto převážně lingvistickým záznamem a právní systém je kódem pro mluvení, lingvistickým kódem" (Frake 1969: 147; Yakanové jsou filipínští muslimové obývající ostrov Basilan na jihozápad od Mindanaa). Naproti tomu zákony Spojených států jsou psané a právní interpretace a rozhodnutí byla zaznamenána ve stovkách svazků. Ale jazyk práva je stejně tak mluvený jako čtený a jeho povaha může být pro jedince, kteří jsou účastníky soudních pří, zdrojem problémů. Jeden takový problém se týká porozumění právní terminologii u těch amerických občanů, jejichž mateřštinou není angličtina; další souvisí s pochopením odborného jazyka právníků, který je obtížný i pro rodilé uživatele angličtiny. Mnohé z běžně užívaných právních termínů jsou cizí slova, příliš formální, žargonová, nebo se vyskytují v běžné řeči jen v malé míře, a účastníci soudních řízení je proto sledují s obtížemi. Například kolik vysokoškolsky vzdělaných lidí zná význam takových právnických termínů a výrazů jako *věcné břemeno*, *mezinárodní služebnost*, *derogační klauzule*, *komisivní delikt*, *precedens*? Ačkoli se většina občanů nikdy nestane účastníky soudního sporu, setkává se s právnickým jazykem v pojistkách a v dalších smluvních dokumentech. Humorný citát z novin *The Tulsa Tribune* ze 6. října 1959 dokládá, jak mnohomluvný, nabubřelý a repetitivní může právníký jazyk připadat laikům: prosté nabídnutí, vyjádřené větou "Vezmi si pomeranč", může v právníkém jazyce vypadat takto: "Tímto vám předávám a navždy postupují, plně a nerozdílně,

své jmění, to jest právo držby a právo vlastnické k řečenému pomeranči, jakož i veškerá práva, tituly a nároky k němu náležející a taktéž i zisky z toho plynoucí, spolu s jeho kůrou, slupkou, štávou, dužinou a jádérky, a to s veškerými právy a s tím souvisejícím prospěchem a s plným právem týž kousat, sát či jinak pojídat či jej někomu darovat, a to s kůrou, slupkou, štávou, dužinou a jádérky nebo bez nich" (přeloženo do češtiny, v originálu citováno v Hager 1959: 74-75).

Specificky položená otázka může ovlivnit odpověď svědka. Při jednom pokusu se zjistilo, že užití slova *zdemolovat* při výslechu týkajícím se srážky dvou aut vyvolávalo odhady vyšší rychlosti než použití slov jako *srazila se, narazila na sebe, střetla se, dotkla se, vešla do styku* (v sestupném pořadí). Dále ti, jimž byl promítnut film srážky dvou aut, odpověděli na otázku "Viděl jste nějaké roztržené sklo?" častěji ano, když tazatel použil slovo *nabourala se*, než použil-li mírnější frázi *narazila na sebe*, i když ve filmu vůbec žádné rozbité sklo nebylo vidět (Loftus - Palmer 1974).

Jestliže tazatelovo užití určitých slov či větných konstrukcí dokáže ovlivnit odpověď, aniž si je toho dotazovaný vědom, nebo když velmi specializovaný jazyk užívaný například ve smlouvách nebo pojistkách není dotyčné osobě plně srozumitelný, navzděčuje to tomu, že je náprava potřebná. V poslední době byly vlastně některé pojistné smlouvy stylizovány srozumitelnějším jazykem nebo obsahovaly definice užitých právnických termínů. Stylistické změny provedené proto, aby se odstranily, nebo alespoň zjednodušily nesrozumitelné právnícké formulace, jsou příkladem aplikované lingvistiky.

Konkrétním příkladem aplikace výsledků jazykovědných zkoumání na společenskou otázku je případ soudního procesu týkajícího se černé angličtiny v Ann Arboru. Popsal ho William Labov (1982). V šedesátých letech tohoto století se město Ann Arbor v Michiganu rozhodlo vystavět byty pro vrstvy s nižším příjmem v různých čtvrtích místo toho, aby je soustředilo do centra města. Jedním z následků takto rozptýlené bytové výstavby bylo, že černošské děti z domů postavených na Green Road začaly navštěvovat Základní školu Martina Luthera Kinga, kam pak docházelo 80 % bílých žáků, 13 % černošských žáků a 7 % asijského a latinskoamerického původu.

Za několik let byly matky černošských dětí z nové výstavby znepokojeny tím, že jejich děti ve škole neprospívají. Podle učitelů byli tito žáci buď citově narušení, nebo měli studijní potíže a celkově se u nich projevovaly i problémy v chování. Protože matky byly přesvědčeny, že jejich děti jsou normální, čtyři z nich vyhledaly pomoc právníka a 28. července 1977 jménem patnácti dětí začaly školu pro neschopnost brát v úvahu kulturní a socioekonomické faktory ovlivňující prospěch těchto žáků. Žalobci argumentovali, že neschopnost školy postarat se o to, aby děti z Green Road překonaly jazykovou bariéru - tj. fakt, že hovořily variantou známou jako černá angličtina, která se od jazyka, jímž hovořila většina žáků, značně lišila - zabránila žákům plně se účastnit školní výuky. Mezi svědky v procesu byli i lingvisté známí svým výzkumem v oblasti sociolingvistiky, včetně Labova. Soudce 12. července 1979 rozhodl ve prospěch žaloby a do svého zdůvodnění zařadil pasáž, která shrnovala výsledky dvacetiletého bádání lingvistů o podstatě černé angličtiny. Příslušná pasáž zní takto:

"Všichni význační vědci a odborníci svědčili, že existuje jazykový systém, který je součástí anglického jazyka, ale odlišuje se v důležitých jevech od spisovné angličtiny užívané v prostředí škol, ve světě obchodu, umění a vědy, v odborných povoláních a ve státní správě. Je a byl užíván za určitých okolností 80 % černošského obyvatelstva této

země a je svým původem transakční jazyk nebo pidžin otroků a po jedné až dvou generacích se stal jazykem kreolizovaným. Od té doby se neustále tříbí a přibližuje převládající normě společnosti. Stále se mu daří v oblastech s velkými koncentracemi černošského obyvatelstva. Obsahuje znaky jižanského dialektu a je užíván převážně při běžné konverzaci a nenuceném hovoru černošské populace" (cit. z Labova 1982: 194).

V závěru svého článku Labov zdůrazňuje potřebu vědecké objektivnosti i ochoty angažovat se při řešení společenských problémů. Dále poukazuje na to, že proces byl zahájen nejen na popud černošského obyvatelstva, ale i na to, že se stal momentem, který přivedl k výzkumu černé angličtiny i černé lingvisty. (Protože je otázka černošské angličtiny podrobně probrána v 5. kapitole, Labovův popis procesu s černošskou angličtinou v Ann Arboru je zde značně zkrácen.)

Aplikací jiného typu je následující případ (Gumperz 1982): V roce 1978 zasahoval u jednoho případu na oddělení pohotovosti lékař námořnictva filipínského původu. Do nemocnice bylo s popáleninami přivezeno šestnáctiměsíční děvčátko a jeho matka a nevlastní otec tvrdili, že vznikly příliš dlouhým pobytem na slunci. Dítě bylo ošetřeno a předáno do domácí péče. Šest hodin nato bylo dítě dopraveno zase zpět na pohotovost a vyšetřeno jiným lékařem, který měl právě službu. Dítě však ještě téhož dne zemřelo. Zjistilo se, že popáleniny úmyslně způsobil nevlastní otec, byl usvědčen z vraždy a odsouzen do vězení.

Později byl první doktor obžalován z křivého svědectví, jehož se dopustil ve své výpovědi jako svědek obžaloby v procesu s nevlastním otcem, i když jeho svědectví podpořili zaměstnanci nemocnice, kteří mu na pohotovosti asistovali. Podle zprávy agenta FBI, pověřeného vyšetřováním případu, měl lékař pojmout podezření, že jde o případ týrání dítěte, měl děvčátko nechat v nemocnici, a ne je svěřit rodičům. Během soudního projednávání jeden z obhájců poukázal na to, že při několika příležitostech použil lékař "podivně" zájmen, přestože jeho angličtina byla dobrá. Mateřtinou lékaře byla aklanonština, ale ovládal plynně tagalogštinu i angličtinu (dva úřední jazyky Filipín). Byl povolán jazykovědec jako znalec, aby zjistil, zda nemohlo dojít k mezikulturnímu nedorozumění. Jazykovědci se podařilo prokázat, že některé pasáže lékařova svědectví jsou dvojznačné, protože lékař přenesl do angličtiny syntax své mateřštiny, tj. větné struktury, která by v aklanonštině nebo tagalogštině dvojnásobná nebyla. Zde je citace z Gumperzova závěru:

"Ukázali jsme, že mnohé aspekty [lékařova] chování lze vysvětlit z jeho jazykového a kulturního zázemí. Zkoumané jevy probíhají automaticky a nepodléhají snadno vědomé kontrole. Jeho písemný projev neovlivňují, ale dochází k nim často při složité ústní komunikaci, takže navzdory tomu, že hovoří anglicky dobře, bude v takových situacích s větší pravděpodobností nepochopen než rodilý uživatel angličtiny" (Gumperz 1982: 195).

Argument o špatné komunikační schopnosti byl většinou porotců akceptován a žaloba z křivého svědectví byla zamítnuta.

Jiní badatelé, kteří zkoumali, jak může užití jazyka ovlivnit soudní jednání, poukázali na několik případů, v nichž by odborný jazykový posudek byl na prospěch věci. Taková situace by mohla nastat tehdy, když právnícký jazyk spojený s určitými gramatickými jevy (např. pasivními konstrukcemi či nadužitím substantiv tam, kde by sloveso bylo jasnější nebo přímější) brání porotcům chápat pokyny, které jim dává soudce. Lingvistická expertiza je rovněž potřebná při úsilí čelit možnému "nakažení" posluchače, což je nebezpečné, když je ponecháno na porotcích samých, aby interpretovali rozhovor mezi obžalovaným

a dalšími lidmi. Lingvista může být například schopen ukázat, že mlčení obžalovaného mohlo být způsobeno nudou, zdvořilostí nebo nějakým jiným faktorem, a nebylo tedy tichým souhlasem s tím, co druzí říkali, nebo podle příznačných rysů dialektu či idiolektu ve změní hlasů řeč obžalovaného identifikovat. K dalšímu typu situace dochází, jestliže tvrzení či otázky obsahující určitý předpoklad vytvářejí dojem pravdivosti, i když takový předpoklad není oprávněný. O takové zavádějící užití jazyka jde například ve známé otázce "Už jste přestal bít svou ženu?", u níž se očekává, že na ni dotázaný odpoví kladně, nebo záporně. Bez ohledu na volbu své odpovědi by totiž dotázaný naznačil, že se ve skutečnosti taková zavrženíhodná činnost děla nebo stále ještě děje. Ve větším rozsahu může lingvista pomoci soudu analýzou záznamů, v nichž bude vyhledávat náznaky úmyslů a konverzačních postupů hovořících.

U soudu se vyskytují mnohé aspekty komunikačního chování, které si zasluhují pozornost, jestliže mají být soudci a porotcům dostupné veškeré relevantní informace. Mezi faktory, které je třeba zvážit, náleží kulturní zázemí a komunikační schopnosti žalovaného, žalobců a svědků; typy otázek kladených během procesu (např. užití zavádějících otázek) a kontext, v němž jsou kladeny; relativní hodnota svědectví předneseného jako souvislý projev proti svědectví omezenému na specifické stručné odpovědi; užití přerušování; vztah mezi pohyby těla a promluvami stran ve sporu a svědků; povaha pokynů dávaných soudcem porotcům; a další. Je jasné, že odborný jazykovědný posudek může být při soudním jednání velmi cenný.

Jazykové plánování

Nejběžnější formou aplikované sociolingvistiky je jazykové plánování. Tento termín označuje záměrné úsilí, obvykle na státní úrovni, ovlivnit užívání jazyka proto, aby nevznikl nebo aby se vyřešil nějaký komunikační problém. Potřeba jazykového plánování a formulace jazykové politiky ve 20. století prudce vzrostly. Dvěma hlavními důvody jsou přemístění milionů lidí následkem válek a politického pronásledování a vznik mnoha nových mnohonárodnostních států po rozpadu koloniálních říší po druhé světové válce.

Ve velmi širokém smyslu zahrnuje jazykové plánování i vynález umělých mezinárodních jazyků jako esperanto a interlingua. Nadnárodní jazyky jako oba výše zmíněné jazyky mají posílit porozumění a mírovou koexistenci mezi lidmi různého etnického a jazykového původu. V užším smyslu se jazykové plánování objevuje v jedné ze dvou podob. Jedna se týká změny v postavení jazyka nebo dialektu - jinými slovy změny v jazykovém úzu. Druhá se týká strukturálních změn, které zasahují výslovnost, pravopis, gramatiku a slovní zásobu. Často se však obě podoby kombinují. Následující příklady z praxe dokládají obě podoby jazykového plánování.

Vyhlášení svahilštiny za národní jazyk v Keni je především příkladem změny postavení. V roce 1974 první prezident nezávislé Keni, Jomo Kenyatta, rozhodl, že národní shromáždění země povede svá jednání ve svahilštině. Když se proti tomu členové shromáždění ostře postavili, uzavřel národní shromáždění a vyhlásil: "Ať už se někomu mé rozhodnutí líbí nebo ne, bude se v našem *Bunge* (parlamentu) používat kisvahilština, protože je to jazyk *wananchi* [občanů, lidu]. Angličtina naším jazykem není a přijde čas, kdy budeme o všem jednat ve svahilštině. Vím, že mnoho lidí bude pohoršeno, ale ať" (Hinnebusch 1979: 290).

Existuje několik desítek jazyků, jimiž se v Keni hovoří, a přinejmenším osm z nich má více než milion mluvčích. Kikujština, mateřština více než 5 milionů lidí, je jazyk, který se slyší nejčastěji, zatímco svahilština je mateřtinou jen velmi mála Keňanů, a proto je poměrně neutrální. Volba jednoho z hlavních jazyků Keni (např. kikujštiny, luoštiny, jazyka luha nebo kambštiny) by byla vedla k etnické rivalitě a volba angličtiny by byla dala přednost neafričkému jazyku těch, kdo Keni vládli od roku 1895 až do roku 1963. V současné době slouží jako úřední jazyky svahilština i angličtina, ale svahilština je národním jazykem. Proszazení a institucionalizace svahilštiny jako národního jazyka si vyžádaly různá vládní opatření, od přípravy učebních materiálů po dohled nad tím, aby svahilština užívaná v úředním styku byla "dobrou" keňskou svahilštinou. Ale množství jazyků, jimiž se v Keni hovoří, užívání svahilštiny jako lingua franca a také jako důležitý nástroj odstranění kmenového systému v zemi a prestiž, kterou angličtina stále má - to vše svědčí o tom, že jazykové plánování v Keni bude muset pokračovat i v budoucnosti.

Jazykové plánování druhého typu je poměrně běžné, i když obvykle nebývá prováděno tak rychle a v takovém rozsahu jako v Turecku poté, kdy se země v roce 1923 stala republikou. Když byli v 9. a 10. století Seldžučtí Turci posláni, přejali arabské písmo a vypůjčili si mnoho arabských slov především z oblasti náboženství, práva, správy a obchodu. Později, když se Persie (dnes Írán) stala součástí Osmanské (Turecké) říše, přijali Turci také perské výpůjčky. Arabské a perské vlivy zasáhly nejen do slovní zásoby turečtiny, ale i do její fonologie a gramatiky. V mnoha případech proto existují pro jeden pojem tři slova - domácí turecké slovo a dvě slova přejatá, jedno z perštiny a jedno z arabštiny. Aby byla situace ještě složitější, nepodléhají vždy tato tři slova týmž gramatickým pravidlům. Běžná mluvená turečtina a spisovný jazyk (osmanská turečtina) byly ve vztahu diglosie, každá varianta s vlastním souborem společenských funkcí. Osmanská turečtina (vyšší forma) s mnoha výpůjčkami byla rolníkům a obyčejným lidem, kteří hovořili nižší formou, téměř nesrozumitelná.

S cílem zjednodušit a modernizovat psanou turečtinu jmenoval Kemal Atatürk, první prezident Turecka, v roce 1928 komisi, která měla doporučit nový systém, jenž by nahradil arabské písmo užívané po staletí i přesto, že struktuře turečtiny nevyhovovalo. Nový systém písma - latinská abeceda s několika diakritickými znaménky - byl připraven za šest týdnů a jeho užívání bylo uzákoněno ještě před koncem téhož roku. Po zavedení latinské abecedy později následovala reforma, která měla z turečtiny odstranit arabské a perské výpůjčky tím, že je buď nahradila tureckými slovy z lidového jazyka a ze starých tureckých textů, nebo že zavedla slova nová. Aby byl tento náročný úkol splněn, založil Kemal Atatürk v roce 1932 Tureckou jazykovědnou společnost. Změna systému písma a zjednodušení turecké gramatiky a slovní zásoby sice napomohlo modernizaci a pozápadnění turecké společnosti, ale jejím následkem také bylo to, že klasická turecká literatura v původní podobě je dnešnímu Turkovi z velké míry nesrozumitelná.

Udržování a posilování jazyka

Od poloviny sedesátých let tohoto století zesílila snaha lingvistů a indiánských kmenových náčelníků o udržování a posílení jazyka v těch společenstvích, kde tradiční předávání řečové kompetence z rodičů na děti už účinně neprobíhá. Ačkoli se snad dnes ještě alespoň do určité míry hovoří asi 200 indiánskými jazyky ve Spojených státech a Kanadě, neustále

se zvyšuje počet jazyků, jimž hrozí, že budou úplně nahrazeny angličtinou. Jen poměrně malé množství indiánských jazyků (například navažština, některé ze súských (siouxských) jazyků severních Velkých plání a eskymáčtina) nadále hraje v životě indiánských společenství životně důležitou roli; jsou to jazyky, které slouží větším populacím v méně hustě osídlených částech Severní Ameriky. Udržování a posilování jazyka obvykle zahrnuje lingvistickou analýzu (ve všech rovinách - fonologické, morfologické, syntaktické a lexikální), vytvoření systému písma (ve většině případů jde o latinskou abecedu, podle potřeby s několika přídatnými symboly a diakritickými znaménky) a učebních materiálů pro indiánské děti.

Pro Severní Arapahy z rezervace Wind River ve Wyomingu, kteří touží zachovat, nebo dokonce posílit svoji etnickou identitu a kulturní dědictví, je dnešní situace už kritická. K pochurnosti jejich situace přispívá několik faktorů:

(1) Až na malé výjimky jsou jedinými, kdo plně ovládají arapažštinu - i když už ji denně neužívají, a dokonce i když ji již ovlivnila angličtina -, příslušníci nejstarší generace.

(2) Rodiče už doma děti arapažsky neučí.

(3) Počet aktivních uživatelů a těch, kteří mají alespoň trochu pasivní znalost arapažštiny, velmi rychle klesá.

(4) Převážná část arapažské populace je prakticky vzata monolingvní a angličtině je v zásadě dávana přednost ve všech situacích, dokonce i při některých tradičních obřadních příležitostech.

(5) Arapažština ztrácí komunikační životaschopnost - schopnost dobře se přizpůsobit novým situacím.

Je smutné, že od mladých arapažských rodičů již nelze očekávat, že svým dětem předají bohaté kulturní dědictví kmene, především jazyk arapaho. Tento úkol proto dnes připadá školám v rezervaci.

Nejdůležitějším krokem k zastavení úpadku jazyka bylo zavést výuku mluvené arapažštiny pro nejmladší žáky. Díky předvídatosti a energii vedení jedné ze škol byly v březnu a září roku 1984 uspořádány dvoutýdenní semináře, kde se experimentovalo s nahráváním lekcí mluvené arapažštiny na videopásek, aby pak záznam mohl být využit ve třídách škol rezervace. Z této dvoutýdenní práce se načerpalo tolik poznatků, že na lednové pracovní schůzi následujícího roku se mohlo k tomuto úkolu již přistoupit profesionálněji a za pomoci vedení další školy připravit první výukový program mluvené arapažštiny. Tým, který připravoval učební plány mluvené arapažštiny, si vytkl pro dvoutýdenní pracovní schůzi dosti vysoký cíl 40 lekcí, ale nadšení účastníků bylo tak velké, že bylo dokončeno 42 lekcí, a ty se teď využívají ve výuce. Aby příliš nezatížili malé žáky, kteří by se museli učit psát dvěma jazyky (arapažský pravopis je mnohem jednodušší než anglický, protože je fonemický), učí arapažsky hovořící praktikanti žáky mluvenou arapažštinu pomocí videopásků. Nějakých 42 lekcí nezvrátí úpadek arapažského jazyka v rezervaci, ale jejich vytvoření a užívání v nižších třídách má velkou symbolickou hodnotu posledního zoufalého pokusu a naděje do budoucnosti.

Na konci roku 1983 byl také dokončen *Slovník současné arapažštiny*, jehož vznik umožnil grant Národní nadace pro humanitní vědy. Zdrojem velkého zadostiučinění se Arapahům stala skutečnost, že vláda, která jen o několik generací dříve užívání indiánských jazyků ve školách zakázala, se začala vážně zabývat jejich záchranou.

Během práce na slovníku a výuce nahrávané na videopásky pokračovala jedna ze škol v přípravě materiálů pro rozšiřující se edici brožur na pomoc výuce arapažského jazyka

a kultury. Celkově je objem učebních materiálů, připravených pod záštitou různých institucí, pro výuku arapažštiny ve školách rezervace obdivuhodný - obsahuje přes šedesát položek, nepočítaje v to lekce na videopásku. Aby nezůstali za ostatními školami pozadu, přišli učitelé třetí školy s nápadem, jak dále posílit a oživit snahy ve prospěch arapažštiny; každoročně udělají ceny a diplomy za arapažštinu nejúspěšnějším žákům škol rezervace.

Tento stručný popis jednoho příkladu udržování a posilování jazyka by nebyl úplný, kdybychom nezdůraznili, že je třeba podnikat mnoho dalších kroků k tomu, aby se program v budoucnu rozšířil. Za zmínku stojí následující kroky (výčet má jen naznačit, o co běží, není tedy úplný): semináře zaměřené na tvorbu nových arapažských učebních materiálů a na zlepšení existujících; doškolování současných učitelů a praktikantů arapažštiny; kmenová stipendia pro arapažské středoškoláky, kteří prokázali výjimečné intelektuální schopnosti i zájem a dovednost při učení se arapažštině, jimž mají stipendia umožnit studovat lingvistiku a antropologii na vysokých školách; program vzdělávání dospělých, v němž starší vypravují tradiční příběhy, historie vlastního života a další vzpomínky, a to v arapažštině nebo angličtině; a letní tábor arapažského jazyka pro předškolní děti a mladší žáky základní školy, kde vyučují zčásti staří muži i ženy, kteří ovládají jazyk a jsou ochotni podělit se o něj s mladými příslušníky kmene. V počátečních stadiích každého programu udržování jazyka poskytují lingvističtí antropologové užitečné rady a pomoc, ale je lépe, když, pokud je to možné, jsou takové programy a aktivity dále rozvíjeny, organizovány a řízeny členy pospolitostí, jichž se týkají.

V nedávném článku Michael Krauss (1992: 7) považuje za možné, že "při rychlosti, jakou se věci ubírají - bude nadcházející století svědkem buď zániku, nebo zkázy 90 % jazyků lidstva", a ptá se "Co my lingvisté děláme pro to, abychom se na to připravili nebo odvrátili tuto katastrofální destrukci jazyků světa?" Programy uchování a posilování jazyka, jaké jsou v současné době aplikovány na mnohé indiánské pospolitosti, představují jeden typ pomoci.

Vztahy k těm, které lingvističtí antropologové studují

V úvodní kapitole jsem poukázal na to, že "rodilí" informátoři významně přispívají k bádání v oblasti lingvistiky, kulturní antropologie a lingvistické antropologie a že je třeba udělat vše pro to, aby nadaní členové malých etnických skupin mohli sami tyto oblasti studovat. Hluboké pochopení kultur, které jsou takovým jedincům vlastní, by bylo neoceňitelné. Je však třeba si uvědomit, že potrvá ještě dost let, než budou členové malých společenství dostatečně zastoupeni v lingvistice a antropologii, v nichž v současnosti převládají bělošští muži.

Při provádění terénního výzkumu v cizí kultuře vzniká téměř vždy asymetrický vztah: na jedné straně stojí badatel (toto slovo zde označuje každého, kdo je pozorným a systematickým pozorovatelem a provádí výzkum něčeho) a na druhé straně subjekty (tedy ti, kdo jsou zkoumáni) nebo rodilí obyvatelé (ti, kdo jsou spjati s určitou komunitou nebo oblastí svým narozením). Badatel, většinou kulturně a jazykově cizí osoba, žije po řadu měsíců s těmi, kteří jsou studováni, pozoruje je a klade jim množství otázek a občas je doprovází při jejich každodenních povinnostech a dokonce jim pomáhá v každodenní práci. Protože hodně času informátoři stráví odpovídáním na badatelské dotazy a žádosti o údaje týkající se jazyka a kultury, je jim běžně nabízena skromná, ale slušná kompenzace (peníze pro informátory obvykle pocházejí z grantu, který badatel na terénní výzkum dostal).

Při provádění terénního výzkumu v jiné zemi nebo cizí kultuře za podmínek, které jsou obvykle méně pohodlné než podmínky doma, život mezi lidmi, na nichž člověk závisí a kteří alespoň zpočátku jsou naprosto cizí, nutnost jíst neznámou stravu a pokusy komunikovat s druhými, kteří hovoří jiným jazykem, to vše si vyžaduje napětí vůle i velkou schopnost přizpůsobivosti. Proto někteří antropologové považují terénní výzkum za příliš náročný a po prvních zkušenostech se mu věnují jen sporadicky či už vůbec ne. Ale většina antropologů, lingvistických a kulturních, pobývá v terénu ráda a znovu a znovu se do terénu vrací.

A co lidé, kteří jsou předmětem výzkumu? Další návštěva antropologa na ně vždycky nějak působí, jak si každý badatel musí uvědomit. Podle pravidel profesionální etiky, kterou přijala Americká antropologická asociace, je badatelova odpovědnost k těm, které zkoumá, nejdůležitější. Cíle úsilí antropologů by měly být co možná nejjasněji sděleny těm, u nichž se výzkum provádí; jestliže informátoři chtějí, mají právo zůstat anonymní a jejich práva, zájmy, bezpečnost a city musí být chráněny; informátoři nesmí být využíváni, ale mají za svoji službu dostat zaplacené; výsledky výzkumu by měly být zpřístupněny nejširší veřejnosti - utajovaný výzkum může být potenciálně použit proti zkoumané populaci. Zkrátka: před započítím výzkumu by měl antropolog vážně zvážit možnost, že výzkum u určité skupiny či společenství by mohl někdy v budoucnu tyto lidi negativně zasáhnout. Jestliže se zdá, že něco takového je možné, pak by měl být plán výzkumného projektu do značné míry přepracován nebo zcela opuštěn.

Je třeba ještě učinit poznámku o chování badatelů v terénu. Jejich odbornost, předchozí vzdělání a materiální výhody je v žádném případě neopravňují k tomu, aby se cítili nadřazení nad těmi, které zkoumají a kteří možná žijí v podmínkách neovlivněných moderní technikou a nejsou třeba gramotní. Terénní badatelé, jako hosté v cizí společnosti, osadě a cizím domově, by měli reagovat citlivěji, než se od nich očekává v domácím prostředí. Žádost o radu automaticky nevede k jejímu přijetí, ale je mnoho případů, kdy může být rada velmi cenná, a dokonce napomůže určit, zda projekt uspěje nebo ne. Vezměme například v úvahu potřebu výukových materiálů vytvořených s cílem pomoci žákům určité skupiny naučit se vlastnímu jazyku a dozvědět se něco o vlastní kultuře stylem západních škol (takové situace často nastává ve školách ve Spojených státech určených pro indiánské děti). Existuje-li několik adekvátních způsobů, jak psát jazyk, který byl předtím jen mluvený, který postup by byl pro potenciální uživatele vhodnější? A má-li být vytvořena antologie tradičních vyprávění, kterou by mohli žáci užívat, které z mnoha příběhů do ní zařadit?

Občas se samozřejmě stává, že příslušníci kmene, kočovné skupiny nebo vesnice nechtějí, aby jejich každodenní život, náboženské představy a tradiční zvyky byly zkoumány někým, koho neznají, kdo přichází z jiné země a jehož úmysly nedokážou plně chápat. Obrátte tuto situaci: představte si, jaký by asi byl postoj členů malé komunity někde ve Spojených státech nebo v České republice k cizinci jiné barvy pleti, jehož náboženská víra je jiná a který hovoří jiným jazykem a oznamuje, že on nebo ona bude žít v této komunitě asi půl roku, aby studoval/studovala zvyky "domorodců".

Ve světě, v němž se lidská společenství a národy na sobě staly navzájem závislými a v němž je respekt ke kulturní různorodosti nezbytný, je pochopení pro odlišné kultury stále důležitější. Toto pochopení je tím, co chtějí antropologové posilovat, a jejich chování ve společenstvích odlišných od jejich vlastních musí být příkladem.

Shrnutí a závěry

V sociologicky orientované lingvistice existují různé způsoby aplikace odborných znalostí na problémy současného světa. Poznatky získané při studiu etnografie komunikace mohou být užitečné, když se jedinci nebo skupiny s různým kulturním a jazykovým zázemím pokoušejí dorozumět. Neformálnost Američanů (lehkost, s níž přecházejí např. na oslovení křestním jménem) se může v jiných společnostech považovat za nevyhovující, nebo dokonce za troufalost; Američané zase často považují formálnější chování, typické pro jiné společnosti, za úzkoprsé a zkostnatělé. Jestliže jedinci nebo skupiny při mezikulturním styku vědí, jak navzájem interpretovat své chování, komunikace bude probíhat hladčeji. Další oblastí, kde jsou aplikace lingvistiky užitečné, je soudní řízení. Zde příspěvek aplikované lingvistiky se pohybuje od zpřístupnění odborného jazyka právních dokumentů laikům až po pomáhání soudci, porotě, svědkům a účastníkům právního sporu vyřešit problémy vyplývající z nepochopení způsobených odlišným kulturním a jazykovým původem.

Jazykové problémy v pluralitní společnosti obvykle vznikají z nestejněho postavení konkurujících si jazyků nebo dialektů. Otázkou je nejen to, který jazyk (nebo jazyky) se má stát národním nebo úředním jazykem, ale také to, jaké následky může určitá volba mít pro celou společnost. A jestliže jazyk bez písemné podoby, jímž hovoří malé společenství pluralitní společnosti, má být zachován tím, že bude zaveden ve školách jako druhý jazyk, pak lze přizvat jazykovedce, aby vytvořil systém písma a pomohl vytvořit učební materiály.

Tím, že se kulturní rozdíl v celém světě stávají působením komunikačních médií, modernizace a objemu mezinárodního cestovního ruchu, jazyk menšinové populace se může stát jediným zřetelným symbolem její etnické identity a hrdosti. Je samozřejmé, že pečovat o jazyk takové menšiny je třeba nejen za pomoci odborných znalostí, ale i s pochopením a taktem.

Poznámky:

Z publikací pojednávajících o aplikované lingvistice uveďme Wardhaugh - Brown 1976, Crystal 1981 a Trudgill 1984. *Annual Review of Applied Linguistics (ARAL)*, který začal vycházet v 1981, shrnuje výzkum a přináší poznámky k novým trendům na poli aplikované lingvistiky. Uváděním několika stovek citací každý rok je *ARAL* dobrým zdrojem bibliografie. Přehled použití lingvistiky v lékařství, právu a školství, spolu s rozsáhlou bibliografií, lze nalézt v Shuy 1984. Lingvistika a školství je tématem článku Heathe 1984; pro přehled jazyka práva, viz O' Barr 1981.

Pro antologii textů z mezikulturní komunikace, viz Carbaugh 1990 a Samovar a Porter 1991. O jazykovém plánování pojednává Eastman 1983 a Kennedy 1983. Přehled snah o zachování indiánských jazyků lze nalézt v Leap 1981 a průvodce otázkami udržování indiánských jazyků v Bauman 1980. Zajímavé jsou příspěvky k symposiu "Ohrožené jazyky" od Halea a dalších (1992); opačný názor na ohrožené jazyky je v Ladefoged 1992.

Popis udržování a posilování jazyka Severních Arapahů z rezervace Wind River vychází z mé vlastní účasti na tomto projektu v osmdesátých letech.

Otázky zásad profesionální odpovědnosti k těm, jež antropologové zkoumají, jsou zkrácenou verzí brožury *Professional Ethics*, publikované Americkou antropologickou asociací v 1983. Vedle vztahů se zkoumanými subjekty tyto etické normy rovněž zahrnují odpovědnost antropologů vůči veřejnosti, vědnímu oboru, studentům antropologie, sponzorům, vlastní vládě a vládě hostitelské země.

Evropa

- 1 albánština
- 2 čeština
- 3 holandsština
- 4 estonština
- 5 finština
- 6 franština
- 7 němčina
- 8 řeština
- 9 islandština
- 10 italština (a latina)
- 11 laponština
- 12 maďarština
- 13 polština
- 14 portugalsština
- 15 rumunština
- 16 rétorománština
- 17 ruština
- 18 Schwyzertütsch
- 19 slovenština
- 20 španělština

Sřrední Východ a severní Afrika

- 21 arabština
- 22 arménština
- 23 perština
- 24 tureština

Afrika jižní a Sahara

- 25 jazyk abua
- 26 afrikánština
- 27 ašantština
- 28 jazyk džábo
- 29 jazyk kalabari
- 30 kambština
- 31 kikujština
- 32 jazyk kugbo
- 33 jazyk luhya
- 34 luoština
- 35 jazyk nembe
- 36 jazyk odual
- 37 jazyk ogbia
- 38 svahilština
- 39 jazyk twi
- 40 jazyk wolof
- 41 jorubština

Latinská Amerika a Karibská oblast

- 42 aguarunština
- 43 araukánština
- 44 jazyk čontal
- 45 jazyk guaraní
- 46 ostrovní karibština
- 47 istmický nahuatl
- 48 jamajská kreolština
- 49 kunština
- 50 mazatécština
- 51 jazyk otomí
- 52 jazyk kičé
- 53 jazyk horská populace
- 54 tenejpská tzeltalština
- 55 západoindická kreolština
- 56 jazyk zoque

Severní Amerika

- 57 apačština
- 58 arapažština
- 59 čermonožština
- 60 čerokijština
- 61 šajenština
- 62 jazyk cree-montagnais
- 63 jazyk Vraních indiánů
- 64 dakotština
- 65 eskymáčtina
- 66 jazyk fox
- 67 jazyk gullah
- 68 hopijština
- 69 jazyk hupa
- 70 kajovština
- 71 kajovská apačština
- 72 jazyk koasati
- 73 kvakiutlština
- 74 jazyk luiseño
- 75 jazyk menomini
- 76 navažština
- 77 jazyk nutka
- 78 odžibvejština
- 79 jazyk pawnee-arikara
- 80 jazyk penobscot-abnaki
- 81 jazyk sarcee
- 82 jazyk shawnee
- 83 šošonština-komančština

- 84 jazyk takelma
- 85 jazyk tunika
- 86 horní činučtina
- 87 jazyk wichita
- 88 jazyk yana
- 89 jazyk zuřii

Východní a jižní Asie

- 90 jazyk agta
- 91 aklanonština
- 92 ásamština
- 93 jazyk badaga
- 94 bengálština
- 95 gudžaráština
- 96 jazyk hanunóo
- 97 hindština
- 98 ilongotština
- 99 indonéština
- 100 japonština
- 101 javánština
- 102 kannadština
- 103 kašmírština
- 104 khalapurština
- 105 korejština
- 106 malajština

- 107 malajálamština
- 108 mandarínský dialekt čínštiny
- 109 maráthština
- 110 jazyk oriya
- 111 paňdžábština
- 112 subanunština
- 113 tagalogština
- 114 tamilština
- 115 jazyk telugu
- 116 urdština
- 117 vietnamština
- 118 yakanština

Austrálie a Oceánie

- 119 havajskoanglická kreolština
- 120 jazyk hiri motu
- 121 jazyk kaluli
- 122 maorština
- 123 neomelanéština (tok pisin)
- 124 jazyk ngandi
- 125 jazyk pintupi
- 126 jazyk tolai (kuanua)

Poznámka:

Včetně jazyků zmiňovaných v překladu vypuštěných kapitolách 3. a 4. anglického originálu. Překlad jmen mnoha jazyků podle *Akademického slovníku cizích slov*, díl 2. (L-Ž), Praha: Academia 1995: 827.

Některá neobvyklá, v textu použitá písmena a značky

1. V staroanglických a latinských slovech se objevují písmena:

þ	runové písmeno užívané ve staré angličtině a znějící jako neznělá úžinová (třená) mezizubná souhláska v anglickém slovu <i>thin</i> "tenký"
ð	tatáž souhláska, ale znělá, jako v anglickém slovu <i>this</i> "tento"
æ	samohláska mezi <i>e</i> a <i>a</i> jako například v anglickém slovu <i>bad</i> "špatný"
ī, ē, ā, ō, ū	dlouhé samohlásky znějící jako samohlásky v českých slovech <i>sýr, fěn, pár, tón</i> a <i>půl</i>

2. V citovaných slovech z indiánských a jiných neindoevropských jazyků:

ʔ	ráz; zvuk vznikající prudkým uvolněním sevřených hlasivek, např. v předložkové vazbě <i>pod oknem</i> , kde se ráz vyslovuje mezi <i>pod</i> a <i>oknem</i> ; ve fonetickém přepisu se ráz často píše jako otazník bez tečky
ŋ	zadopatrová nosovka, tj. hláska, při které výdechový proud prochází i nosem; v češtině se vyskytuje např. ve slovech <i>venku, banka</i> a <i>tango</i>
θ	řecké písmeno theta; tentýž souhláskový zvuk jako zvuk psaný runovým písmenem þ (viz výše 1)
ɖ	viz výše 1
x	fonetický znak, který zní jako české <i>ch</i> ve slově <i>mech</i>
w	tímto písmenem se naznačuje zaokrouhlování rtů při výslovnosti <i>v</i> ; např. výslovnost anglického slova <i>well</i> "dobře" se může přepsat jako [uel]
ɖ	<i>d</i> artikulováno se špičkou jazyka zahnutou dozadu
ĩ, ẽ, ę, ɔ, ʉ	nosové samohlásky jako jsou např. v polštině
ī, ē, ā, ō, ū	dlouhé samohlásky (viz výše 1)
iː, eː, aː, oː, uː	zvýšenou tečkou se také označuje délka, stejně jako čárkou v češtině (<i>í, é, á, ó, ú</i>); v některých případech je dlouhá samohláska vyznačena zdvojením: <i>ii, ee, aa, oo, uu</i>
í, é, á, ó, ú	čárkou se označují samohlásky, které mají přízvuk, tj. které jsou vysloveny zesíleným hlasem; česká slova mají hlavní přízvuk na první slabice
ʝ	zvuk <i>dž</i> jako ve slovech <i>džbán</i> a <i>léčba</i>
ə	tzv. "šva"; je to redukováná neurčitá samohláska jako např. na konci anglického slova <i>sofa</i> "pohovka", které má přízvuk na první slabice
ĩ	vysoká zadní samohláska, která se liší od <i>u</i> tím, že se vyslovuje s nezaokrouhlenými rty

Literatura

- Aarne, A.: 1910 – *Verzeichnis der Märchentypen*. FF Communications, č. 3. Helsinki.
- Abrahams, R. D.: 1983 – *The man-of-words in the West Indies: performance and the emergence of creole culture*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Albert, R. D.: 1986 – *Communication and attributional differences between Hispanics and Anglo-Americans*. In: *Interethnic communication: current research*, sv. 10. Young Yun Kim (ed.). S. 42–59. Newbury Park, CA: Sage.
- American Anthropological Association: 1983 – *Professional ethics: statements and procedures of the American Anthropological Association*. Washington.
- American Heritage Dictionary of the English Language: 1969 – New York – Boston: American Heritage and Houghton Mifflin.
- Anttila, R.: 1989 – *Historical and comparative linguistics*. 2. rev. vyd. Philadelphia: Benjamins.
- Başgöz, I.: 1975 – *The tale-singer and his audience*. In: *Folklore: performance and communication*. Dan Ben-Amos – Kenneth S. Goldstein (ed.). S. 143–203. The Hague: Mouton.
- Basso, K. H.: 1970 – "To give up on words": *silence in Western Apache culture*. *Southwestern Journal of Anthropology* 26:213–230.
- Basso, K. H.: 1974 – *The ethnography of writing*. In: *Explorations in the ethnography of speaking*. Richard Bauman – Joel Sherzer (ed.). S. 425–432. London: Cambridge University Press.
- Bauman, J. J.: 1980 – *A guide to issues in Indian language retention*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- Bauman, R.: 1984 – *Verbal art as performance*. Prospect Heights, IL: Waveland.
- Bauman, R.: 1986 – *Story, performance, and event: contextual studies of oral narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, R. (ed.): 1992 – *Folklore, cultural performances, and popular entertainments: a communications-centered handbook*. New York: Oxford University Press.
- Bauman, R. – Briggs, Ch. L.: 1990 – *Poetics and performance as critical perspectives on language and social life*. In: *Annual Review of Anthropology*, sv. 19. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 59–88. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Bauman, R. – Sherzer, J. (ed.): 1974 – *Explorations in the ethnography of speaking*. London: Cambridge University Press.
- Bauman, R. – Sherzer, J.: 1975 – *The ethnography of speaking*. In: *Annual Review of Anthropology*, sv. 4. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 95–119. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Bauman, R. – Sherzer, J. (ed.): 1989 – *Explorations in the ethnography of speaking*. 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ben-Amos, D. – Goldstein, K. S. (ed.): 1975 – *Folklore: performance and communication*. The Hague: Mouton.
- Berko Gleason, J. (ed.): 1989 – *The development of language*. 2. vyd. Columbus, OH: Merrill.
- Berlin, B.: 1976 – *The concept of rank in ethnobiological classification: some evidence from Aguaruna folk botany*. *American Ethnologist* 3:381–399.
- Bernstein, B.: 1972 – *A sociolinguistic approach to socialization, with some reference to educability*. In: *Directions in sociolinguistics: the ethnography of communication*. John J. Gumperz – Dell Hymes (ed.). S. 465–497. New York: Holt, Rinehart – Winston (1972) a Blackwell (1986).
- Bickerton, D.: 1976 – *Pidgin and creole studies*. In: *Annual Review of Anthropology*, sv. 5. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 169–193. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Bickerton, D.: 1981 – *Roots of language*. Ann Arbor, MI: Karoma.
- Bickerton, D.: 1983 – *Creole languages*. *Scientific American* 249:1:116–122 (July).
- Bickerton, D.: 1990 – *Language and species*. Chicago: University of Chicago Press.
- Birdwhistell, R. L.: 1970 – *Kinesics and context: essays on body motion communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Blocker, D.: 1976 – *And how shall I address you? A study of address systems at Indiana University*. Working Papers in Sociolinguistics, č. 33. Austin, TX: Southwest Educational Development Laboratory.
- Bloomfield, L.: 1946 – *Algonquian*. In: *Linguistic structures of Native America*. Cornelius Osgood (ed.). Viking Fund Publications in Anthropology, č. 6, s. 85–129. New York: Viking Fund.
- Boas, F.: 1891 – *Dissemination of tales among the natives of North America*. *Journal of American Folk-Lore* 4:13–20.
- Boas, F. (ed.): 1911 – *Handbook of American Indian languages*, díl 1. Bureau of American Ethnology, bulletin 40. Washington: Government Printing Office.

- Boas, F. (ed.): 1922 – *Handbook of American Indian languages*, díl 2. Bureau of American Ethnology, bulletin 40. Washington: Government Printing Office.
- Boas, F. (ed.): 1933–1938 – *Handbook of American Indian languages*, díl 3. New York: Augustin.
- Boas, F.: 1940 – *Metaphorical expression in the language of the Kwakiutl Indians*. In: Race, language and culture by: Franz Boas. S. 232–239. New York: Macmillan.
- Bolinger, D.: 1968 – *Aspects of language*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Bright, M.: 1984 – *Animal language*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bright, W.: 1960 – *Animals of acculturation in the California Indian languages*. University of California Publications in Linguistics, sv. 4, č. 4, s. 215–246. Berkeley: University of California Press.
- Brown, R. – Ford M.: 1961 – *Address in American English*. Journal of Abnormal and Social Psychology 62:375–385.
- Burling, R.: 1973 – *English in black and white*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Burling, R.: 1992 – *Review of Derek Bickerton: Language and species*. Journal of Linguistic Anthropology 2:81–91.
- Cameron, D. (ed.): 1990 – *The feminist critique of language: a reader*. New York: Routledge.
- Cameron, D. – McAlinden, F. – O'Leary, K.: 1988 – *Lakoff in context: the social and linguistic functions of tag questions*. In: Women in their speech communities: new perspectives on language and sex. Jennifer Coates – Deborah Cameron (ed.). S. 74–93. New York: Longman.
- Campbell, B. G. (ed.): 1979 – *Humankind emerging*. 2. vyd. Boston: Little, Brown.
- Campbell, L.: 1988 – *Review of Joseph H. Greenberg: Language in the Americas*. Language 64:591–615.
- Carbaugh, D. (ed.): 1990 – *Cultural communication and intercultural contact*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Carrington, J. F.: 1971 – *The talking drums of Africa*. Scientific American 225:6:90–94 (December).
- Carroll, J. B.: 1963 – *Linguistic relativity, contrastive linguistics, and language learning*. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching 1:1–20.
- Carroll, J. B. – Gasgrande, J. B.: 1958 – *The function of language classifications in behavior*. In: Readings in social psychology. 3. vyd. Eleanor E. Maccoby, Theodore M. Newcomb, a Eugene L. Hartley, (ed.). S. 18–31. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Cassidy, F. G., (ed.): 1985 – *Dictionary of American regional English*, sv. 1: *Introduction and A–C*. Cambridge, MA: Belknap.
- Chafe, W. – Tannen, D.: 1987 – *The relation between written and spoken language*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 16. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 383–407. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Chomsky, N.: 1959 – *Review of B. F. Skinner: Verbal behavior*. Language 35:26–58.
- Chomsky, N.: 1968 – *Language and the mind*. Psychology Today 1:9:48, 50–51, 66–68.
- Chomsky, N.: 1986 – *Knowledge of language: its nature, origin, and use*. New York: Praeger.
- Classe, A.: 1957 – *The whistled language of La Gomera*. Scientific American 196:4:111–112, 114–118, 120 (April).
- Coates, J.: 1986 – *Women, men and language: a sociolinguistic account of sex differences in language*. New York: Longman.
- Coates, J. – Cameron, D. (ed.): 1988 – *Women in their speech communities: new perspectives on language and sex*. New York: Longman.
- Condillac, É. B. de: 1947 – *Oeuvres philosophiques de Condillac*. Georges Le Roy (ed.). Paris: Presses Universitaires de France.
- Conklin, H. C.: 1959 – *Linguistic play in its cultural context*. Language 35:631–636.
- Cowan, G. M.: 1948 – *Mazateco whistle speech*. Language 24:280–286.
- Crystal, D.: 1974 – *Paralinguistics*. In: Current trends in linguistics, sv. 12: Linguistics and adjacent arts and sciences. Thomas A. Sebeok (ed.). S. 265–295. The Hague: Mouton.
- Crystal, D.: 1981 – *Directions in applied linguistics*. New York: Academic Press.
- Crystal, D.: 1987 – *The Cambridge encyclopedia of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darnell, R.: 1992 – *Anthropological linguistics: early history in North America*. In: International encyclopedia of linguistics, sv. 1. William Bright (ed.). S. 69–71. New York: Oxford University Press.
- Dillard, J. L.: 1972 – *Black English: its history and usage in the United States*. New York: Random House.
- Diringer, D.: 1968 – *The alphabet: a key to the history of mankind*. 3. rev. vyd., 2 sv. New York: Funk and Wagnalls.
- Dorsey, G. A. – Kroeber, A. L.: 1903 – *Traditions of the Arapaho*. Field Columbian Museum Publications, sv. 81, Anthropological Series, sv. 5. Chicago: Field Columbian Museum.
- Dundes, A.: 1963 – *Structural typology in North American Indian folktales*. Southwestern Journal of Anthropology 19:121–129.
- Dundes, A.: 1964 – *The morphology of North American Indian folktales*. FF Communications, č. 195. Helsinki.
- Dundes, A. (ed.): 1965 – *The study of folklore*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Dundes, A. (ed.): 1984 – *Sacred narrative: readings in the theory of myth*. Berkeley: University of California Press.
- Duranti, A.: 1988 – *Ethnography of speaking: toward a linguistics of the praxis*. In: Linguistics: the Cambridge survey, sv. 4: Language: the socio-cultural context. Frederick J. Newmeyer (ed.). S. 210–228. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eastman, C. M.: 1983 – *Language planning: an introduction*. San Francisco: Chandler and Sharp.
- Eckert, P. – McConnell-Ginet, S.: 1992 – *Think practically and look locally: language and gender as community-based practice*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 21. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 461–490. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Ehret, Chr.: 1982 – *Linguistic inferences about early Bantu history*. In: The archaeological and linguistic reconstruction of African history. Christopher Ehret a Merrick Posnansky (ed.). S. 57–65. Berkeley: University of California Press.
- Errington, J. J.: 1988 – *Structure and style in Javanese: a semiotic view of linguistic etiquette*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ervin-Tripp, S. M.: 1969 – *Sociolinguistics*. In: Advances in experimental social psychology, sv. 4. Leonard Berkowitz, (ed.) S. 91–165. New York: Academic Press.
- Falk, D.: 1984 – *The petrified brain*. Natural History 93:9:36, 38–39.
- Fasold, R. W.: 1984 – *Introduction to sociolinguistics*, sv. 1: *The sociolinguistics of society*. New York: Blackwell.
- Fasold, R. W.: 1990 – *Introduction to sociolinguistics*, sv. 2: *The sociolinguistics of language*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Ferguson, Ch. A.: 1959 – *Diglossia*. Word 15:325–340.
- Fickett, J. G.: 1972 – *Tense and aspect in Black English*. Journal of English Linguistics 6:17–19.
- Fischer, J. L.: 1958 – *Social influences on the choice of a linguistic variant*. Word 14:47–56.
- Fishman, J. A.: 1960 – *A systematization of the Whorfian hypothesis*. Behavioral Science 5:323–339.
- Fouts, R. S. – Fouts, D. H.: 1989 – *Loulis in conversation with the cross-fostered chimpanzees*. In: Teaching sign language to chimpanzees. R. Allen Gardner, Beatrix T. Gardner a Thomas E. Van Cantford (ed.). S. 293–307. New York: State University of New York Press.
- Fouts, R. S. – Fouts, D. H. – Van Cantford, T. E.: 1989 – *The infant Loulis learns signs from cross-fostered chimpanzees*. In: Teaching sign language to chimpanzees. R. Allen Gardner, Beatrix T. Gardner a Thomas E. Van Cantford (ed.). S. 280–292. New York: State University of New York Press.
- Frake, Ch. O.: 1961 – *The diagnosis of disease among the Subanun of Mindanao*. American Anthropologist 63:113–132.
- Frake, Ch. O.: 1964 – *How to ask for a drink in Subanun*. American Anthropologist 66:6 (č. 2): 127–132.
- Frake, Ch. O.: 1969 – *Struck by speech: the Yakan concept of litigation*. In: Law in culture and society. Laura Nader, (ed.). S. 147–167. Chicago: Aldine.
- Frank, F. – Anshen, F.: 1983 – *Language and the sexes*. Albany: State University of New York Press.
- Frisch, K. von: 1967 – *The dance language and orientation of bees*. C. E. Chadwick, překl. Cambridge, MA: Belknap.
- Geertz, C.: 1960 – *The religion of Java*. Glencoe, IL: Free Press.
- Georges, R. A.: 1969 – *Toward an understanding of storytelling events*. Journal of American Folklore 82:313–328.
- Giglioli, P. P. (ed.): 1972 – *Language and social context: selected readings*. Baltimore: Penguin Books.
- Gleason, H. A., Jr.: 1961 – *An introduction to descriptive linguistics*. Rev. vyd. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Goodall, J.: 1986 – *The chimpanzees of Gombe: patterns of behavior*. Cambridge, MA: Belknap.
- Goodenough, W. H.: 1957 – *Cultural anthropology and linguistics*. In: Report of the Seventh Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Study. Monograph Series on Languages and Linguistics, č. 9, s. 167–173. Washington: Georgetown University Press.
- Goodenough, W. H.: 1964 – *Cultural anthropology and linguistics*. In: Language in culture and society: a reader in linguistics and anthropology. Dell Hymes (ed.). S. 36–39. New York: Harper and Row.
- Goody, J.: 1987 – *The interface between the written and the oral*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenberg, J. H.: 1960 – *The general classification of Central and South American languages*. In: Men and cultures: selected papers of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Anthony F. C. Wallace (ed.). S. 791–794. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Greenberg, J. H.: 1987 – *Language in the Americas*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Grolier, E. de (ed.): 1983 – *Glossogenetics: the origin and evolution of language*. Chur, Switzerland: Harwood Academic.
- Gumperz, J. J.: 1964 – *Linguistic and social interaction in two communities*. American Anthropologist 66:6 (č. 2): 137–153.
- Gumperz, J. J.: 1982 – *Fact and inference in courtroom testimony*. In: Language and social identity. John J. Gumperz (ed.). S. 163–195. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, J. J. – Hymes, D. (ed.): 1964 – *The ethnography of communication*. American Anthropologist 66:6 (č. 2) 1–186 (supplement).

- Gumperz, J. J. – Hymes, D. (ed.): 1972 – *Directions in sociolinguistics. the ethnography of communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston (1972) a Blackwell (rev. vyd., 1986).
- Gumperz, J. J. – Wilson, R.: 1971 – *Convergence and creolization: a case from the Indo-Aryan / Dravidian border in India*. In: Pidginization and creolization of languages. Dell Hymes (ed.). S. 151–167. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haas, M. R.: [1941] – *Tunica*. In: Handbook of American Indian languages, díl 4, s. 1–143, New York: Augustin.
- Haas, M. R.: 1944 – *Men's and women's speech in Koasati*. Language 20:142–149.
- Hage, P.: 1972 – *Münchener beer categories*. In: Culture and cognition: rules, maps, and plans. James P. Spradley (ed.). S. 263–278. San Francisco: Chandler.
- Hager, J. W.: 1959 – *Let's simplify legal language*. Rocky Mountain Law Review 32:74–86.
- Hale, K.: 1974 – *Some questions about anthropological linguistics: the role of native knowledge*. In: Re-inventing anthropology. Dell Hymes (ed.) S. 382–397. New York: Random House.
- Hale, K. a kol.: 1992 – *Endangered languages*. Language 68:1–42.
- Hall, E. T.: 1959 – *The silent language*. Garden City, NY: Doubleday.
- Hall, E. T.: 1966 – *The hidden dimension*. Garden City, NY: Doubleday.
- Hall, E. T.: 1968 – *Proxemics*. Current Anthropology 9:83–108.
- Hall, R. A. Jr.: 1959 – *Pidgin languages*. Scientific American 200:2:124–132, 134 (February).
- Hallowell, A. I.: 1960 – *The beginnings of anthropology in America*. In: Selected papers from the American Anthropologist, 1888–1920. Frederica de Laguna, (ed.) S. 1–90. Evanston, IL: Row, Peterson.
- Hammel, E. A. (ed.): 1965 – *Formal semantic analysis*. American Anthropologist 67:5 (sv. 2) (suplement).
- Hammond, G. P. – Rey, A. (ed.): 1940 – *Narratives of the Coronado expedition, 1540–1542*. Coronado Cuarto Centennial Publications, 1540–1940, sv. 2. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Harnad, S. R. – Steklis, H. D. – Lancaster, J. (ed.): 1976 – *Origins and evolution of language and speech*. Annals of the New York Academy of Sciences, sv. 280. New York: New York Academy of Sciences.
- Harris, M.: 1989 – *Our kind: who we are, where we came from, where we are going*. New York: Harper and Row.
- Hayes, A. S.: 1954 – *Field procedures while working with Diegueño*. International Journal of American Linguistics 20:185–194.
- Heath, J.: 1985 – *Discourse in the field: clause structure in Ngandi*. In: Grammar inside and outside the clause: some approaches to theory from the field. Johanna Nichols – Anthony C. Woodbury (ed.). S. 89–110. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heath, S. B.: 1984 – *Linguistics and education*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 13. Bernard J. Siegel a kol. (ed.) S. 251–274. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Herder, J. G. von: 1772 – *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*. Berlin: C. F. Voss.
- Herder, J. G. von: 1966 – *On the origin of language*. John H. Moran, (ed. a překl.). New York: Ungar.
- Herzog, G.: 1945 – *Drum-signaling in a West African tribe*. Word 1:217–238.
- Hewes, G. W.: 1973 – *Primate communication and the gestural origin of language*. Current Anthropology 14:5–24 [s diskusními poznámkami jiných a s autorovou odpovědí].
- Hewes, G. W.: 1975 – *Language origins: a bibliography*. 2. rev. a dopl. vyd. The Hague: Mouton.
- Hickerson, H. – Turner, G. D. – Hickerson, N. P.: 1952 – *Testing procedures for estimating transfer of information among Iroquois dialects and languages*. International Journal of American Linguistics 18:1–8.
- Hilger, S. M. I.: 1957 – *Araucanian child life and its cultural background*. Smithsonian Miscellaneous Collections, sv. 133. Washington: Smithsonian Institution.
- Hill, J. H.: 1978 – *Apes and language*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 7. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 89–112. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Hill, J. – Mannheim, B.: 1992 – *Language and world view*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 21. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 381–406. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Hill, W. W.: 1936 – *Navaho warfare*. Yale University Publications in Anthropology, sv. 5. New Haven, CT: Yale University Press.
- Hinnebusch, T. J.: 1979 – *Swahili*. In: Languages and their status. Timothy Shopen (ed.). S. 209–293. Cambridge, MA: Winthrop.
- Hockett, Ch. F.: 1958 – *A course in modern linguistics*. New York: Macmillan.
- Hockett, Ch. F.: 1960 – *The origin of speech*. Scientific American 203:3:88–96 (September).
- Hockett, Ch. F.: 1973 – *Man's place in nature*. New York: McGraw-Hill.
- Hockett, Ch. F.: 1977 – *The view from language: selected essays, 1948–1974*. Athens: University of Georgia Press.
- Hockett, Ch. F.: 1978 – *In search of Jove's brow*. American Speech 53:243–313.
- Hockett, Ch. F. – Altmann, S. A.: 1968 – *A note on design features*. In: Animal communication: techniques of study and results of research. Thomas A. Sebeok (ed.). S. 61–72. Bloomington: Indiana University Press.
- Hockett, Ch. R. – Ascher, R.: 1964 – *The human revolution*. Current Anthropology 5:135–68 [s diskusními poznámkami jiných a s autorovými odpověďmi].
- Hogan, H. M.: – *An ethnography of communication among the Ashanti*. Penn-Texas Working Papers in Sociolinguistics, č. 1. [Austin.]
- Hoijer, H. (ed.): 1954 – *Language in culture: proceedings of a conference on the interrelations of language and other aspects of culture*. American Anthropological Association Memoir, č. 79. Menasha, WI: American Anthropological Association.
- Hoijer, H.: 1956 – *Lexicostatistics: a critique*. Language 32:49–60.
- Holm, J. A.: 1988 – *Pidgins and creoles*, sv. 1: *Theory and structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Householder, F. W. Jr.: 1952 – *Review of Zellig S. Harris: Methods in structural linguistics*. International Journal of American Linguistics 18:260–268.
- Hudson, R. A.: 1980 – *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Humboldt, W. von: 1907 – *Wilhelm von Humboldts Werke*, sv. 7. Albert Leitzmann (ed.). Berlin: Behrs Verlag.
- Hymes, D. H.: 1958 – *Linguistic features peculiar to Chinookan myths*. International Journal of American Linguistics 24:253–257.
- Hymes, D. H.: 1961 – *Functions of speech: an evolutionary approach*. In: Anthropology and education. Frederick C. Gruber (ed.). S. 55–83. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hymes, D. H.: 1962 – *The ethnography of speaking*. In: Anthropology and human behavior. Thomas Gladwin and William C. Sturtevant (ed.). S. 13–53. Washington: Anthropological Society of Washington.
- Hymes, D. H.: 1963 – *Notes toward a history of linguistic anthropology*. Anthropological Linguistics 5:1:59–103.
- Hymes, D. H. (ed.): 1964 – *Language in culture and society: a reader in linguistics and anthropology*. New York: Harper and Row.
- Hymes, D. H.: 1966 – *Two types of linguistic relativity (with examples from Amerindian ethnography)*. In: Sociolinguistics. William Bright (ed.). S. 114–167. The Hague: Mouton.
- Hymes, D. H.: 1968 – *Linguistic problems in defining the concept of "tribe"*. In: Essays on the problem of tribe. Proceedings of the 1967 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society. June Helm (ed.). S. 23–48. Seattle: University of Washington Press.
- Hymes, D. H. (ed.): 1971 – *Pidginization and creolization of languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hymes, D. H.: 1972 – *Models of the interaction of language and social life*. In: Directions in sociolinguistics: the ethnography of communication. John J. Gumperz – Dell Hymes (ed.). S. 35–71. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Hymes, D. H.: 1974 – *Foundations in sociolinguistics: an ethnographic approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hymes, D. H.: 1981 – *"In vain I tried to tell you." Essays in Native American ethnopoetics*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hymes, D. H.: 1983 – *Essays in the history of linguistic anthropology*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, sv. 25. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- Inoue, K.: 1979 – *Japanese: a story of language and people*. In: Languages and their speakers. Timothy Shopen (ed.). S. 241–300. Cambridge, MA: Winthrop.
- Irvine, J. T.: 1974 – *Strategies of status manipulation in the Wolof greeting*. In: Explorations in the ethnography of speaking. Richard Bauman – Joel Sherzer (ed.). S. 167–191. London: Cambridge University Press.
- Jakobson, R.: 1968 – *Child language, aphasia, and phonological universals*. Allan R. Keiler, překl. The Hague: Mouton.
- Jeffers, R. J. – Lehiste, I.: 1979 – *Principles and methods for historical linguistics*. Cambridge: MIT Press.
- Jefferson, T.: 1944 – *The life and selected writings of Thomas Jefferson*. Adrienne Koch and William Peden (ed.). New York: Random House.
- Joos, M.: 1962 – *The five clocks*. Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore, and Linguistics Publications, č. 22. Bloomington.
- Jourdan, C.: 1991 – *Pidgins and creoles: the blurring of categories*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 20. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 187–209. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Kaiser, M. – Shevoroshkin, V.: 1988 – *Nostratic*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 17. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 309–329. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Kennedy, Ch. (ed.): 1983 – *Language planning and language education*. London: Allen and Unwin.
- Key, M. R.: 1977 – *Nonverbal communication: a research guide and bibliography*. Metuchen, NJ: Scarecrow Press.
- Khubchandani, L. M.: 1983 – *Plural languages, plural cultures: communication, identity, and sociopolitical change in contemporary India*. Honolulu: University of Hawaii Press.

- Kimball, G.: 1987 – *Men's and women's speech in Koasati: a reappraisal*. International Journal of American Linguistics 53:30–38.
- Kiparsky, P.: 1976 – *Historical linguistics and the origin of language*. In: Annals of the New York Academy of Sciences, sv. 280: Origins and evolution of language and speech. Stevan R. Harnad – Horst D. Steklis – Jane Lancaster (ed.). S. 97–103. New York: New York Academy of Sciences.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (ed.): 1976 – *Speech play: research and resources for studying linguistic creativity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Klima, E. S. – Bellugi, U.: 1979 – *The signs of language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kluckhohn, C.: 1949 – *Mirror for man: the relation of anthropology to modern life*. New York: McGraw-Hill.
- Kluckhohn, C. – Leighton, D.: 1962 – *The Navaho*. Rev. vyd. Garden City, NY – New York: American Museum of Natural History and Doubleday.
- Kramarae, Ch.: 1981 – *Women and men speaking: frameworks for analysis*. Rowley, MA: Newbury House.
- Kramer, Ch.: 1975 – *Sex-related differences in address systems*. Anthropological Linguistics 17:198–210.
- Krauss, M.: 1992 – *The world's languages in crisis*. Language 68:4–10.
- Labov, W.: 1963 – *The social motivation of a sound change*. Word 19:273–309.
- Labov, W.: 1966 – *The social stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- Labov, W.: 1970 – *The logic of nonstandard English*. In: Report of the Twentieth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies. Monograph Series on Languages and Linguistics, č. 22, s. 1–43. Washington: Georgetown University Press.
- Labov, W.: 1972 – *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, W.: 1981 – *Field methods of the project on linguistic change and variation*. Working Papers in Sociolinguistics, č. 81. Austin, TX: Southwest Educational Development Laboratory.
- Labov, W.: 1982 – *Objectivity and commitment in linguistic science: the case of the Black English trial in Ann Arbor*. Language in Society 11:165–201.
- Ladefoged, P.: 1992 – *Another view of endangered languages*. Language 68:809–811.
- Laguna, F. de (ed.): 1960 – *Selected papers from the American Anthropologist, 1888–1920*. Evanston, IL: Row, Peterson.
- Laitman, J. T.: 1984 – *The anatomy of human speech*. Natural History 93:8:20, 22–24, 26–27.
- Lakoff, R.: 1975 – *Language and woman's place*. New York: Harper and Row.
- Langacker, R. W.: 1973 – *Language and its structure: some fundamental linguistic concepts*. 2. vyd. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Leach, E. R.: 1954 – *Political systems of highland Burma: a study of Kachin social structure*. London: London School of Economics and Political Science.
- Leap, W. L.: 1981 – *American Indian language maintenance*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 10. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 209–236. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Lenneberg, E. H.: 1967 – *Biological foundations of language*. New York: Wiley.
- Lévi-Strauss, C.: 1955 – *The structural study of myth*. Journal of American Folklore 68:428–444.
- Lévi-Strauss, C.: 1963 – *Structural anthropology*. Claire Jacobson – Brooke Grundfest Schoepf (překl.). New York: Basic Books.
- Lévi-Strauss, C.: 1976 – *Structural anthropology*, sv. 2. Monique Layton (překl.). New York: Basic Books.
- Lévi-Strauss, C.: 1983a – *Introduction to a science of mythology*, sv. 1: *The raw and the cooked*. John Weightman – Doreen Weightman (překl.). Chicago: University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, C.: 1983b – *Introduction to a science of mythology*, sv. 2: *From honey to ashes*. John Weightman – Doreen Weightman (překl.). Chicago: University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, C.: 1990a – *Introduction to a science of mythology*, sv. 3: *The origin of table manners*. John Weightman and Doreen Weightman (překl.). Chicago: University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, C.: 1990b – *Introduction to a science of mythology*, sv. 4: *The naked man*. John Weightman – Doreen Weightman (překl.). Chicago: University of Chicago Press.
- Lieberman, P.: 1984 – *The biology and evolution of language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Loftus, E. F. – Palmer, J. C.: 1974 – *Reconstruction of automobile destruction: an example of the interaction between language and memory*. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 13:585–589.
- McConnell-Ginet, S.: 1988 – *Language and gender*. In: Linguistics: the Cambridge survey, sv. 4: Language: the socio-cultural context. Frederick J. Newmeyer (ed.). S. 75–99. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malinowski, B.: 1926 – *Myth in primitive psychology*. New York: Norton.
- Menyuk, P.: 1988 – *Language development: knowledge and use*. Glenview, IL: Scott, Foresman.
- Milroy, L. – Margrain, S.: 1980 – *Vernacular language loyalty and social network*. Language in Society 9:43–70.
- Montagu, A.: 1976 – *Toolmaking, hunting, and the origin of language*. In: Annals of the New York Academy of Sciences, sv. 280: Origins and evolution of language and speech. Stevan R. Harnad – Horst D. Steklis – Jane Lancaster (ed.). S. 266–274. New York: New York Academy of Sciences.
- Mühlhäusler, P.: 1986 – *Pidgin and creole linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Mühlhäusler, P.: 1987 – *The history of research into Tok Pisin, 1900–1975*. In: Pidgin and creole languages: essays in memory of John E. Reinecke. Glenn G. Gilbert (ed.). S. 177–209. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Newman, S.: 1955 – *Vocabulary levels. Zuni sacred and slang usage*. Southwestern Journal of Anthropology 11:345–354.
- Niyekawa-Howard, A. M.: 1968 – *A psycholinguistic study of the Whorfian hypothesis based on the Japanese passive*. Paper presented at the Thirteenth Annual National Conference on Linguistics, New York.
- O' Barr, W. M.: 1981 – *The language of the law*. In: Language in the USA. Charles A. Ferguson – Shirley Brice Heath (ed.). S. 386–406. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ochs, El. – Schieffelin, B. B.: 1982 – *Language acquisition and socialization: three developmental stories and their implications*. Working Papers in Sociolinguistics, č. 105. Austin, TX: Southwest Educational Development Laboratory.
- Olajubu, O.: 1978 – *Yoruba verbal artists and their work*. Journal of American Folklore 91:675–690.
- Peñalosa, F.: 1981 – *Introduction to the sociology of language*. Rowley, MA: Newbury House.
- Phillips, S. U.: 1980 – *Sex differences and language*. In: Annual Review of Anthropology, sv. 9. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 523–544. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Phillips, S. U. – Steele, S. – Tanz, Ch. (ed.): 1987 – *Language, gender, and sex in comparative perspective*. Studies in the Social and Cultural Foundations of Language, č. 4. Cambridge: Cambridge University Press.
- Philipsen, G. – Carbaugh, D.: 1986 – *A bibliography of fieldwork in the ethnography of communication*. Language in Society 15:387–397.
- Pike, K. L. – Pike, E. V.: 1947 – *Immediate constituents of Mazateco syllables*. International Journal of American Linguistics 13:78–91.
- Pinker, S.: 1992 – *Review of Derek Bickerton: Language and species*. Language 68:375–382.
- Pi-Sunyer, O. – Salzmann, Z.: 1978 – *Humanity and culture: an introduction to anthropology*. Boston: Houghton Mifflin.
- Plato: 1961 – *The collected dialogues of Plato including the letters*. Edith Hamilton and Huntington Cairns (ed.). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Powell, J. W.: 1883 – *Second annual report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1880–81*. Washington: Government Printing Office.
- Premack, A. J. – Premack, D.: 1972 – *Teaching language to an ape*. Scientific American 227:4:92–99 (October).
- President's Commission on Foreign Language and International Studies: 1979 – *Strength through wisdom: a critique of U.S. capability*. Washington: U.S. Department of Health, Education, and Welfare/Office of Education.
- Pride, J. B. – Holmes, J. (ed.): 1972 – *Sociolinguistics: selected readings*. New York: Penguin Books.
- Propp, V.: 1958 – *Morphology of the folktale*. Laurence Scott (překl.). Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore, and Linguistics Publications, č. 10. Bloomington. [Original byl publikován v roce 1928.]
- Roitblat, H. L. – Herman, L. M. – Nachtigall, P. E. (ed.): 1992 – *Language and communication: comparative perspectives*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Romaine, S.: 1988 – *Pidgin and creole languages*. New York: Longman.
- Romney, A. K. – D'Andrade, R. G. (ed.): 1964 – *Transcultural studies in cognition*. American Anthropologist 66:3 (díl 2) (suplement).
- Rosaldo, M.: 1973 – *I have nothing to hide: the language of Ilongot oratory*. Language in Society 2:193–223.
- Roth, W. E.: 1897 – *Ethnological studies among the north-west-central Queensland aborigines*. Brisbane: Edmund Gregory.
- Salus, P. H. (ed.): 1969 – *On language: Plato to von Humboldt*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Salzmann, Z.: 1950 – *An Arapaho version of the Star Husband tale*. Hoosier Folklore 9:50–58.
- Salzmann, Z.: 1956a – *Arapaho II: texts*. International Journal of American Linguistics 22:151–158.
- Salzmann, Z.: 1956b – *Arapaho III: additional texts*. International Journal of American Linguistics 22:266–272.
- Salzmann, Z.: 1959 – *Arapaho kinship terms and two related ethnolinguistic observations*. Anthropological Linguistics 1:9–10.
- Salzmann, Z.: 1983 – *Dictionary of contemporary Arapaho usage*. Arapaho Language and Culture Instructional Materials Series, č. 4. Wind River Reservation, WY: Arapaho Language and Culture Commission.
- Salzmann, Z. – Salzmann, J.: 1952 – *Arapaho tales II*. Midwest Folklore 2:21–42.

- Samarin, W. J.: 1967 – *Field linguistics: a guide to linguistic field work*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Samovar, L. A. – Porter, R. E. (ed.): 1991 – *Intercultural communication: a reader*. 6. vyd. Belmont, CA: Wadsworth.
- Sapir, E.: 1916 – *Time perspective in aboriginal American culture: a study in method*. Canada, Department of Mines, Geological Survey, memoir 90; Anthropological Series, č. 13. Ottawa: Government Printing Bureau.
- Sapir, E.: 1921 – *Language: an introduction to the study of speech*. New York: Harcourt, Brace.
- Sapir, E.: 1922 – *The Takelma language of southwestern Oregon*. In: Handbook of American Indian languages, díl 1. Franz Boas (ed.). S. 1–296. Washington: Government Printing Office.
- Sapir, E.: 1929 – *The status of linguistics as a science*. *Language* 5:207–214.
- Sapir, E.: 1949 – *Selected writings of Edward Sapir in language, culture, and personality*. David G. Mandelbaum, ed. Berkeley: University of California Press.
- Savage-Rumbaugh, E. S.: 1984 – *Pan paniscus and Pan troglodytes: contrasts in preverbal communicative competence*. In: *The pygmy chimpanzee: evolutionary biology and behavior*. Randall L. Susmas (ed.). S. 395–413. New York: Plenum Press.
- Savage-Rumbaugh, E. S.: 1986 – *Ape language: from conditioned response to symbol*. New York: Columbia University Press.
- Saville-Troike, M.: 1982 – *The ethnography of communication: an introduction*. Baltimore: University Park Press.
- Saville-Troike, M.: 1989 – *The ethnography of communication: an introduction*. 2. vyd. Oxford: Blackwell.
- Sebeok, T. A. (ed.): 1974 – *Current trends in linguistics*, sv. 12: Linguistics and adjacent arts and sciences. The Hague: Mouton.
- Sebeok, T. A. (ed.): 1977 – *How animals communicate*. Bloomington: Indiana University Press.
- Sherzer, J.: 1976 – *Play languages: implications for (socio) linguistics*. In: *Speech play: research and resources for studying linguistic creativity*. Barbara Kirshenblatt-Gimblett (ed.). S. 19–36. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Sherzer, J.: 1977 – *The ethnography of speaking: a critical appraisal*. In: Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics 1977. S. 43–57. Washington: Georgetown University Press.
- Sherzer, J.: 1986 – *The report of a Kuna curing specialist: the poetics and rhetoric of an oral performance*. In: *Native South American discourse*. Joel Sherzer – Greg Urban (ed.). S. 169–212. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Sherzer, J.: 1990 – *Verbal art in San Blas: Kuna culture through its discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sherzer, J. – Darnell, R.: 1972 – *Outline guide for the ethnographic study of speech use*. In: *Directions in sociolinguistics: the ethnography of communication*. John J. Gumperz – Dell Hymes (ed.). S. 548–554. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Sherzer, J. – Urban, G. (ed.): 1986 – *Native South American discourse*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Sherzer, J. – Woodbury, A. C. (ed.): 1987 – *Native American discourse: poetics and rhetoric*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shuy, R. W.: 1984 – *Linguistics in other professions*. In: *Annual review of Anthropology*, sv. 13. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 419–445. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Schieffelin, B. B.: 1990 – *The give and take of everyday life: language socialization of Kaluli children*. New York: Cambridge University Press.
- Schieffelin, B. B. – Ochs, E.: 1986 – *Language socialization*. In: *Annual Review of Anthropology*, sv. 15. Bernard J. Siegel a kol. (ed.). S. 163–191. Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Schoolcraft, H. R.: 1851 – *Historical and statistical information respecting the history, condition, and prospects of the Indian tribes of the United States*, díl 1. Philadelphia: Lippincott, Grambo.
- Schrier, A. M. – Stollnitz, F. (ed.): 1971 – *Behavior of nonhuman primates: modern research trends*, sv. 4. New York: Academic Press.
- Siebert, F. T., Jr.: 1967 – *The original home of the Proto-Algonquian people*. National Museum of Canada, bulletin 214; Anthropological Series, č. 78: Contributions to Anthropology: Linguistics I (Algonquian). S. 13–47. Ottawa.
- Silverstein, M.: 1985 – *Language and the culture of gender: at the intersection of structure, usage, and ideology*. In: *Semiotic mediation: sociocultural and psychological perspectives*. Elizabeth Mertz – Richard J. Parmentier (ed.). S. 219–259. Orlando. Academic Press.
- Smith, W.: 1744 – *A new voyage to Guinea...* London: John Nourse.
- Sorensen, A. P., Jr.: 1967 – *Multilingualism in the northwest Amazon*. *American Anthropologist* 69: 670–684.
- Stokoe, W. C., Jr.: 1960 – *Sign language structure: an outline of the visual communication systems of the American deaf*. *Studies in Linguistics, Occasional Papers*, č. 8. Buffalo, NY: University of Buffalo, Department of Anthropology and Linguistics.
- Stross, B.: 1974 – *Speaking of speaking: Tenejapa Tzeltal metalinguistics*. In: *Explorations in the ethnography of speaking*. Richard Bauman – Joel Sherzer (ed.). S. 213–239. London: Cambridge University Press.
- Stross, B.: 1976 – *The origin and evolution of language*. Dubuque, IA: Wm. C. Brown.
- Sturtevant, E. H.: 1947 – *An introduction to linguistic science*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Sturtevant, W. C.: 1964 – *Studies in ethnoscience*. *American Anthropologist* 63:3 (díl 2): 99–131.
- Susman, R. L. (ed.): 1984 – *The pygmy chimpanzee: evolutionary biology and behavior*. New York: Plenum Press.
- Swadesh, M.: 1950 – *Salish internal relationships*. *International Journal of American Linguistics* 16:157–167.
- Swadesh, M.: 1955 – *Towards greater accuracy in lexicostatistic dating*. *International Journal of American Linguistics* 21:121–137.
- Swadesh, M.: 1971 – *The origin and diversification of language*. Joel Sherzer, ed. Chicago: Aldine/Atherton.
- Tannen, D.: 1986 – *That's not what I meant! How conversational style makes or breaks relations with others*. New York: Morrow.
- Tannen, D.: 1990 – *You just don't understand: women and men in conversation*. New York: Morrow.
- Taylor, D.: 1951 – *Sex gender in Central American Carib*. *International Journal of American Linguistics* 17:102–104.
- Tedlock, D.: 1972 – *Finding the center: narrative poetry of the Zuni Indians*. (Překl.) New York: Dial Press.
- Tedlock, D.: 1983 – *The spoken word and the work of interpretation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Tedlock, D.: 1985 – *Popol vuh: the Mayan book of the dawn of life*. (Překl. a komentář.) New York: Simon and Schuster.
- Tedlock, D.: 1987 – *Hearing a voice in an ancient text: Quiché Maya poetics in performance*. In: *Native American discourse: poetics and rhetoric*. Joel Sherzer – Anthony C. Woodbury (ed.). S. 140–175. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teeter, Karl V.: 1964 – *"Anthropological linguistics" and linguistic anthropology*. *American Anthropologist* 66:878–879.
- Terrace, H. S.: 1979 – *Nim*. New York: Knopf.
- Thompson, S.: 1928 – *The types of the folk-tale: a classification and bibliography*. FF Communications, č. 74. Helsinki. [Překl. a rozšíř. vyd. Aameho z roku 1910.]
- Thompson, S.: 1932–1936 – *Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folk-tales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends*. 6 sv. FF Communications, č. 106–109, 116 a 117. Helsinki.
- Thompson, S.: 1953 – *The Star Husband tale*. *Studia Septentrionalia* 4:93–163.
- Thompson, S.: 1955–1958 – *Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends*. 6 sv. Rev. a rozšíř. vyd. Bloomington: Indiana University Press.
- Thompson, S.: 1961 – *The types of the folktale: a classification and bibliography*. 2. rev. vyd. FF Communications, č. 184. Helsinki.
- Thorne, A. G. – Wolpoff, M. H.: 1992 – *The multiregional evolution of humans*. *Scientific American* 266:4:76–79, 82–83 (April).
- Thorne, B. – Kramarae, Ch. – Henley, N. (ed.): 1983 – *Language, gender, and society*. Rowley, MA: Newbury House.
- Time-Life Books: 1973 – *The first men*. Series The emergence of man. New York: Time-Life Books.
- Ting-Toomey, S.: 1986 – *Conflict communication styles in black and white subjective cultures*. In: *Inter-ethnic communication: current research*, sv. 10. Young Yun Kim (ed.). S. 75–88. Newbury Park, CA: Sage.
- Todd, L.: 1984 – *Modern Englishes: pidgins and creoles*. Oxford: Blackwell.
- Tomkins, W.: 1969 – *Indian sign language*. New York: Dover. (Originál vydán nákladem autora v roce 1926 pod titulem Universal [American] Indian sign language [of the Plains Indians of North America...])
- Trager, G. L.: 1958 – *Paralanguage: a first approximation*. *Studies in Linguistics* 13:1–12.
- Trager, G. L.: 1972 – *Language and languages*. San Francisco: Chandler.
- Trudgill, P.: 1983 – *Sociolinguistics: an introduction to language and society*. Rev. vyd. New York: Penguin Books.
- Trudgill, P. (ed.): 1984 – *Applied sociolinguistics*. Orlando: Academic Press.
- Tyler, S. A. (ed.): 1969 – *Cognitive anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Van Zandt, H. F.: 1970 – *How to negotiate in Japan*. *Harvard Business Review* 48:6:45–56 (November–December).
- Voegelin, Ch. F. – Harris, Z. S.: 1952 – *Training in anthropological linguistics*. *American Anthropologist* 54:322–327.

- Voegelin, Ch. F. – Voegelin, F. M.: 1954 – *Obtaining a linguistic sample*. International Journal of American Linguistics 20:89–100.
- Voegelin, Ch. F. – Voegelin, F. M.: 1957 – *Hopi domains: a lexical approach to the problem of selection*. Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics, memoir 14 of the International Journal of American Linguistics. Baltimore: Waverly Press.
- Voegelin, Ch. F. – Voegelin, F. M.: 1959 – *Guide for transcribing unwritten languages in field work*. Anthropological Linguistics 1:6:1–28.
- Voegelin, Ch. F. – Voegelin, F. M.: 1966 – *Map of North American Indian languages*. American Ethnological Society.
- Voegelin, Ch. F. – Voegelin, F. M. – Jeanne, La V. M.: 1979 – *Hopi semantics*. In: Handbook of North American Indians, sv. 9: Southwest, s. 581–586. Washington: Smithsonian Institution.
- Walter, H.: 1988 – *Le frand'ais dans tous les sens*. Paris: R. Laffont.
- Wardhaugh, R.: 1986 – *An introduction to sociolinguistics*. New York: Blackwell.
- Wardhaugh, R. – Brown, H. D. (ed.): 1976 – *A survey of applied linguistics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Watkins, C.: 1969 – *Indo-European and the Indo-Europeans*. In: American Heritage Dictionary of the English Language. S. 1496–1550. New York and Boston: American Heritage and Houghton Mifflin.
- Watson, O. M. – Graves, T. D.: 1966 – *Quantitative research in proxemic behavior*. American Anthropologist 68:971–985.
- Weitz, S. (ed.): 1974 – *Nonverbal communication: readings with commentary*. New York: Oxford University Press.
- Wescott, R. W.: 1974 – *The origin of speech*. In: Language origins. Roger W. Wescott (ed.). S. 103–123. Silver Spring, MD: Linstok Press.
- Whorf, B. L.: 1936 – *The punctual and segmentative aspects of verbs in Hopi*. Language 12:127–131.
- Whorf, B. L.: 1940a – *Science and linguistics*. Technology Review 42:229–231, 247–248 (April).
- Whorf, B. L.: 1940b – *Linguistics as an exact science*. Technology Review 43:61–63, 80–83 (December).
- Whorf, B. L.: 1941a – *Languages and logic*. Technology Review 43:250–252, 266, 268, 272 (April).
- Whorf, B. L.: 1941b – *The relation of habitual thought and behavior to language*. In: Language, culture, and personality: essays in memory of Edward Sapir. Leslie Spier a kol. (ed.). S. 75–93. Menasha, WI: Sapir Memorial Publication Fund.
- Whorf, B. L.: 1946 – *The Hopi language, Toreva dialect*. In: Linguistic structures of Native America. Cornelius Osgood (ed.). Viking Fund Publications in Anthropology, č. 6, s. 158–183. New York: Viking Fund.
- Whorf, B. L.: 1950 – *An American Indian model of the universe*. International Journal of American Linguistics 16:67–72.
- Whorf, B. L.: 1956 – *Language, thought, and reality: selected writings of Benjamin Lee Whorf*. John B. Carroll (ed.). Cambridge and New York: Technology Press of MIT and John Wiley and Sons.
- Wilson, A. C. – Cann, R. L.: 1992 – *The recent African genesis of humans*. Scientific American 266:4:68–73 (April).
- Witherspoon, G.: 1977 – *Language and art in the Navajo universe*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Wolff, H.: 1967 – *Language, ethnic identity and social change in southern Nigeria*. Anthropological Linguistics 9:1:18–25.
- Wolfson, N., – Manes, J.: 1979 – *Don't dear me*. Working Papers in Sociolinguistics, č. 53. Austin, TX: Southwest Educational Development Laboratory.
- Woolford, E. B.: 1979 – *Aspects of Tok Pisin grammar*. Pacific Linguistics, Series B–Monographs, č. 66. Canberra: Australian National University.
- Yegerlehner, J.: 1955 – *A note on eliciting techniques*. International Journal of American Linguistics 21:286–288.

Rejstřík

- a**
- abnaki, jazyk 67
- afričké jazyky 58
- afrikánština 58
- aguarunština 175
- alokin 143
- alomotiv 163–164
- analogie 60–61
- angličtina 28, 31, 44, 55, 58–61, 72–73, 79, 82, 87, 95, 97–100, 105–106, 109–111, 113–114, 116–120, 126, 130, 138, 151
- světový jazyk 77
- anglosaština 55
- angulární gyros 34, 48
- Anshen, Frank 119
- antropologie
- definice 11
- obory 11
- kognitivní 103
- lingvistická 12–18
- apačština 96
- aplikace lingvistiky v soudních řízeních 177–180
- arabština 117
- arapažština 98–99, 105, 116, 130, 167
- asimilace 58
- australopitékové 40, 51–53
- australské jazyky 58
- b**
- bantuská slovní zásoba 72
- Benedictová, Ruth 11
- Beowulf 57, 75
- bilingvismus 80–82, 120
- binární protiklady 165
- Boas, Franz 11, 14, 160
- body language 17
- Braillovo písmo 22, 141
- Brocova
- afázie 34
- oblast (zóna) 34–35, 48
- bubnový jazyk 141, 146
- c**
- Caroll, John B. 106

- cockney (dialekt londýnského East Endu) 78
- Condillac, Étienne Bonnot de 39
- cyrilice 154
- č**
- černá angličtina 86–88, 90, 122–123
- funkce 86
- soudní proces 178–179
- status 87–88
- vznik 87
- čeština 16, 28–31, 58–59, 71, 82, 98, 104–105, 112, 118–120, 126–127, 132, 134, 136, 138, 147, 151–152, 162–163, 174, 177–178
- a slovenština, vztah 80
- čichový (olfaktorický) kanál 22, 141
- čínské písmo 152
- d**
- dakotština 58
- dělfíni 24
- deskotisk 155
- dešifrování písma 155
- diachronní přístup 55
- dialekt 77–78
- a jazyk, rozdíl 78
- diglosie 79, 82, 120–121
- dvojhnízdová 121
- dip (degree of lexical relationship) 65
- disimilace 58
- Dundes, Alan 163–164
- dvojrovinná strukturace 44, 52
- e**
- Ehret, Christopher 72
- esperanto 89
- etiketa jazyková (v javánštině) 115–116
- etnografie komunikace 125–139
- etnopoetika 164
- etnosémantika 103
- etnověda 103–105
- f**
- fading (únik) 27
- fatická komunikace 128
- feromon 23–24

folklor 159–168
fonogram 151
fox, jazyk 67
Frake, Charles O. 132
francouzština 28, 98
Franková, Francine 119
Frisch, Karl von 23
funkce (jednotka narativní struktury) 163
funkční přístup (ve folkloru) 161–163

g

Genesis 39, 159
genetická klasifikace jazyků 73
Giglioli, Pier Paolo 13
glotochronologie 63–65
gorila 27
gramatické kategorie a vnímání světa 100–103
Greenberg, Joseph H. 74–75
Gutenberg, Johannes 155

h

hádanka 163
Hall, Edward T. 143–145
hemisféry mozkové 34–35, 48
Herder, Johann Gottfried von 39
Herodot 17, 39
Hewes, Gordon W. 51
historická lingvistika 55
Hockett, Charles F. 27–29, 44–45
holandština 58
holismus 11
hominidé 40, 52
hominoidé 40, 52
Homo
erectus 40–41, 44, 47–48, 52–53, 173
habilis 40, 47–48, 51–53
sapiens 41–42, 44, 50, 53
sapiens neanderthalensis 41
sapiens sapiens 41–42
hopijština 95, 97
Humboldt, Wilhelm von 93
hupa, jazyk 94
"Hvězdný manžel" (indiánský pohádkový typ)
161, 163–164
hvízdáný jazyk 141
Mazatéků 144–145
na La Gomeře 145–146
Hymes, Dell 79–80, 123, 125–131, 164, 175–
176

ch

Chaucer, Geoffrey 55
cherém (jednotka posunkového jazyka) 147
Chomsky, Noam 31–32

i

ideogram 151
idiolekt 77–78
ikona (posunkový znak) 51
index pohádkových typů 160–161, 171
informátor 14–16, 183–184

j

Jakobson, Roman Osipovič 30
japonské pasivum 102–103
japonské písmo 152
japonština 58
javánština 115–116
jazyk
definice 96–97
a dialekt, rozdíl 78
a etnická identita 80
a kultura 93–107
monogeneze 44–46
osvojování 30–34
původ, teorie 39–40, 51
stáří 46–53
systémové vlastnosti 27–29
vývoj 21, 43
vznik 39–46
jazyk žen a mužů, rozdíly 116–119
fonologické 117
gramatické 118
v intonaci 119
lexikální 118
v syntaxi 118
jazykolam 59, 138
jazyková
etiketa 115–116
relativita, hypotéza 94–96, 106
rodina 73–75, 89
situace 77–81
situace v Kanadě 77, 81
situace ve Švýcarsku 81
variace 120–122
jazykové
plánování 180–181
pole 126
jazykový
determinismus, hypotéza 95–96
izolát 94

kmen 74–75
Jefferson, Thomas 17
jidiš 58
Jones, William 61

k

kaluli, jazyk 33
kanál
akustický 22
olfaktorický 22, 141
optický 22
taktilní 22
kanály 128–129
Kanada, úřední jazyky 77
karibština 117
khalapurština 121
kiném 142–143
kinemorf 143
kinesika 142–143
klíč (způsob, jakým se řečový akt odehrává)
130
klínopis (klínové písmo) 149, 153
koasatština 117
kognitivní antropologie 103
komponentová analýza 104–105
komunikace
definice 21–22
fatická 128
neverbální 141–149
obratlovců 24
primátů 24–27
společenského hmyzu 23–25
transkulturní 176–177
komunikativní
chování 127
kompetence 125
kontaminace (ve vývoji jazyka) 44, 52
kontext 135
kontextualizace 135
kontextualizační nářezka 135
korpus 17
krasřečnění (u Illogotů) 138
kreolizace 84, 86
kreolština 83–86
krijština 67
Kroeber, Alfred L. 11
kromaňonci 41–42, 47, 52
kultura 12, 97
a jazyk 93–107
kulturní
chronologie 94

vývoj v prehistorii 41–42
kuna, jazyk 137, 169–170
kvakiutl, jazyk 94, 133
kytovci 24

l

Labov, William 59, 109–111, 178–179
latina 57, 60–61, 71, 116
latinka 154
Lenneberg, Eric H. 21
Lévi-Strauss, Claude 164–166
lhaní 29
lidová taxonomie 103
lidský vývoj, hlavní stadia 52
limbický systém mozku 48
lingua franca 82
lingvistická antropologie
definice 12–13, 18
historie 17–18
lingvistika 13
historická 55
logogram 151–152

m

maďarština 28
Malinowski, Bronislaw 162
mazatéčtina 144
Meadová, Margaret 11
menomini, jazyk 67
metateze 59
mezolit 42
mlčení u Západních Apačů 133
mluvidla 49–50
monogeneze jazyka 44–46
montagnais, jazyk 67
morfologie pohádky 163
Morseova abeceda 141
motifém 163–164
motiv 161, 163
definice 161
typy 161
mozek 34–35, 48, 50–51
multilingvnost (multilingvismus) 79, 81, 120

n

navazština 28, 101–102
neandertálci 41, 47, 50, 52
němčina 28, 64–65, 71, 100, 106, 126
neolit 42, 52
nespisovný jazyk 79
neurolingvistika 34

neverbální komunikace 141–149
ngandi, jazyk 134–135
normy interpretace 131
nostratická makrorodina 75
nová etnografie (etnověda) 103
nutka, jazyk 94

o

odžibvejština 67
Olajubu, Oludare 168
omezený kód 112
oslovovací forma 112–114
osvojování jazyka 30–34
teorie 31–32

p

paleolit 41–42, 52
parajazyk 142
paralingvistika 142
participant (v komunikativním chování) 128
Piaget, Jean 31
pidžin 82–86, 90
pidžinizace 83
pig latin 137
piktogram 151, 153
pintupi, jazyk 97
písmo
definice 149
hláskové 152, 154
původ 149
slabičné 153–155
typy 151–155
vývoj 149–151
písnové klání (písnový duel) 166–167
Platon 132
počet jazyků 88
polygeneze jazyka 44–45
Popol Vuh (mayský epos) 168–169
portugalština 58
postoje k užívání řeči 132–134
posunková řeč
ilustrace 150
indiánů Velkých plání 141, 148–149
pro neslyšící 147–148
posunková teorie vzniku jazyka 51
Powell, John Wesley 18, 159–160
pozdrav 114–115
praalgonkinština 63, 66–67
Prabantuové 72
praindoevropština 46, 62–63, 71–72
prajazyk 46–47

pravidla interakce 130–131
pravlast Praalgonkinců 66–67, 71
právní terminologie 177
primáti 24–27, 52
primitivní jazyky, takzvané 173–174
produktivnost jazyka 28
Propp, Vladimir Jakovlevič 163
propracovaný kód 112
protojazyk 46–47
proxemická pásma 143–144
proxemika 143–145
předjazyk 43–44
přejatá slova 57–58
přepínání kódů 82
přibuzenská terminologie
v angličtině 99
v arapažštině 98–100
přísluví 162
psací materiály 156
psaní 135–136
původ jazyka, teorie 39–40, 51

r

reflexivita jazyka 29
rejstřík (varieta jazyka) 129
motivů ústní slovesnosti 161, 171
rekonstrukce
kulturní historie 72–73
prajazyka 61–63
praktury 67, 71–72
praslov 62, 66–67, 71–72
pravlasti 65–67, 70
rod (gramatický) 116
Rosaldo, Michelle 138
Rosettská deska 155
Rousseau, Jean-Jacques 39
rozpočítadlo 138
rumunština 28
ruština 28, 71

ř

řečová
oblast 126
přetvářka 137
síť 126
situace 127–128, 131–132
událost 127–128
řečové
chování 127–135
pole 126
společenství 125–126

řečový akt 127–128

s

sanskrt 62, 71
Sapir, Edward 11, 72–73, 93–94, 175
Shakespeare, William 55–56, 75
Schoolcraft, Henry R. 159
Siebert, Frank T. 66–71
slovenština a čeština, vztah 80, 134
slovní hříčka 138
slovník jazyka a kultura, vztah 97
socializace dětí 32–34
sociální síť 111
sociolingvistická změna 109–111
sociolingvistika 109–123
definice 109
spisovný jazyk 79
standard 79
"standardní průměrná evropština" (Whorf) 96
stará
angličtina 55–57, 59–61, 71
čeština 75
francouzština 57
řečtina 62, 71
staroslovenština 62
stáří jazyka 46–53
anatomické doklady 48–51
kulturní historie 47–48
lingvistické hledisko 46–47
struktura, dvojrovná 44
strukturalismus (v studiu mýtů) 164–165
styl 77–79
Subanunové, pití piva 131–132
subanunština 104, 131
svahilština 180
Swadesh, Morris 46, 63–64
synchronní přístup 55

š

šimpanzi 24–27
škádlivka 138
šónijština 67
španělština 28, 145
švihadlové rýmy 138

t

Tadoma (komunikační metoda nevidomých a neslyšících) 141
takelma, jazyk 164
tázací dovětek (*tag question*) 118
Tedlock, Dennis 168–169
terénní výzkum 13–16
Thompson, Siith 160–161, 171
tok pisin 84–86
transkulturní komunikace 176–177
trilingvismus 81
turečtina 28
tykání a vykání 98

u

umělci slova (u Jorubů) 168

v

včely, komunikace 23, 25
velryby 24
vykání a tykání 98
výpůjčka, lexikální 57–58, 72–73

w

Wernickeova afázie 34
Wernickeova zóna (centrum) 34–35, 48
Whorf, Benjamin Lee 94–97, 106
Whorfova hypotéza 95
Witherspoon, Gary 102
Woolfordová, Ellen B. 86

y

yana, jazyk 94

z

změna sociolingvistická 109–111
změny v jazyce 55–60
fonologické 55, 60
morfologické 55, 59
ve výslovnosti 55
významové 55–56, 59
zúčastněné pozorování 13
zuňi, jazyk 167

ž

žánr 130
živé vystoupení (v ústní slovesnosti) 166–167

Poznámka:

Rejstřík nezahrnuje badatele zmíněné pouze v souvislosti s bibliografickým údajem, ale pouze autory citátů nebo ty, o nichž se v textu píše. Z jazyků jsou jmenovány výhradně ty, ze kterých jsou v knize uvedeny příklady resp. citovány formy.

"Úvod do lingvistické antropologie" a český čtenář

(Několik slov a bibliografických informací na závěr)

Jiří Nekvapil

Kniha Zdeňka Salzmannova *Jazyk, kultura a společnost*, kterou má čtenář právě v rukou, je zdařilým úvodem do lingvistické antropologie a jako taková je významným obohacením repertoáru české vědecké literatury. O dobré kvalitě tohoto úvodu svědčí mimo jiné to, že se o něm pochvalně vyjádřili i nejpřednější američtí odborníci pracující na tomto poli, jako jsou Dell Hymes nebo Joel Sherzer, žijící klasici lingvistické antropologie, samým Salzmannem v jeho úvodu ostatně nejednou zmiňovaní. Salzmannova kniha upoutala v americkém univerzitním kontextu nejen přístupností a přehledností výkladu, ale především neobvykle širokým záběrem.

Kniha *Jazyk, kultura a společnost* byla původně napsána anglicky a rodila se z potřeb výuky na amerických univerzitách. Autor se ve svém výkladu proto pochopitelně orientuje na (anglo)amerického čtenáře nebo minimálně na vyspělého anglistu nebo amerikanistu, což je patrné například v tom, že až na naprosté výjimky odkazuje pouze na anglicky psanou odbornou literaturu, a dále například v tom, že ačkoli uvádí ukázky z více než sta jazyků, včetně jejich sociálních prostředí, anglické příklady jsou nepoččetnější. Protože česká verze Salzmannova úvodu tuto základní orientaci oslabuje pouze v ojedinělých případech (samozřejmě odhlédneme-li od toho, že v českém překladu byly vypuštěny dvě kapitoly věnované struktuře angličtiny), můžeme v zásadě konstatovat, že český čtenář má v rukou **kvalitní americkou** příručku, učebnici i úvod současně.

Nezanedbatelnou výhodou této skutečnosti je nepochybně to, že českému čtenáři Salzmannův v podstatě neadaptovaný úvod může jako takový názorněji předvést jedno pozoruhodné odvětví americké vědy a ovšem – komplementárně – může také lépe evokovat příslušné paralely vědy české. Může naléhavěji podnítit k úvaze o problému vztahu vědy evropské a americké a rovněž – v dobrém slova smyslu o vztazích vědních aspektů nacionálních a internacionálních. V neadaptované formě může v našem kontextu také lépe nastolit problém potenciální amerikanizace vědy a ovšem – komplementárně – i zřídka reflektované čečizace (resp. "praguizace") vědy.

Pokusme se nyní uvést Salzmannovu knihu do českého prostředí. Bude tu působit víceméně jako autonomní zpráva z jiného světa, nebo se tu setká s teoreticky či tematicky spřízněnými knihami, studii, články? Pravdou je, že s lingvistickou antropologií jako institucionálně zakotveným oborem se český student, ale ani etablovaný odborník u nás zatím příliš neselektovali. Ale i přesto není český, resp. československý lingvistickoantropologický terén zcela prázdný. Nejenže tu najdeme přímo překlad jedné vlivné studie Hymesovy (1970), ale také autory, kteří se ve svých pracích hlásí k etnografii komunikace, tj. k jednomu z nejpracovanějších odvětví lingvistické antropologie (z poslední doby viz zejména Hlavsová 1991b; Neustupný 1995). Nejucelenější informace z americké

lingvistické antropologie, zejména pokud jde o její teoretickou složku, dosud podávala skripta Vrhelova (1981), akcentující problematiku jazyka a obrazu světa (viz i Vrhel 1996), tedy linii kognitivní, ale nezanedbávající ani zmíněnou etnografií komunikace. O té se lze ostatně dočíst i v dosud jediném česky psaném úvodu do sociolingvistiky (Švejcer – Nikolskij 1983), v němž najdeme i celou řadu dalších Salzmannem zpracovávaných témat. Vrhelova skripta a příručka Švejcera a Nikolského – a přidejme k nim publikaci Budilovu (1995) – se v některých aspektech se Salzmannovým úvodem kryjí, ale zároveň ho i podstatně rozšiřují. Dodávají totiž problematice (lingvistické) antropologie obsáhlou historickou dimenzi (zejména u Budila), evropský, východoevropský a český kontext, včetně charakteristické ideologické pečeti doby. Za zmínku v této souvislosti samozřejmě stojí i řada relevantních hesel v pojmoslovné příručce *Sociální a kulturní antropologie*, v níž je lingvistická antropologie chápána jako subdisciplína sociální a kulturní antropologie.

Čtenář, který studoval Salzmannův úvod, neměl ovšem mnohdy dojem, že jsou mu prezentovány ucelené konceptuální systémy a propracovaná, teoreticky podložená vysvětlení, ale spíš dlouhé řady problémů a zajímavých pozorování. To je dáno jednak převážně deskriptivním charakterem některých odvětví lingvistické antropologie, jednak autorovým programovým postojem, který lze parafrázovat takto: v knize mající charakter úvodu je dobré se nevázat na nějaký teoreticky vyhraněnější směr. Tím samozřejmě získávají na důležitosti samotná *témata*, kterým se Salzmann ve své příručce věnuje.

Téměř všeobjímající charakter lingvistické antropologie, zdůrazněný ještě autorovým neobyčejně širokým tematickým záběrem, dělá z jeho knihy málem encyklopedii věd o jazyce a komunikaci (a z tohoto hlediska je vlastně škoda, že český překlad neobsahuje dvě rozsáhlé kapitoly o struktuře jazyka na příkladu angličtiny; mimochodem: ztratilo se tak lingvistické zdůvodnění zásadní distinkce mezi emickým a etickým přístupem v antropologii, modelované na základě distinkce mezi fonetikou a fonologií; viz angl. termíny "phonetics" a "phonemics"). Z velmi širokého záběru Salzmannovy knihy samozřejmě vyplývá, že je tematicky spřízněna s řadou oborů, jako je lingvistika (hlavně sociolingvistika, ale i např. neurolingvistika...), sémiotika (např. zoosémiotika), etnografie, folkloristika, sociologie, biologie, paleopsychologie a zřejmě i s jinými obory a podobory. Nebylo by obtížné probírat jednotlivá Salzmannova témata a poukazovat na paralelní práce z těchto oborů publikované v československém regionu: viz např. četné studie věnované jednomu z centrálních lingvistickoantropologických problémů – vztahu jazyka a kultury (Zima 1978; Vasiljev 1988; Hlavsová 1992), viz dále např. knihu zabývající se z paleopsychologického hlediska vznikem a počátky jazyka (Poršnev 1979), ale i publikace věnované tématům okrajovějším, jako jsou Salzmannem uváděné speciální hravé jazyky dětí (k tomu viz knihu Ondrusovu 1977). Nebudeme pokračovat v takovém potenciálně dlouhém výčtu publikací; některé bibliografické doplňky, týkající se např. historických proměn souvztažnosti kultury a jazyka (sféry "slov a dějin", jak zní název jedné relevantní knihy) nebo týkající se problémů široce chápáného jazykového plánování, tj. dominanty československé sociolingvistiky, najde čtenář v našem Bibliografickém dodatku (Daneš 1979; Hroch 1996; Kraus 1983; Starý 1995).

Přes tyto četné tematické paralely a spřízněnosti je nesporné, že Salzmannův "Úvod do lingvistické antropologie" může u nás sloužit jako inspirace či přímo výzva k specificky zaměřenému, tj. kvalitativně orientovanému, dlouhodobému terénnímu výzkumu řady sociálních jevů. Nejsme nakonec také my zde v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v každo-

denním kontaktu s některými víceméně "exotickými" kulturami či subkulturami, připomínajícími nám ty, o nichž Salzmann tak zajímavě vykládá? Nepatří k nim například čeští a slovenští Cikáni / Romové? Komunikační chování Romů, jejich jazykový obraz světa, romsko-česká a česko-romská komunikace, standardizace romštiny atd., to jsou aktuální problémy, k nimž má lingvistická antropologie nepochybně co říct (srov. např. Hübschmannová 1995). Podobně, a přece jinak, by bylo možné uvažovat o výzkumu dnešního společenství Vietnamců, ale také o naší pozapomenuté německé menšině, o polistopadových Američanech a Němcích (viz Höhne – Nekula 1997; Nekvapil, v tisku) apod. Relativně komplexní lingvistickoantropologický, resp. etnograficko-komunikační výzkum je u nás aktuální také v případě všech sociálních skupin, jejichž jazykové manifestace byly dosud analyzovány značně selektivně v rámci tradičního konceptu slang. Na příkladu trampského hnutí, vyznačujícího se výrazným slangem, můžeme vidět, že jejich subkulturní – v to počítaje i jazykové – specifčnosti někdy vycházejí ze značně exotických zdrojů (srov. Nekvapil 1989); viz např. původně indiánský a už po dlouhá desetiletí také trampský "potlach" nebo původně námořnický a poté také trampský, studentský a už dlouho celonárodní český pozdrav "ahoj". Etnografie komunikace se však samozřejmě může uplatňovat i při studiu těch nejvšednějších komunikačních událostí, jak o tom mimo jiné svědčí to, že jejími největšími znalci jsou u nás především někteří dialektologové.

I když je Salzmannův úvod velmi obsáhlý, zůstává v něm přesto poněkud stranou jeden výzkumný proud, který je významný jak v lingvistice, tak v antropologii, tak v sociologii. Někdy se o něm hovoří jako o interpretativní, interakční anebo kvalitativní sociolingvistice (viz Nekvapil 1996-1997). Tento proud, spojený především s prací amerického profesora antropologie Johna Gumperze (zejm. 1982), neobyčejně dynamizuje pojetí interakce, zabývá se sociálními významy vznikajícími v samotných interakčních průbězích; společně s Hesterem – Eglinem (1997) bychom mohli říct, že se zaměřuje na studium "kultury v akci" (srov. také Czyzewski 1995). K samozřejmým předpokladům takto dynamicky orientovaných analýz patří detailní transkripty akustických, popř. i vizuálních záznamů interakčních událostí. To, jak se s takovými transkripty pracuje, včetně jejich tvorby, četby a interpretace, by se mělo stát součástí studia každého lingvistického antropologa.

Ačkoli je lingvistická antropologie v některých svých aspektech blízká funkčně strukturálním východiskům české lingvistiky a některým proudům československé etnologie, jak o tom např. svědčí myšlenkové souznění R. Jakobsona a D. Hymese (viz Hlavsová 1991a), neřekl bych, že u nás najde podmínky pro nějaký výraznější rozkvět. O něm ostatně nelze v současnosti hovořit ani v její mateřské zemi, USA, jak naznačuje sám Salzmann a explicitně potvrzuje Murray (1994), shrnující své impozantní historiografické výzkumy z americké lingvistickoantropologické scény v kapitole nazvané "Odklon od lingvistických zájmů v současné americké antropologii". Příčiny tohoto stavu budou různé, ale nepochybně k nim náleží přeskupování předmětných oblastí v rámci systému vědeckých disciplín. Zájmové sféry lingvistické antropologie už totiž zdaleka neleží např. za hranicemi lingvistiky, jak tomu bývalo kdysi. Necháme-li stranou současný velký rozkvět kognitivní lingvistiky (a vůbec kognitivní vědy), souvisí to především s tzv. "komunikačně-pragmatickým obratem" lingvistiky (Helbig 1991), patrným v širším měřítku od začátku sedmdesátých let, později také u nás. Jak signalizuje samo označení tohoto procesu, je pro něj charakteristické to, že pozornost lingvistů se stále více zaměřuje na užívání jazyka, na zapojení jazyka do komplexu komunikace, ba dokonce mnohdy na sám proces komunikování, tedy na některé centrální oblasti lingvistické antropologie. Tyto předmětné oblasti se dnes do značné míry

"rozpoštějí" v sociolingvistice, pragmatice, analýze diskurzu, konverzační analýze... (takto široce, ba ještě šířeji, je také koncipována bibliografie české sociolingvistiky vycházející pravidelně v ročence *Sociolinguistica*).

Nebuďme však pesimističtí. Nepochybuji, že Salzmannova kniha bude mít u nás úspěch. Vedle řady atraktivních témat a ještě delší řady pozoruhodných detailních pozorování, která nabízí, to bude i z toho důvodu, že multidisciplinární orientace, tak charakteristická pro lingvistickou antropologii, není v Česku ničím neobvyklým. Vzpomeňme jen na mnohostranné osobnosti pocházející z okruhu Pražské školy, které se tu těší stále značné pozornosti (Jakobson, Trost ...); v jejich díle ostatně objevíme nejedno "antropologicko-lingvistické" téma (srov. Trost 1995). Lingvistická antropologie v Salzmannově podání však nezaujme jen svou tematickou atraktivností a multidisciplinární orientací. Co je v našem kontextu patrně ještě důležitější, jsou integrativní snahy (lingvistické) antropologie, její celostní, holistický přístup, a dále důraz, který se v ní klade na dlouhodobé terénní výzkumy. Z těchto důvodů, ale také jiných, už výše zmíněných, najde u nás Salzmannův úvod určitě mnoho pozorných čtenářů – potenciálních lingvistických antropologů, sociolingvistů i kognitivistů.

V samém závěru se sluší ještě připomenout, kam se může už pokročilejší čtenář obrátit, aby si prohloubil své znalosti lingvistické antropologie a rovněž aby se dověděl víc o souvislostech, v nichž se toto výzkumné odvětví nachází. Vynikajícím zdrojem je obsáhlá kniha, kterou napsal Murray (1994); ta uvádí především do souvislostí sociálních, institucionálně sociálních, ale i teoretických, přičemž je velmi dobře zpracována didakticky. Náročnou knihu napsal Williams (1992); opírá se v ní o své sociologické školení a o hluboké znalosti filozofické.

Bibliografický dodatek (výběr)

- Brouček, Stanislav a kol.: 1991 – *Základní pojmy etnické teorie*. Český lid 78: 237-257.
Budil, Ivo T.: 1995 – *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton (2. vyd.).
Czyżewski, Marek a kol. (ed.): 1995 – *Nationale Selbst- und Fremdbilder im Gespräch. Kommunikative Prozesse nach der Wiedervereinigung Deutschlands und dem Systemwandel in Ostmitteleuropa*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
Chloupek, Jan – Nekvapil, Jiří (ed.): 1986-1987 – *Reader in Czech sociolinguistics*. Prague – Amsterdam – Philadelphia: Academia – Benjamins.
Daneš, František: 1979 – *Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci*. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha: Academia, s. 79-91.
Dědictví řeči. Praha: Panorama, 1986.
Gumperz, John: 1982 – *Discourse strategies*. Cambridge University Press.
Helbig, Gerhard: 1991 – *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.
Hester, Stephen – Eglin, Peter (ed.): 1997 – *Culture in action*. Washington: International Institute for Ethnomethodology and Conversation analysis – University Press of America.
Hlavsová, Jaroslava: 1991a – *Podíl etnologie (zejména P. G. Bogatyreva) na vypracování a aplikaci funkčně strukturální metody Pražského lingvistického kroužku*. Slovo a slovesnost 52: 202-206.
Hlavsová, Jaroslava: 1991b – *Konflikt jako forma kontaktu*. Slovo a slovesnost 52: 256-263.
Hlavsová, Jaroslava: 1992 – *Jazyk a kultura*. Přednášky XXXIII. běhu LŠSS. Praha: Univerzita Karlova, s. 9-18.
Höhne, Steffen – Nekula, Marek (ed.): 1997 – *Sprache, Wirtschaft, Kultur. Deutsche und Tschechen in Interaktion*. München: Iudicium Verlag.
Hroch, Miroslav: 1996 – *Jazykový program: jeho skladba a sociální předpoklady*. In: M. Hroch, V národním zájmu. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 55-93.

- Hübschmannová, Milena: 1995 – *Šaj pes dovakeras / Můžeme se domluvit*. Olomouc: Pedagogická fakulta UP (2. vyd.).
Hymes, Dell: 1970 – *Lingvistická teorie a promluvovací funkce*. Slovo a slovesnost 31: 7-32.
Jirák, Jan a kol.: 1996 – *Jazyk ve společenském kontextu. Základy jazykovědy pro studenty sociálních věd*. Praha: Univerzita Karlova (2. vyd.).
Kraus, Jiří: 1983 – *K utváření obsahu a zdrojů sociolingvistiky*. In: A. D. Švejc – L. B. Nikolskij, Úvod do sociolingvistiky. Praha: Svoboda, s. 7-26.
Leščák, Milan – Sirovátko, Oldřich: 1982 – *Folklór a folkloristika*. Bratislava: Smena.
Murray, Stephen O.: 1994 – *Theory groups and the study of language in North America. A social history*. Amsterdam – Philadelphia: Benjamins.
Nekvapil, Jiří: 1989 – *Londonova Cesta v Československu*. In: Jack London, Cesta. Praha: Práce, s. 113-118.
Nekvapil, Jiří: 1996-1997 – *K uváření interpretativní sociolingvistiky*. Čestínář 7: 154-156.
Nekvapil, Jiří: [v tisku] – *O komunikačním překonávání česko-německé etnické polarizace*. In: Přednášky z XL. běhu LŠSS. Praha: Univerzita Karlova.
Neustupný, Jiří V.: 1995 – *Some issues of ordering in interactive competence*. In: Item order in natural languages (= Proceedings of LP' 94). Bohumil Palek (ed.). Prague: Charles University Press, s. 10-26.
Ondrus, Pavol: 1977 – *Sociálne nárečia na Slovensku I. Argot slovenských detí*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
Petrušek, Miloslav: 1993 – *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Univerzita Karlova.
Plavcová, Alena: 1996 – *Příměně. Praktická cvičení ze sociolingvistiky s prof. Zdeňkem Salzmannem*. Lidové noviny z 20. července, NLN s. V.
Poršnev, B. F.: 1979 – *O začiatkoch ľudských dejín*. Bratislava: Pravda.
Schindler, Franz: 1993 – *Das Sprichwort im heutigen Tschechischen. Empirische Untersuchung und semantische Beschreibung*. München: Otto Sagner.
Schwarz, Monika: 1992 – *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen: Francke.
Slova a dějiny. Praha: Academia, 1980.
Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics. Tübingen: Niemeyer (vychází od r. 1987).
Sociální a kulturní antropologie. Praha: Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav AV ČR, 1993.
Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. (= Sociolinguistica Slovaca 1). Bratislava: Veda, 1995.
Starý, Zdeněk: 1995 – *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Univerzita Karlova.
Švejc, A. D. – Nikolskij, L. B.: 1983 – *Úvod do sociolingvistiky*. Praha: Svoboda.
Trost, Pavel: 1995 – *Studie o jazycích a literatuře*. Praha: Torst.
Vasiljev, Ivo: 1988 – *Ke vztahu jazyka a kultury*. In: Linguistica XVII/2 (= Funkční lingvistika a dialektika). Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 262-282.
Vrhel, František: 1981 – *Základy etmolingvistiky*. Praha: SPN.
Vrhel, František: 1996 – *Jazyk a obraz světa*. Český lid 83: 221-227.
Williams, Glyn: 1992 – *Sociolinguistics. A sociological critique*. London – New York: Routledge.
Zima, Petr: 1978 – *Jazyk a kultura*. Slovo a slovesnost 39: 338-340.

Zdeněk Salzmann

Několik slov o autorovi

Zdeněk Salzmann se narodil v Praze 18. října 1925. V roce 1947 odešel z Československa do Spojených států, kde dokončil studia lingvistiky, antropologie a folkloristiky na Indiana University. První terénní výzkum uskutečnil ještě v době studií mezi Severními Arapahy ve státě Wyomingu. Později se věnoval výzkumu indiánů Navaho a Hopi na jihozápadu USA, ale také v Rumunsku žijících Čechů. Do důchodu odešel z oddělení antropologie na University of Massachusetts v Amherstu jako emeritní profesor v roce 1989. V různých dobách působil jako profesor na Albert-Ludwigs-Universität ve Freiburgu (Německo), na Yale University, na University of Pittsburgh, na Northern Arizona University a od roku 1994 na pražské Karlově univerzitě. Za práci, kterou věnoval záchraně jazyka indiánů Arapaho, ohroženému zánikem díky angličtině šířené masovými komunikačními prostředky, získal veřejné uznání a se schválením arapažské "rady starších" jméno "hinóno?éi nééčee" (tj. náčelník Arapahů).

Zdeněk Salzmann je autorem mnoha knih a odborných studií (výběr z jeho bibliografie viz *Český lid*, 78, 1991: 19–20). Specializuje se na lingvistickou antropologii, o níž publikoval první učebnici ve Spojených státech. Je rovněž autorem nebo spoluautorem učebnic v dalších subdisciplínách antropologie a spoluautorem jediné monografie o jihočeské vesnici (Kovářov) v angličtině. V posledních letech publikoval mj. články, zabývající se českým jazykem.

Zdeněk Salzmann

Jazyk, kultura a společnost

Úvod do lingvistické antropologie

Suplement *Českého lidu*, roč. 83, 1996. ISBN 0009-0794. Z anglického originálu *Language, Culture, & Society: An Introduction to Linguistic Anthropology*, vydaného nakladatelstvím Westview Press, Inc., Boulder, Colorado 1993, přeložili Zdeněk Hlavsa, Jaroslava Hlavsová a Vladimíra Šatavová. Doslov Jiří Nekvapil. Do tisku připravili Kateřina Sedlická, Markéta Holubová a Jiří Traxler. Odpovědný redaktor Zdenek Hanzl. Vydal Ústav pro etnografii a folkloristiku Akademie věd České republiky v Praze 1997. První vydání. Tisk Nová tiskárna Pelhřimov, s. r. o. Náklad 600 kusů.